

જૈન ધર્મ

દ

શી

ન

પ્રકાશક
મણિલાલ મોહનલાલ ડવેરી
૨૬ રીજરોડ મલબાર હીલ,
બુનાઇ ૬

પ્રથમ આવૃત્તિ
૧૦૦૦
કિંમત રૂા ૨-૦-૦

મુદ્રક
ગુનાબચ્ચદ લક્ષ્મીભાઈ શાહ
મહોદય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
લાલનગર

પૂજ્ય વહીવટ બાપુ
શ્રી હેમચંદ્ર મોહનલાલ ઝવેરી-
ના
હરહરમા
સપ્તેમ
અર્પણ

પ્રસ્તાવના.

મારા મુરોપના રહેવાસ દરમિયાન ધણા કેળવાયેના અને સરકારી વેપારીઓના સમાગમમા આવવું પડ્યું અને તે વખતે અનેક જાતની ચર્ચાઓ ચાલતી આવા પ્રસંગોએ ખાસ કરીને આપણી રાજ્યદ્વારી સહત વિષે અને આપણા ધર્મોની ચર્ચાઓમા તેઓને બહુ ગમ પડતો.

હિંદુસ્તાન વિષે આખી દુનિયાના લોકો બહુ જ અજ્ઞાનતા ધરાવે છે બ્રિટિશોએ તેમને એટલું જ જણાવેન હતું કે હિંદુસ્તાન ફક્ત હાથીઓ અને સર્પોથી ભરેલો દેશ છે મહાત્મા ગાંધીજીના આગમન પછી આપણી કેમિયની, બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેની સહત જેમ જેમ જોર પકડતી ગઈ તેમ તેમ દુનિયાના લોકો હિંદુસ્તાનની વાતોમા રસ લેતા થયા અને હિંદુસ્તાન વિષે કેટલુંક જાણુતા થયા આપણી સત્યાગ્રહની અહિસક સહત બંધાને અજ્ઞાનતામા ગરકાવ કરતી હતી.

આ ચર્ચાઓ દરમિયાન મને માનૂમ પડ્યું કે મુરોપની પ્રજા હિંદુ, મુસ્લિમ અને બૌદ્ધધર્મો વિષે સારી માહિતી ધરાવે છે જ્યારે જૈનધર્મનું નામ સુદા તેઓએ સાંભળ્યું નથી. હિંદુસ્તાનના જંધા જ ધર્મોના સદેશા દુનિયામા પહોંચી શકે અને જૈનધર્મનું નામ સુદા કેાઇ ન જાણે એ સમાચાર જાણી કયા જૈનને આધાત ન થાય? આપણે જૈનો કેટલી નાની દુનિયામા પસીએ છીએ તેનો આ અચૂક પૂરાવો છે મુરોપિયનોને જ્યારે હું જૈનધર્મમા રહેલી ખૂબીઓ વિષે અને જૈનધર્મના સિદ્ધાંત વિષે વાતો કરતો ત્યારે વધુ જાણુરા તેઓ કેાઈ અંગ્રેજી લખાએલા પુસ્તકની માગણી કરતા.

આપણા લોકોએ આવું કોઈ પુસ્તક બહાર પાડેલું નથી કે જે હું તેઓને આપી શકું હમને યાકોબી અને તેમના શિષ્ય આસેનાપે જમન ભાષામાં આના પુસ્તકો લખેન છે પણ જૈનધર્મ વિશે તદ્દન અજ્ઞાન મનુષ્ય માટે દૂષકારી અને સરન ભાષામાં તેઓ સમજી શકે તેવું પુસ્તક હજી સુધી મને મળ્યું નથી.

આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત હિંદુસ્તાનમાં પણ છે જો કે તે તરફ કોઈ અન્ય વ્યક્તિનું ધ્યાન એમાંથી દેખાતું નથી.

ધણા મુરારિપિપ્પેનો અમેરિકનો અને અ. ય. દેશના માણસો હિંદુસ્તાન જોના ૨ વર્ષે આવે છે આવા ટુરિસ્ટો અથવા તો મુખ્યત્વે જેવા બહાર રમીમરોના મુસાફરો શહેર જેવા આવે છે ત્યારે તેમને આપણા મંદિરો-ખાસ કરીને વાલકેશ્વરનું મંદિર-ખતાવવામાં આવે છે આ મુસાફરો આપણા મંદિરો તેમજ તેમાં રહીને આપણી મૂર્તિઓ જોઈ આપણા જૈનધર્મ વિશે જાણવા અને સમજવા મંદિરના મહેતાજી અથવા બૈયાને કે ભાગની મોટરના ક્રાઇવરને સવાલા પૂછે છે આવા ભાકુલો માણસો તેમને શું સમજાવી શકે આ મુસાફરો આપણા મહાન તીર્થો જેવા કે પાલીતાણા આણુ વિગરેની મુરાકાત પણ લે છે આ બધાને અંગ્રેજીમાં લખેલું જૈનધર્મનું એક નાનું પુસ્તક ગ્રાંથક તરીકે આપીએ તો તેઓ મારફતે જૈનધર્મનો સંદેશ જરૂર દૂર દૂર સુધી પહોંચી શકે.

આ રીતે આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત મને ધણી જ અગત્યની લાગી અને આપણા કેન્દ્રમાં સાધુઓને આ વાત મેં જણાવી મારે વિચાર એ હતો કે જો કોઈ વિદ્વાન સાધુ આ જાતનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં લખી આપે તો તેનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરાવી બંને ભાષામાં પુસ્તક છપાવી બહાર પાડવું પરંતુ કોઈ સાધુએ આ કાર્ય કરવા તત્પરતા દર્શાવી નહિ સાધુઓની આજ્ઞા હોડી મેં અંગ્રેજી જાણનાર જૈન વિદ્વાનો શોધના માગ્યા કે જેઓની પાસે આ જાતનું પુસ્તક લખાવું આવા

વિદ્વાનો અન્ય રોકાણોને લીધે અથવા તો મારા ઉપર જણાવેના આદર્શ પ્રમાણે સરળ ભાષામાં લખી આપનાર મળ્યા નહિ

આ વિષે ચર્ચા કરતા પડિત સુખનાનજીએ અને જ આ પ્રયત્ન કરવા સૂચના કરી આપણા સામાજિક રીતરિવાજો વિષે ચર્ચા થતા ભાષ્યથી પરમાણુ કુવરજી કાપડિયાએ સામાજિક વિષયોને લગતુ એક પુસ્તક લખવા અને સૂચના કરી હતી અને મે તેવુ પુસ્તક 'રંગશિયુ ગાકુ' સને ૧૯૩૫ મા છપાવી બહાર પાડ્યુ હતુ એ જ રીતે આ પુસ્તક લખવાનુ પડિતજીની સૂચનાને આભારી છે

હુ કાંઈ સાક્ષર નથી એટલે 'રંગશિયુ ગાકુ' પુસ્તકની માફક આ પુસ્તકમાં પણ મારી ભાષા એક વેપારીની ભાષા કગતા વધુ મારી હુ આપી શકતો નથી મારો હિંદુ સરળ ભાષામાં અને બને તેટલુ દૂકાણુમાં કોઈને વાગતા કટાણો ન આવે તે રીતે આ પુસ્તક લખવાનો છે અને તે આદર્શને ધ્યાનમાં રાખી આ પુસ્તક લખેન છે

આ પુસ્તક જૈન તેમજ જૈનેતર બંધાને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ હુ માનુ છુ ખાસ કરી જૈન વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થઈ પડશે જૈન રતુલ મિનાયની રતુલો કે ક્રાલેન્દ્રેમા લખુતા ધણા વિદ્યાર્થીઓને ધર્મનુ બહુ જ ઓછુ જ્ઞાન હોય છે તેમને આ નાનકડા પુસ્તકમાંથી સહેલાઈથી જૈનધર્મ વિષે લગભગ બહુ જ જાણવાનુ મળશે

વળી જૈનધર્મને લગતી લગભગ બધી જ બાબતો ઉપર લખાયેનુ હોવાથી રેક્રન્સ માટે પણ કામ લાગશે તેમ હુ માનુ છુ

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં જૈનધર્મ વિષે સામાન્ય બધી દર્શાવેલો આપવામાં આવી છે આ વિષયો જૈન પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આન્યા છે જૈનધર્મની સામાન્ય દર્શાવેલો આપવા મે આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન કર્યો છે પણ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો વિષે લખવુ મારા માટે અશક્ય હતુ સદ્ભાગ્યે જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો દર્શાવતુ સરળ ભાષામાં મારા આદર્શ પ્રમાણે

આપણા લોકોએ આવું કોઈ પુસ્તક બહાર પાડેલું નથી કે જે હું તેઓને આપી શકું હર્મન વકીળી અને તેમના શિષ્ય વ્યાસેનાપે જમન ભાગમાં આના પુસ્તકો લખેન છે પણ જૈનધર્મ વિશે તદ્દન અજ્ઞાન મનુષ્ય મારે દેકાણુમાં અને સરવ ભાષામાં તેઓ સમજી શકે તેવું પુસ્તક હજી સુધી મને મળ્યું નથી

આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત હિંદુસ્તાનમાં પણ છે જો કે તે તરફ કોઈ અન્ય વ્યક્તિનું ધ્યાન ખેંચાયું દેખાતું નથી.

ધણા દુરોપચિત્તો, અમેરિકનો અને અયરેશના માણસો હિંદુસ્તાન જોના દર વર્ષે આવે છે આવા દુરિચ્છો અથવા તો મુબાઈ જેવા બદરે રંગીમરોના મુસાફરો શહેર જેવા આવે કે, ત્યારે તેમને આપણા મંદિરો-ખાસ કરીને વાલકેશ્વરનું મંદિર-અતાવરામાં આવે છે આ મુસાફરો આપણા મંદિરો તેમજ તેમાં રહેલી આપણી ભૂતિઓ જોઈ આપણા જૈનધર્મ વિશે જાણવા અને સમજવા મંદિરના મહેતાજી અથવા લીયાને કે ભાડાની મોટરના ક્રાઈવરને સવાનો પૂછે છે આવા ભાકુતી માણસો તેમને શું મમળવી શકે? આ મુસાફરો આપણા મહાત્મી તીર્થો જેવા કે પાલીતાણા આણુ ત્રિગરેલી મુનાકાત પણ લે છે આ બધાને અંગ્રેજીમાં લખેલું જૈનધર્મનું એક નાનું પુસ્તક ગાંધી તરીકે આપીએ તો તેઓ મારફતે જૈનધર્મનો સંદેશો જરૂર દૂર દૂર સુધી પહોંચી શકે

આ રીતે આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત મને લણી જ અગત્યની લાગી અને આપણા જિલ્લાક સાધુઓને આ વાત મેં જણાવી મારો વિચાર એ હતો કે જો કોઈ વિદ્વાન સાધુ આ જાતનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં લખી આપે તો તેનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરાવી જન્મે ભાગમાં પુસ્તક છપાવી બહાર પાડવું પરંતુ કોઈ સાધુએ આ કામ કરવા તત્પરતા દર્શાવી નહિ સાધુઓની આજ્ઞા છોડી મેં અંગ્રેજી જાણનાર જૈન વિદ્વાનો શોધના માગ્યા કે જેઓની પાસે આ જાતનું પુસ્તક લખાવું આવા

વિદ્વાનો અન્ય રોકાણોને લીધે અથવા તેો મારા ઉપર જાણીતો
આદર્શ પ્રમાણે સરળ ભાષામાં લખી આપનાર મળ્યા નહિ

આ વિષે ચર્ચા કરતા પડિત સુખલાલજીએ મને જ આ પ્રયત્ન
કરવા સૂચના કરી આપણા સામાજિક રીતરિવાજો વિષે ચર્ચા થતા
ભાષાથી પરમાણુદ કુવરજી કાપડિયાએ સામાજિક વિષયોને લગતું એક
પુસ્તક લખવા મને સૂચના કરી હતી અને મે તેવું પુસ્તક 'રંગશિયુ
ગાહુ' સને ૧૯૩૫ માં છપાવી બદાર પાડ્યું હતું એ જ રીતે આ
પુસ્તક લખવાનું પડિતજીની સૂચનાને આભારી છે

હું કાંઈ સાક્ષર નથી એટલે 'રંગશિયુ ગાહુ' પુસ્તકની માફક
આ પુસ્તકમાં પણ મારી ભાષા એક વેપારીની ભાષા કરતા વધુ મારી
હું આપી શકતો નથી મારા ઉદ્દેશ સરળ ભાષામાં અને બને તેટલું
ટૂંકાણુમાં કોઈને વાગતા કટાણો ન આવે તે રીતે આ પુસ્તક લખવાનો
છે અને તે આદર્શને ધ્યાનમાં રાખી આ પુસ્તક લખેન છે

આ પુસ્તક જૈન તેમજ જૈનેતર બધાને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ
હું માનું છું ખાસ કરી જૈન વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થઈ
પડશે જૈન સ્કુલ મિત્રાણી સ્કુલો કે કોલેજોમાં ભણતા ધણા વિદ્યાર્થી-
ઓને ધર્મનું બહુ જ ઓછું જ્ઞાન હોય છે તેમને આ નાનકડા પુસ્તકમાંથી
સહેનાઈથી જૈનધર્મ વિષે લગભગ બધું જ જાણવાનું મળશે

વળી જૈનધર્મને લગતી લગભગ બધી જ જાણતો ઉપર લખાયેલું
હોવાથી રેફરન્સ માટે પણ કામ લાગશે તેમ હું માનું છું

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં જૈનધર્મ વિષે સામાન્ય બધી હકીકતો
આપવામાં આવી છે આ વિષયો જૈન પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે
જૈનધર્મની સામાન્ય હકીકતો આપવા મે આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન કર્યો છે
પણ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો વિષે લખવું મારા માટે અગત્ય હતું સહભાગ્યે
જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો દર્શાવતું સરળ ભાષામાં મારા આદર્શ પ્રમાણે

અનુક્રમ

પૂર્વાર્થ

પ્રક્રમ — જૈન ધર્મની વ્યાખ્યા, પ્રાચીનતા, જૈન ધર્મ માટે
જમ, મહાવીર અને બુદ્ધના સમાનતા અને અંતર, અહિંસા,
ધર્મ, જન્મતો મર્તી નવતત્ત્વ, કાળ, સધ, પૃષ્ઠ ૧-૧૨

૧ જૈન ધર્મના પ્રચારનો ઇતિહાસ —

શિવાનેષે, ચિત્રકળા, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોએ 'હિંદુ ધર્મ'
વિરુદ્ધ કરેલો પ્રચાર ૧૩-૧૭

૨ જૈન ધર્મના મહારાજાઓના પ્રચાર —

ચંદ્રગુપ્ત, ત્રિશુલાર જ્ઞાણક, સપ્રતિ, ખારવેન, વિક્રમાદિત્ય,
મુજ-ભોજ, મૂળરાતમા જૈન ધર્મ, મૂળરાતના ગળાઓ
અને ધર્મ ૧૮-૩૧

૪ દમિયુમા જૈન ધર્મ અને તેના પ્રભાવ — ૩૨-૩૪

૫ જૈન સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો —

અગિયાર અમ સૂત્રો, બાર હેપામ સૂત્રો દશ પ્રકીર્ણ સૂત્રો,
૭ હે. સૂત્રો, આઠ મૂળ સૂત્રો, બે ચૂનિકા સૂત્ર, ભદ્રબાહુ,
ઉમાસ્વામિ, પાર્શ્વનાથચરિ, સિદ્ધસેન તિલકર, દેવદિગ્ગજી,
કેદરનાથજી, હરિગદ્યચરિ હેમચંદ્રનાથજી, હીરવિજયચરિ,
સમયસુદ, આનંદપાનજી, વિનવવિજય, આત્મારામજી, ૪૫-૫૮

૬ આચાર ધર્મ —

સંયુ-ધર્મ, આવકધર્મ, આવક ધર્મના નિત્યકર્મ

■ જૈનો અને મૂર્તિપૂજન—

પ્રાચીનતા, તીર્થો અને કળા-શુભ્ય મિરના સમેતસિખર,

આમ તારખા કેવલિયાજી રાણકપુર, ૧૬-૭૩

૮ લગનાન ઝપસદેવ અને ૯૦ મહાવીર—

૭૪-૮૩

ઉત્તરાદ્ય

લેખક — મુનિ મહારાજશ્રી ન્યાયવિજયજી

૧ નવતરવો —

જીવ, જીવના વિભાગ અજીવ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ,
કાળ, અસ્તિકાય, પુણ્ય અને પાપ, આશ્રય સવર, અધ,
નિજરા મોક્ષ, ઇશ્વર મોક્ષ સ્થાપતતત્ત્વ સવ ક્રમેના કાય,
જનમગાનની સિદ્ધિ ઇશ્વર જગત્તો કર્તા નથી, ઇશ્વર પૂજનની
જરૂર ૮૪-૧૧૩

૨ મોક્ષ માર્ગ —

સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર, સાધુ ધર્મ સમ્યક્ત્વ દેવત્વ
શુદ્ધત્વ ધર્મની બાબત મુણ્ડેણી અથવા મુણ્ડેચાન, અધ્યાત્મ
જૈન-જૈનેતર દ્રષ્ટિએ આત્મા કમની વિશેષતા, પુણ્યાતુલ્યધી
પુણ્ય, પુણ્યાતુલ્યધી પાપ ૧૧૪-૧૪૭

૩ જૈન આચાર—

સાધુઓના આચાર શ્રદ્ધાઓના આચાર, ગતિઓજન નિર્ગધ,
ન્યાયપરિભાષા, ૧૪૪-૧૫૮

૪ અધ્યાદા—

મપ્તજગી, નવ જૈન દષ્ટિની મહત્તા, ૧૬૦-૧૮૬

તુલનાત્મક જૈનધર્મ

ધર્મના તુલનાત્મક વિજ્ઞાનમાં જૈન ધર્મને મોટું મહત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એટલું જ નહિ પણ જૈનોનું તત્ત્વજ્ઞાન નીતિશાસ્ત્ર તથા તર્કવિદ્યા મુદ્દા તેટલી જ મહત્વની કે આ મિત્રાય જૈન ધર્મના શ્રેષ્ઠત્વના બીજા મોડાકે લક્ષણો વિચારવા લેખકે

અનંત સખ્યાની ઉપપત્તિ તેમના લોકપ્રકાશ નામના મથમાં કહેલી હોઈ તે નિવકુલ આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રની ઉપપત્તિની સાથે મળતી આવે છે તેવી જ રીતે દિદ્ અને કાળના અભિનત્વનો પ્રશ્ન આઈન્સ્ટીનની ઉપપત્તિને લીધે હમણાના શાસ્ત્રોમાં વાદનો વિષય થઈ પડ્યો છે તેનાં ખુલાસો જૈન તત્ત્વજ્ઞાને કરેલો છે અને તેના નિર્ણયની તૈયારી મુદ્દા તેમાં કરી રાખેલી કે જૈનોના નીતિશાસ્ત્રમાની માત્ર બે જ બાબતો લખે છે તેમાં પણ નિવકુલ પૂર્ણતાથી વિચાર કરેલો છે એમાની પહેલી બાબત જગતમાના તમામ પ્રાણીઓથી મુખ્ય સમાધાનપૂર્વક એકત્ર કેવી રીતે રહી શકાય એ પ્રશ્ન છે આ પ્રશ્ન આગળ અનેક નીતિવેત્તાઓને હાથ લેગ્યા પણ નિદાન તેનો પૂર્ણ નિર્ણય મુદ્દા કાઢનાથી કરી શકાયો નથી પણ એ પ્રશ્નને જૈન શાસ્ત્રોમાં તદ્દન સુલભ રીતે અને તેટલી જ પૂર્ણતાથી ઉકેલેલો છે બીજાને દુષ્ટ ન આપવું કિંવા અહિંસા આ બાબતનો જૈન શાસ્ત્રમાં એવળ તાત્વિક વિધિ જ જણાવેલો નથી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાંનો તત્સદૃશ આચારના કરતા વધારે નિષ્ક્રયથી અને કડકપણાથી તેનો આચાર બતાવેલો છે એવો બીજો પ્રશ્ન તે, સોપુરુષ પાવિત્ર્યનો છે જૈન ધર્મમાં કરેલો આ પ્રશ્નનો ખુલાસો સાદો પણ સપૂર્ણ છે અને તે અજરૂર

મહેપમાં ઉચ્ચ ધર્મતત્ત્વો અને જ્ઞાનપદ્ધતિ, આ બંને દૃષ્ટિથી જોતા જૈન ધર્મ એ ધર્મોના તુલનાત્મક શાસ્ત્રમાં અતિશય આગળ ગએલો ધર્મ છે

અ તમાં અને માંગે નિશ્ચય જાણાવના દેા કે—
 જૈન ધર્મ, એ મળ ધર્મ છે બીજા મર્વ દયનોપી તર્વન
 જુરો ? અને સ્વતંત્ર છે પ્રાચીન જાગૃતવર્ધના તત્ત્વજ્ઞાન
 અને માર્મિક શુભનના અભ્યાસ માટે ને ધણે અમલ્યનો છે
 હર્મન જેકોળી

જૈન દયન ' ધણી જ ટીચી પતિંગુ હ એનાં
 મુખ્ય તત્ત્વો વિજ્ઞાનસાક્ષના આધાર ઉપર ગ્યાએલાં હ,
 એવુ મારુ અનુમાન જ નદિ પજુ પૂર્વ અનુભવ હ જેમ
 જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન આગળ વધતુ જાય છે તેમ તેમ જૈન
 ધર્મના મિદાન્તો સિદ્ધ થતા જાય છે

હા. એન પી રસીદારી

' અદિમાનો મિદાત જોકે ધર્મોમાં મળી આવે છે,
 પરંતુ તીથ દેશની સિદ્ધામા જેટલી સ્પષ્ટતાથી તેનુ પ્રતિ
 પાદન દેશેષુ હ નેટલી અવરિથત રીતે કાઢ પજુ ધર્મમા
 નથી

આજ પજુ અદિસાની શ્રમિ પૂર્ણરૂપે જ્ઞાત છે જ્યાં
 હકી જારતીઃ વિચારેા જા જારતીય સભ્યતાએ પ્રવેશ કર્યો
 છે, ત્યાં સદૈવ જાગૃતનો આ જ સદેશ રહ્યો છે આ તેા
 સસાર પ્રતિ જારતનો જનભેદી સદેશ હ અને આટા ॥
 અને મારેા એ વિશ્વાસ છે ૨ પિતૃશ્રમિ જાગૃતના જાવી
 જાગ્યર્મા ગમે તે થાએા પજુ જાગૃતવાસીઓનો આ સિદ્ધાંત
 સદૈવ જાગૃત રહેશે "

હા. સ્ટીનફોર્ડ

જૈન ધર્મ દર્શન

પૂર્વાર્ધ

ઉપક્રમ

ભારતવર્ષમાં આર્થ સંસ્કૃતિના ત્રણ ધર્મો હતા વૈદિક, જૈન અને બાહ્ય. આ ત્રણે ધર્મોમાં થઇ ગયેલી મહાન વ્યક્તિઓના સમગ્ર જીવન, શક્તિ, બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનનો ફાળો ભારતીય પ્રજાના જીવનપદ્ધતિમાં મોટો છે. વૈદિક ધર્મના મહાન સ્વપિમુનિઓએ હજારો વર્ષ પહેલાં રચેલા વેદો દ્વારા, બૌદ્ધધર્મના સ્થાપક ગૌતમજીએ જગતને આપેલા બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતો મારફત અને જૈન ધર્મના તીર્થંકરોએ હજારો વર્ષ પૂર્વે ગામેગામે ફરીને પ્રવર્તાવેલા જૈન ધર્મના મિદ્ધાંતો વડે ભારતીય આર્થ સંસ્કૃતિની રચના થઇ છે.

જૈનની વ્યાખ્યા

જિન એટલે વિનિત અર્થાત્ જેમણે મન, વાણી અને શરીરને મપૂજી રીતે જીત્યા હોય તે 'જિન' અને તેમના અનુયાયી 'જૈન' કહેવાય છે. જિનના તીર્થંકર, અર્હંત, અરિહંત, સર્વશ કે કેવળી વગેરે ખીળ નામો પણ છે તેમણે જતાવેલો-ઉપદેશેલો મુખ્ય સિદ્ધાંત તે

‘સ્યાદ્વાદ’ કહેવાય છે, તેને અનેકાતવાદ, સાપેક્ષવાદ કે આર્દ્રતત્ત્વન વગેરે નામોથી પણ ઓળખે છે

પ્રાચીનતા

જૈનો પોતાના ધર્મને અનાદિ, યાશ્વત અને અવિચળ માને છે જૈન ધર્મ પ્રાચીન છે તે નિરે વેદ, તૈત્તિરીયસદ્ધિતા, મદ્ધસૂત્ર, માગવત વગેરે વૈદિક ધર્મના મધ્યોમા અને બૌદ્ધોના મૂળ ત્રિપિટક મધ્યોમા પુણ્ણ સામગ્રી છે તેમજ જૈનો પરપરાથી પણ તેમ માનતા આવ્યા છે

જૈનોના સામાજિક રીતરિવાજો હિંદુઓ જેવાજ હોવા છતાં ધર્મ તરીકે તેઓ તદ્દન ભુલે પડે છે જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મ સાથે પણ કંઈ સંબંધ નથી.

જૈન ધર્મનો પ્રારંભ જૈનોના ઉત્તમ એવીશ્વમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીથી થયો છે એવી કેટલાક પૌર્વાત્મ અને પાશ્ચાત્મ વિદ્વાનોની માન્યતા મૂનભરેલી છે કારણકે જ મહાવીરથી ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર જ પાશ્વનાથ થયા હતા અને પાશ્વનાથને પ્રામાણિક વિદ્વાનોએ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકાર્યા છે

જૈન ધર્મ માટે સ્થાન

વળી કેટલાક વિદ્વાનોએ જૈન ધર્મનો ઉર્જમ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી અને બૌદ્ધ ધર્મનો ઉર્જમ જૈન-ધર્મમાંથી થવાની કલ્પના કરેલી પણ એ બંધી ખૂલે છે એમ વિદ્વાન જમન પ્રેક્ષર હમન ચાકોનીએ સ્પષ્ટરૂપે માનિત કરી બતાવ્યું છે તેઓએ કહ્યું છે કે—

જૈન ધર્મ અલગ પ્રાચીન અને અલગ ધર્મોથી પૃથક્ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે એટલા માટે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક જીવન બાથુના માટે એ અલગ ઉપયોગી છે.

હિંદુ શાસ્ત્રોએ આવો જોડાવા કદી જોગ કર્યો નથી. હિંદુસ્તાનના

રહેવાસીઓને પરદેશીઓની આ જાતની અજ્ઞાનતા નવાઈ જેવી લાગે છે, પરંતુ તેઓની આ માન્યતાના કારણે તરીકે તેઓ નીચે દર્શાવેલી મહાવીર અને ગૌતમબુદ્ધ વચ્ચેની કેટલીક સમાનતાની વિગતો આગળ ધરે છે

મહાવીર અને બુદ્ધમા સમાનતા અને અતર

મહાવીર અને બુદ્ધ, બંને એક જ દેગ બિહારમાં જન્મ્યા હતા, બંને સમકાલીન હતા બંનેનો જન્મ રાજવંશીય ક્ષત્રિયકુળમાં થયો હતો બંનેના ઉપદેશોએ રાજાઓ ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો હતો બંનેના અદ્વૈત, બુદ્ધ, જિન વગેરે નામો એક સરખા છે બંનેના ધાર્મિક સ્થાનો મંદિર, સ્તૂપ ચેલ અને પૂજાવિધિ તેમજ કેટલાક બાહ્ય આચારમાં મળતાપણુ છે બંને હિંદુ ધર્મમાં આવેલી શિથિલતા અને હિંસામય પ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધ સખત પ્રચાર અને શ્રમણ માર્ગનો ઉપદેશ કરતા હતા બંનેની પ્રવૃત્તિ એક જાતના સામાજિક (Social) બળવાશ્પે હતી, બંનેનું નિર્નાશુ એક જ દેશમાં લગભગ સમકાળે થયું

મહાવીર અને બુદ્ધમાં ઉપયુક્ત સમાનતાઓ હોવા છતાં તેઓ વચ્ચેનો તફાવત એટલો બધો સ્પષ્ટ છે કે બંને એક બીજાથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ હતી એ મહેનાઈથી નક્કો કરી લેવાય તેમ છે

મહાવીર વૈશાલીમાં ક્ષત્રિયકુળ ગ્રામ નગરમાં ઇ મ પૂર્વે ૫૬૯ વર્ષે જન્મ્યા હતા જ્યારે ગૌતમબુદ્ધનો જન્મ કપિલવસ્તુમાં ઇ મ પૂર્વે ૫૬૭ મા થયો હતો મહાવીરના માતા-પિતા લાણુ જીવ્યા હતા જ્યારે બુદ્ધની માતા તેમને જન્મ આપ્યા પછી તરત મરણ પામી હતી મહાવીર, તેમના સગાવહાણાના મનનું અમાધાન કરી રજા લાઇને સાધુ થયા હતા, જ્યારે બુદ્ધે પિતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ મસારલાગ કર્યો હતો મહાવીરના માતા-પિતા વિ પાર્શ્વનાથે ઉપદેશોના ધર્મના આનુયાયી હતા અને મહાવીરે એ ધર્મમાં સામયિક ફેરફાર કરીને તે પ્રાચીન ધર્મનો જ પ્રચાર કર્યો, જ્યારે બુદ્ધે નવો ધર્મ રચ્યો મહાવીર ૭૨ વર્ષની ઉંમરે

પાવાપુરીમા નિર્વાણ પામ્યા હતા જ્યારે જુદા જુદા વડની હિમરે પાવા-
પુરીમા નિર્વાણ પામ્યા હતા

ગૌતમસ્વામી જોમનુ બીજુ નામ ઇજૂતિ હતુ, તેઓ મહાવીરના
પ્રથમ શિષ્ય હતા નામની સમાનનાથી એક પાશ્વત્ય વિદ્વાનોને ગૌતમજુદને
મહાવીરના શિષ્ય તરીકે નોધ્યા છે જ્યારે જોનોના ગૌતમ મણ્ડપ
બ્રાહ્મણ મહાપત્રિન હતા

કેટલાક ઇતિહાસકારો તે જુદના જીવન ઉપર જોન ધર્મની ડાપ
હોવાનુ પણ માને છે તેઓ એવુ પ્રમાણ આપે છે કે અશોકના એક
ધર્મ લેખમા નિર્મલો (જોનો) અને આજીવકોને માટે ધર્મ મહાભાવુકો
નિયુક્ત કરનાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે જુદ જગવાન મૃદરધાત્રમ
છાડીને આગ સાધુઓ સાથે રહ્યા હતા આ સાધુઓ તપોમય જીવન
માળતા હતા મોટે ભાગે આ તપસ્વી જોન સાધુઓના સગમા જ રહીને
જુદે પોતાના ધર્મમા કેટલીક વાતોનો સમાવેશ કર્યો હોય એમ લાગે છે
અને તેથી જ તેમનો મધ્યમમાર્ગ એ ઉત્કૃષ્ટ તપસ્વી માર્ગમાથી
સુધારેલુ રૂપ જ છે

બૌદ્ધોના મૂળ ત્રિપિટક મથો ઉપરથી પણ જોન ધર્મ સ્વતંત્ર હોવાનુ
પૂરવાર થાય છે બૌદ્ધ મથોમા મહાવીરને જુદના સમોવડિયા અને જોનોને
બૌદ્ધોના પ્રતિરૂપદર્શી તરીકે વર્ણવ્યા છે વળી જુદના કાળમા જે સધો
અસ્તિત્વમા હતા, તેમા નિમક-નિમકીઓ એટલે જોન માધુ તથા સાધ્વી-
ઓનો સમ સૌથી મોટો હતો તેમજ પાશ્વનાથથી આશ્યો આવેલો
ચાતુર્થોમ એટલે ચાર મહાવતો-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (અચોર) અને
અપરિમદરૂપ આચાર-ધર્મમા જ મહાવીરે અલ્પચર્યા નામનુ પાંચમુ વ્રત
હિમેરી જોન ધર્મમાં નવીન જીવન ઝેન-ય રેડ્યુ હતુ

જોન જનનો મુખ્ય આધાર તેના સ્વાદ્વાદ, અહિંસા અને કમ
સિદ્ધાંત ઉપર છે સ્વાદ્વાદનુ વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે

અહિંસા

જૈનોનો આમાર ધર્મ મુખ્યતઃ અહિંસા છે, કારણ કે જૈનો મન, વચન અને કાયાથી અહિંસા-ધર્મ પાળે છે એકલા પશુ, પક્ષી કે જીવજતુ જ નહિ પણ જીવ માત્રની હિંસા ન કરવી અને તેમને કોઈ પ્રકારે દુઃખ ન દેવું એવી જૈનોની અહિંસાની માન્યતા છે અને એ દૃષ્ટિએ જીવ શેમા છે અને કેટલા છે એની બહુ ઝીણવટભરી મીમાંસા જૈન શાસ્ત્રમા કરેલી છે આ જ કારણથી જૈનો માસ, મચ્છી કે ઇંડા વગેરે તો શુ કદમૂળ પણ ખાતા નથી, પણ ગાકાદાર એટલે અન્ય અને વનસ્પતિનો જ આહાર કરે છે સ્પષ્ટ એમ કહી શકાય કે Jains are strict vegetarians એટલે જૈનો ચૂસ્ત શાકાહારી છે

જ મહાવીરે અહિંસા ધર્મનો ફેલાવો એટલા જોરથી કર્યો કે તેની અમર અન્ય ધર્મો અને સમાજો ઉપર પણ પડ્યા વગર હી નહિ તેથી પૂતકાળમા યગના બહાને અસખ્ય નિર્દોષ પશુઓનો જે વધ થતો હતો તે ધીમે ધીમે ઘટી જઈ અત્યારે લગભગ નાબૂદ થઈ ગયો, અર્થાત્ યગમા અપાતો પશુનિ સર્વથા બંધ થઈ ગયો.

અત્યારે જૈનોની વચ્ચે જે કે સરકારી ગણતરી મુજબ ૫૬૨ લાખની છે, છતાં એક રીતે જૈનધર્મની અમર તેની આર્થિક અને સામાજિક લાગવગથી માત્ર હિંમા જ નહિ પણ મમત્ર બુદ્ધિમા પથરાતી જાય છે આજે આ અસરનો મહત્વનો ફાળો મ ગાંધીજીના ભાગે જાય છે, કેમકે તેમની આખીયે સિદ્ધાંત રચના જૈન વિચાર-સંસ્થાની આસપાસ છે અર્થાત્ ગાંધીજીની અહિંસાની માન્યતાને જૈન-ધર્મ સાથે ધણો સબંધ છે ગાંધીજી એક સ્થળે સ્વયં કહે છે કે—“ જૈન દર્શનમાથી હું ઘણું બાળુના જેવું શીખ્યો છું ” તેઓ જે શીખ્યા તેમા અહિંસા સિદ્ધાંત મુખ્યપણે છે

કર્મ

જૈનો જન્મ અને મરણને મૌથી મોટા દુઃખો માને છે જ્યાં સુધી

આત્મા કમથી જાણાયેલો છે ત્યાં સુધી તેને મસારમાં વારવાર જન્મ લેવો પડે છે આ જ મ-મરણની અવિરત દુખમય ધર્મમાર્ગમાં ફરી ફરી અવતરતું ન પાં એટલે કમ સંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે પ્રત્યેક આત્માએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આ પ્રયત્ન મોટો હોવો જોઈએ તે જોઈએ મોક્ષ પામેલા છે તેના કેવળી જગવાનોએ બતાવ્યો-ઉપદેશો છે તે પ્રયત્ન-માત્ર જૈન ધર્મ છે

દિદુ ધર્મની મારફત જૈન ધર્મ પણ એમ માને છે કે આ આત્માએ અનાદિમળથી કારણમય કૃત્રિમ છે આ મોળ ન મો ત્યાં સુધી જુની જુની યોનિમાં એટલે ભનમાં જ મ લેવો પડે છે આ રીતે યોગશીલાખ યોનિમાં જન્મણ કરતા કરતા ધણા જ પુણ્યોદયે મનુષ્યજન્મ મો છે, એમ જૈનો માને છે આત્મા પોતેજ પોતાના કૃત્યો પ્રમાણે કમ માધી શકે છે અને છોડી શકે કે આમ જ્યાં સુધી આત્મા કમથી છૂટો થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને જ મ જસ, મૃત્યુ તેમજ સસારની અનેક વિલબણાઓ ભોગવી પડે છે મનુષ્યજન્મ કરતાં જીતરની અન્ય યોનિ જેવા કે તિરચ અને નારકીનાં દુખો ધણા વધારે અને કારકર હોય છે પાપના ઉત્પત્તિ આવી જીતરની યોનિમાં જ મ મો છે, જ્યારે પુણ્યના ઉત્પત્તિ સ્વર્ગમાં કેવલારૂપે જ મ મને છે જ્યાં અનંક પ્રકારના પૌદ્ગલિક-ભૌતિક સુખો પ્રાપ્ત થાય છે જીર સ્વર્ગ ૧૧ સુખો ભોગવીને પુણ્ય અપાવી છે તે તેને પાછો જીતરતા ભવમાં જ મ મજે ૨ તેમ નરમાં દુખો ભોગવી પાપ કમ અપાવતા હોવા કારણ તેને જ મ મજે છે આમ પુણ્યકમ અને પાપકમ અનુમાર જ મ-મરણની ઘટમાળ સતત ચાલુ રહે છે ફક્ત મનુષ્ય જન્મમાં જ જીવ જાં કમેનિ અપાવી શકવાના પ્રયત્નો કરી શકે છે કેમકે કમ કેમ અપાવી શકાય એનું જ્ઞાન તે મનુષ્ય જન્મમાં જ મેળવી શકે છે અને એ માટે પુરવાય કરના ધારે તો સમગ્ર કર્મો અપાવી છં મુક્તિ મેળવી શકે આ કારણથી જ મનુષ્યજન્મને જીવ જાં દેવતા વગેરેનાં જાવો કરતાં યે ઉત્તમ ગણવામાં આવેલો છે

જૈનધર્મ મુજમ પ્રત્યેક લાન્ય જીવ મોક્ષનો અધિકારી ગણાય છે, અને એ માટેના પુરુષાર્થથી મોક્ષ મેળવી શકે છે જૈનો માને કે જે અમખ્ય કાળથી અમખ્ય જીવો મોક્ષે ગયા છે

જગતનો કર્તા

જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે જગત્ અનાદિ કાળથી આવતુ આવ્યુ છે અને ચાલ્યા જ કરશે જગતનો પ્રારબ્ધ કે અત નથી અને તેનો બનાવનાર પણ કોઈ નથી. કેટલાક ન્યાનકારો આ દુનિયા અને તેની ધટમાળનુ ચક્ર ધ્રુવે બનાવ્યુ એમ માને છે જૈનદર્શન પ્રમાણે તો જગતનુ ચક્ર કાળ, સ્વભાવ, નિયમિત, કર્મ અને પુરુષાર્થ આ પાંચ કારણોના મેળથી અનાદિકાળથી ચાલ્યા કરે છે અને અનન્ત કાળ મુધી ચાલ્યા કરશે

નવતરવ

‘ જગત્ શી વસ્તુ છે ? ’ એનો વિચાર કરતા એ માત્ર બેજ તત્ત્વરૂપ માનમ પડે છે જડ અને ચેતન એટલે અજીવ અને જીવ આ બે તત્ત્વોને વિસ્તારથી સમજાવવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ તેના નવ પ્રકારો કરી બતાવ્યા છે ૧ જીવ, ૨ અજીવ, ૩ પુણ્ય, ૪ પાપ, ૫ આશ્રન ૬ સવર, ૭ બધ, ૮ નિર્જરા અને ૯ મોક્ષ આનુ વિવગ્નુ આગળ આપવામા આવશે

કાળ

કાળની ગણતરી માટે જૈન શાસ્ત્રોમા ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી નામના બે મુખ્ય વિભાગો પાડવામા આવેલા છે ઉત્સર્પિણી કાળમા રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આયુષ્ય બળ આદિ વૈભવ સુખ ક્રમશઃ ચડતા હોય છે એટલે ઉત્તરોત્તર સુખ વધતુ હોય છે અને અવસર્પિણી કાળમા આ સુખ ધટતુ જાય છે આ પ્રત્યેકને ૭ ૭ વિભાગોમા વહેંચવામા આવ્યા છે હિંદુ ધર્મમા આના ૭ વિભાગોમા ચાર યુગો છે તેમ

ધર્મમાં આના ૩૩ વિભાગો ' આરા ' નામે જોળખયમા આવે છે
આ ૭ આરાઓમા સખ્યા ન થઈ શકે એટલા વર્ગો પસાર થઈ ગયે છે

આ બંને મળમાં અસખ્ય આત્માઓ મોટે ભાગે છે આ મોટે
જ્ઞાતા કેવળીઓમા તીર્થંકરો એટલે પચમબરો નવો ધર્મ સ્થાપના
નથી પણ તેઓ મમલ જતા ધર્મમા પેઠી ગયેલી શિષ્યિનને દર કમી
નવું ચૈતન્ય રહે છે અર્થાત્ દેશ-કાળ મુજબ મૂળ સિદ્ધાંતને બાધ ન
આવે તેવો સુધારો કરી ઉપદેશ આપે છે બંને આચાર ધર્મ કાદા
મોક્ષ કેમ મેળવવો તેનો ઉપાય બતાવે છે તીર્થંકર બંને કેવળીમાં
તાત્વિક અતર નથી તીર્થંકરને કેવળી આ બંને તેજ સ્વરૂપા મોક્ષે જાય છે
સારપછી તે બધા સિદ્ધ કહેવાય છે પણ દેહધારી અવસ્થામા કેવળી કરના
તીર્થંકરમાં એટલીજ વિરોધના છે કે તે સાધુ સાધ્વી આવક અને
આરિકારપ ચતુર્વિધ સ્વધ એટલે તીર્થંકરી સ્થાપના કરે છે તીર્થંકરી રચના
કરતા દ્વાવાથી જ તેઓ તીર્થંકર કહેવાય છે ૭ આરાઓમા મૂળ
જોવાથી આત્માઓ જ તેમના નામકર્મના પ્રભાવે તીર્થંકર ૫૬ પ્રાપ્ત
કરે છે વતમાનકાળના ૨૪ તીર્થંકરોના નામો નીચે પ્રમાણે છે

૧ કપમદેર (આનિયા)

૨ અગ્નિતનાથ

૩ સભવનાથ

૪ અગ્નિનદન

૫ સુમતિનાથ

૬ પદ્મપ્રભુ

૭ સુપાત્રનાથ

૮ ચંદ્રપ્રભુ

૯ સુવિધિનાથ

૧૦ રીતિનાથ

૧૧ ત્રેયાંસનાથ

૧૨ વાસુપૂજ્ય

૧૩ વિમળનાથ

૧૪ અનંતનાથ

૧૫ ધર્મનાથ

૧૬ સાતિનાથ

૧૭ કુસુનાથ

૧૮ અરનાથ

૧૯ મતિનાથ

૨૦ મુનિસુવત

૨૧ નમિનાથ

૨૨ નેમનાથ (અરિષ્ટનેમિ)

૨૩ પાત્રનાથ

૨૪ મહાવીર

મહાવીરરવામીનું બીજું નામ વર્ધમાન છે તીર્થ કરોમા પહેલા તીર્થ કર અપભ્રેવ ચેવીશમા પાર્શ્વનાથ તેમજ ચોવીશમા મહાવીર-સ્વામીના જીવનો અતિ મહત્વના હોનાથી તેમના જીવનરૂતાતો આગળ આપવામા આવેલા છે આ ચોવીશે તીર્થ કરે પૂજનાને યોગ્ય ગણાય છે જો તેમની મૂર્તિઓ બનાવી મંદિરોમા પ્રતિષ્ઠિત કરે છે અને તેની પૂજા સ્તવના કરીને પવિત્ર બને છે મૂર્તિપૂજની હકીકત પણ આગળ આપવામા આવી છે

જોન એ શાંતિ નથી પણ ધર્મ છે, તેઓ વૈદિકાની માન્યતા અનુસાર વર્ણ-શાંતિને માનતા નથી પરંતુ તેમના સસર્ગમા રહેતા હોવાથી શાંતિના રીતરિવાજો જોનોમા પણ ધૂસ્યા છે જોનો હિંદુ પણ કહેનાય છે, છતાં હિંદુ ધર્મના ધણી રીતરિવાજો જોનો માનતા નથી, છતાં બપોરે વૈદિકાનું ખૂબ જોર હતું સારે તેમના કેનાયે રીતરિવાજો જોનોને મરજી વિરદ અપનાવવા પડ્યા હતા

જોનો મરજી પછીના શ્રાદ્ધ જોવા રિવાજોને બિનકુલ માનતા નથી, કેમકે જોનો માને છે કે આત્મા પોતે જે ધર્મકરણી કરે તેનું ફળ તેને જ મળે છે એકે કરેલી ધર્મકરણીનું ફળ બીજાને કદ રીતે મળે? મરજી પછી આત્મા માટે થતી ક્રિયાઓ કે ધર્મ, મૃત-આત્માને પહોંચી શકતા નથી, આ ક્રિયાના બદલાના હેડળ માહાશોએ કમાણીનો ધધો શોધી કાઢ્યો હોય એમ જોનો માને છે

જોન ધર્મમા કોઈપણ મનુષ્ય જોડાઈ શકે છે તેમા વર્ણ જાતિ બિગ કે શ્રીમતાઈના બેદલાવો નથી મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યો વેદાદિ સાસ્ત્રના પારગામી બ્રાહ્મણ પડિતો હતા અને તેમના ધણી અનુયાયી ક્ષત્રિયો હતા મહાવીરના મુખ્ય શ્રાવકો તો હાલાર અને ખેડૂતનો ધધો કરનારા વણિક કે જોય જાતિના શ્વરો હતા એટલું જ નહિ મચ્છીમાર તેમજ કમાઈઓ પણ જોન યથાના રાખતાઓ જોન કયામા આવે છે

હિંદુ ધર્મનો સખત સામનો હોના છતાં જોન-ધર્મ ટકી રહ્યાનું

એક કારણ એ છે કે તેઓએ હિંદુઓના રીતરિવાજો અપનાવી લીધા, અને તેથી બને ધર્મો વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ધન્ય ગયું

જેમ જગત્સો કર્તા કોઈ નથી તેમ આત્માને સુખ-દુઃખ આપનાર કોઈ વ્યક્તિ નથી આત્મા પોતે જ પોતાના પૂરણવતા કરવા કર્મોને અનુસારે સુખદુઃખ ભોગવે છે આત્માને અનાદિકાળથી શુભ અને અશુભ કર્મો વળગેલા છે જ્યારે આત્મા પ્રગ્ધર્મ વડે આ કર્મોથી છૂટે ત્યારે તે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે છે આ શુદ્ધ સ્વરૂપી આત્મા એ જ પરમાત્મા કે ઈશ્વર છે આત્મા પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પામે એનું નામ જ મોક્ષ છે, કારણ કે શુદ્ધ સ્વરૂપી આત્માને કર્મો હોતા નથી એટલે તેને જ મ મરણના દરા કરવા પડતા નથી તેને સમાર ત્યે રાગ કે દ્વેષ હોતો નથી તેથી સુખ અને દુઃખથી પૂણ આ જગત્સી રચના કરતા નથી

કર્મની દિગ્સુરી એટલે કમના તત્વજ્ઞાન ઉપર જૈન શાસ્ત્રોએ જે ચર્ચા કરેલી છે અને તેની જે સમજૂતી આપેલી છે તે દુનિયાના કોઈ ધર્મે આપી નથી જૈનોએ જીવ વિજ્ઞાનનું આખું ચક્ષુતર કર્મ ઉપર રચેલું છે કર્મની દિગ્સુરીની ચર્ચા આગળ આપવામાં આવી છે

કર્મની દિગ્સુરી સમજનારને જ્યારે કે આ દુનિયા પૃથ્વી, પાણી, સૂર્ય ચંદ્ર, તારા વગેરેને કોઈ ઈશ્વરે બનાવ્યા નથી પણ તેઓ શાશ્વતા એટલે અનાદિ છે અન્ય ધર્મો કરતા આ મા યતા જુદી હોનાયો કેટલાકે જૈનોને 'નાસ્તિક' તરીકે ગણે છે પણ આ માન્યતા બૂનબરેલી છે કારણ કે જૈનો ઈશ્વરને માને છે પણ ઉપર જતાવ્યું તેમ તેને જગતના કર્તા તરીકે નથી માનતા

મોક્ષપામી જીવ ઈશ્વર કહેવાય છે અને આત્મા ઈશ્વરે બનાવેલા રસ્તે આની મોક્ષ મેળવી પરમાત્મા બની શકે છે જૈનોને ત્યાં ઈશ્વર કે પરમાત્મા કશો ભેદ નથી એ બંને પર્યાયનાથી નામો છે

આમ કર્મની માન્યતાને બધ બેસે તેવી રીતે જૈનોએ મનુષ્ય માનને

સમાન હકવાળા ગણ્યા છે હિંદુ ધર્મની માફક વર્ણ, માતિ કે શ્રી પુરુષના બેઢાવાળા જૈન-ધર્મને માન્ય નથી ક્રોધપણુ આત્માને જન્મના કારણે ઊંચ કે નીચ જૈનો ગણના નથી આત્માનું ઊંચા કે નીચાપણુ તેના કર્તાવ્યે અને કર્મો પ્રમાણે મનાય છે શ્રીના આત્માને પુરુષના આત્મા કરતા શ્રી હોવાના કારણે નીચો ગણવામા આવેલ નથી મનુષ્ય માનને મોક્ષ મેળવવાના સમાન હક અને સરખી જ તક ક્રોધ/પણુ પ્રકારની રૂકાવટ વિના જૈન ધર્મે આપેલી છે જૈનોએ શ્રીના હકો પૂરુષો જેટલા જ મળેલા છે એગણીસમા તીર્થંકર મલ્લિનાથ શ્રીના લગભા મોક્ષ પામ્યા હતા એવી જૈન પરંપરા છે શ્રીયોનિમા જન્મનું અથવા નીચ ઁળમા જન્મનું એ નીચ કર્મનું ફળ છે પણ આત્માના હક તરીકે તો જૈનો દરેકને સરખા જ મળે છે પુરુષની માફક શ્રીને જેમ તીર્થંકર થવાની તક છે તેમ નીચકુળ કે જાતિમા જન્મનારને પણ મોક્ષે જનાની સરખી જ તક છે

મધ

ઉપર કહેવામા આનુ કે જૈનો મનુષ્યને તેના જન્મના કારણે ઊંચ કે નીચ માનતા નથી તેમ તેને અનુમરીને હિંદુઓએ કપેલી યાજ્ઞાચુ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્રની વર્ણબેન્ધ્યવરથા પણ જૈનોએ કબૂલ ગણી નથી તેના બંલે જૈનોએ ગુણ-કર્મનુમારી માધુ, સાધ્વી શ્રાવક અને શ્રાવિમા એમ ચાર વર્ગ પાડ્યા છે અને આ ચારના મમૂહને સધ-ચતુ વિધ સધનુ નામ આપ્યું છે

મધની સત્તા અને મોભો એટલો મોટો છે કે બધા જૈનો સધની મર્યાદા નીચે ચાલે છે વ્યક્તિગત સત્તા કરતા સધની સત્તા સર્વોપરિ હોય છે, તેથી પર ક્રોધની સત્તા હોતી નથી આ કારણેજ સધ તીર્થંની માફક વફનીય છે તીર્થંકરો પણ દેશના આપતા પહેલા મધને નમસ્કાર કરે છે

ગામેગામ અને શહેરે શહેર જ્યા જૈનોની વસ્તી હોય છે ત્યા સધની વ્યવસ્થા હોય છે આ પ્રકારની સધ-વ્યવસ્થા હજારો વર્ષોથી

ચાલી આવે છે દરેક શહેરના જૈન સમાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સધ કર છે આ વ્યવસ્થા મદિરા નાનમદિરા, ઉપાશ્રયો તેમજ સામાજિક નિયમો વગેરેના વહીવટ અંગેની હોય છે જૈનધર્મની સરચાઓની સેર્વે- પરી માનિછી તે શહેરના સધની ગણાય છે

કોઈપણ જૈન ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કરે તો સધ તેને પ્રાયશ્ચિત્તથી માર્કિને સધનહાર કરવા સુધીની સજા કરે છે અને સમગ્ર દેશમાં ધાર્મિક મુશ્કેલીનાળો પ્રશ્ન જિભો ચતા તેનો નિકાન ગામેગામના સધો બેગા થકીને કરે છે

આ જાતની સધ-વ્યવસ્થાને લીધે જૈનો પોતાના મદિરા, મૂર્તિઓ અને જ્ઞાનગરોને અનેક જાતના હુમલાઓથી નાસ ચતા બચાવી શક્યા છે આ હુમલાઓમાં મુસનમાનોના આક્રમણ વખતે તેમની મદિરા અને મૂર્તિઓની ખડખડાટ જૈનધર્મવિરોધી રાજાઓના જીવમો અથવા દિહુધમના જૈનધર્મવિરુદ્ધતા પ્રયત્નો અને તે અંગે થયેના જીવમો વગેરેનો મમાવેજ કરી શકાયા

આ બધા પ્રકારો સામે ઈર્ષ જૈનધર્મ તેના સધોની કાળજી, વ્યવ- હારકુશળતા અને તેના આગેવાનોના પ્રયત્નોમાંથી ભારતમાં એક અગ્રગણ્ય ધર્મ તરીકે ટકી શક્યો છે

ભારતીય સાહિત્ય તથા કળામાં જૈનોનો મોટામાં મોટો ફાળો છે સાહિત્યનો ફાળો સાધુમસ્થાને આભારી છે આ સાધુ-સરચાએ દુનિયાને મહાન પિદ્ધાન ખડિતો અને વિચારકો અપ્યા છે કળાનો પણ જૈન ધર્મને આભારી છે આ ધર્મશાસ્ત્રોએ ધર્મની આરાધના કરવા માટે જગતો આશ્ચર્યમાં નાખી દે તેવી કરીભરીરાગા સુદર મોટા મદિરા બધા-આ છે આજી જોવા ક્રેટનાક મદિરાની સ્પર્શો દિદમા બીજા કોઈ મદિરા કરી શક્યા નથી જૈન સાહિત્ય અને કળા માટે આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે

જૈનધર્મના પ્રસારનો ઇતિહાસ.

(૨)

જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઇ સ પૂર્વે આઠમા સૈકાથી હોવાના પૂરાવાઓ શિલાલેખો, કીર્તિસ્તંભો, સમકાલીન કે પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉપરથી જાણી શકાય છે. જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ અને ચોવીશમા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી ઇ સ પૂ ૭૬૧ સદીમા જૈનધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા, એવું પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ કબૂલ રાખેલ છે.

પાર્શ્વનાથ હીન કે જોને જોડા મહેતશિખરનો પહાડ કહે છે તે પાર્શ્વનાથના નામ ઉપરથી પડેલ છે. પાર્શ્વનાથ હીન ઉપર પાર્શ્વનાથનું નિર્વાણ થયું હતું, તેથી જ તે પહાડને પાર્શ્વનાથનો પહાડ કહેવામા આવે છે. પાર્શ્વનાથ મહાવીર પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા અને મહાવીરને થયે ૨૪૭૧ વર્ષ થયા એટલે પાર્શ્વનાથને થયે ૨૭૨૧ વર્ષ થયા.

શિલાલેખો.

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણના ૮૪ વર્ષના એટલે વિ સ પૂર્વે ૩૮૬ નો એક શિલાલેખ અજમેરના બડલી ગામમાથી મળી આવ્યો છે તે લેખ મળી આવેલા ભારતીય શિલાલેખોમા મૌર્યી પ્રાચીન છે.

ઈ સ પૂર્વે ૧૫૦ વર્ષના અરસામા જૈન ધર્મ અત્યારે ઓરિસા તરીકે ઓળખાતા કલિંગ દેશમા પ્રસરી હતો, તેમ તે વખતે મહારાજા

ચાલી આવે છે દરેક શહેરના જૈન સમાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સધ કરે છે આ બ્યવસ્થા મદિરો મંત્રાલયો ઉપાગ્રયો તેમજ સામાજિક નિયમો વગેરેના વહીવટ અંગેની હોય છે જૈનધર્મની સરચાઓની સેવો પરી માધિકી તે શહેરના સઘની ગણાય છે

કોઈપણ જૈન ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કરે તો સઘ તેને પ્રાયશ્ચિત્તથી નાડીને સઘનહાર કરવા સુધીની સજા કરે છે અને સમગ્ર દેશમાં ધાર્મિક મુશ્કેલીઓ પ્રજા જોગે થતા તેનો નિકાલ ગામેગામના સઘો બેળે થઈને કરે છે

આ જાતની સઘબ્યવસ્થાને લીધે જૈનો પોતાના મદિરો, મુતિઓ અને રાત્રમહારોને અનેક જાતના દુષ્ક્રિયાઓથી નાશ થતા બચાવી રાખે છે આ દુષ્ક્રિયાઓમાં મુસનમાનોના આક્રમણ વખતે તેમની મદિરો અને મુતિઓની ખડનપ્રવૃત્તિ જૈનધર્મવિરોધી ગણાઓના જુલમો અને હિંદુધર્મના જૈનધર્મવિરુદ્ધના પ્રયત્નો અને તે અંગે થયેલા જુલમે વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય

આ બધા પ્રકારો સામે થઈ જૈનધર્મ તેના સઘીની કાળજી બ્ય હાલુશળતા અને તેના આગેરાનોના પ્રયત્નોમાંથી વારતમાં જે અમગલ્ય ધર્મ તરીકે જાણાય છે

ભારતીય સાહિત્ય તથા કળામાં જૈનોનો મોટામાં મોટો યોગ ૧ સાહિત્યનો યોગ સાધુસરચાને આભારી છે આ સાધુ-સરચાએ દુનિયા મહાન નિહાન પડિતો જો નિવ્યારકો અર્ધ્ય છે કળાનો યશ આગેને આભારી છે આ ધર્મજોએ ધર્મની આરાધના કરવા જગતને આશ્ચર્યમાં નાખી દે તેવી કારીગરીવાળા સુદર મોટા મધ્યોબ્યા આજુ જેવા કેટલાક મદિરાની સ્પર્ધા હિંદુમાં બીજા મધ્યોબ્યા નથી જૈન માહિત્ય જો કળા માટે આગળ

આ રીતે બહુની, ખારવેન અને મથુરાના શિનાલેખો અને ઉપયુક્ત વિવરણો ઉપરથી તે સમયે જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઇ સ પહેલાથી રાજ-વંશો ઉપર હતો તેનો અચૂક પૂરાવો આપે છે એટલું જ નહિ એ સમાજ સરકારસપત્ર હતો એમ તેના શિષ્ય-સ્થાપત્યો ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે

જૈન મુનિઓ જે જે પ્રદેશોમાં નિવસ્યા તે તે પ્રદેશમાં તેમના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને તપશ્ચર્યા જોઈને સામાન્ય લોકો જ માત્ર નહિ પણ રાજાઓ, મંત્રીઓ અને રાજ્યના અધિકારીઓ પણ આકર્ષાઈ ઉપદેશ-સાક્ષાત્કાત્ક મુનિઓ ખાસ કરીને લોકજીવનને અનુકૂળ સાદી જૈનીમાં ધર્મોપદેશ કરતા જેમને એ ઉપદેશની અસર થતી તેઓ જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરતા આમ ઘણા રાજ્યોમાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો થયો હોવામાં છે કે એક સમયે ભારતમાં ચાલીશ લાખ જૈનો હતા

જૈન ધર્મનો ફેલાવો ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી માંડી દક્ષિણમાં મૈસૂર રાજ્ય અને ઠેક સિયોન સુધી થયો હતો વળી જૈનો ઘણા નગરોમાં રાજ્યના મંત્રીઓ અને ખાસ અધિકારી પદે નિયુક્ત થતા વળી મોટા કે નાના શહેરોમાં મોટા વેપારી કે શરણે જૈન વણિક રહેતા તે પરપરા લગભગ આજે પણ જોવાય છે આમ બુદ્ધિ, મત્તા અને વૈભવથી રાષ્ટ્રમાં જૈનોનું સ્થાન મોખરે રહ્યું છે અને અવારનવાર જૈન ધર્મના પ્રભાવના કાર્યો, કરતા રહે છે

જૈન અને બોદ્ધ ધર્મોએ હિંદુ ધર્મ વિરુદ્ધ કરેલો પ્રચાર —

મહાવીરસ્વામીનો જન્મ સિદ્ધાર્થ નામના જૈન રાજાને ત્યાં થયો અને તેઓ પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતા મહાવીર અને બુદ્ધ અને જિહ્વા-રમાં જ મ્યાં હતા તે સમયે જિહ્વારનો પ્રદેશ મોટા રાજ્યની રાજધાનીનો દેશ હતો તે વખતે જિહ્વારનો ઇતિહાસ એટલે હિંદુસ્તાનનો જ ઇતિહાસ ગણાય કારણકે જિહ્વારમાં આવેના મગધના રાજ્યાસન પર મહાન પરા-

ખારવેલે કટક પાસે આવેલી ઉ મગિરિ અને અકમિગિની ટેકરીઓ ઉપ
રથી હાથી સુશમા કાતરાવેના દિવાલેખો ઉપરથી જાણવા મળે છે

આ ગુફાઓમાં જૈન તીર્થંકરોના ચિત્રો કાતરાવા છે તથા જૈન
તીર્થંકરો અને સાધુઓની પશુ પ્રતિમાઓ છે વળી ત્યાંના દિવાલેખોમાં
મંદિરો પુનરુદ્ધાર તથા તીર્થ કરોની પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરતો
ઉત્તમ મળે છે તેમજ નદ્યાજ્ઞના સમય પહેલાથી જૈન પ્રતિમાના
નિર્માણની હકીકત, જે ભારતીય મુતિકળાના દત્તિકાસમા મોખરે મૂકી
સકાય તેવી છે તે આ દિવાલખમાં કરતા ઉત્તેજથી જાણી સકાય છે

મધુરાથી એક માદન છેડે કડ્ડા ઉ અને ત્યાંથી અકધી માધવ દ્વા
રે કમીટીના ટેકરી ઉપરથી જૈન દિવાલેખો મળી આવ્યા છે આ ટેકરી
ઉપર નાના મોટાની અને જૈન પ્રતિમાઓ ૩, અને ત્યાં જોવા
મંદિરો હોય તેમ તેના અગિયેર ઉપરથી જણાય છે આ પ્રતિમાઓની
નીચે પા પીઠ ઉપર ધમ્મખરા દિવાલેખોમાં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરનાર
અને કરાનાર સાધુ-સાધ્વી અને માવક-ગ્રામિકના નામ છે સાધ્વીના
નામો ઉપરથી જણાય છે કે જૈનોનો સમ અનુવિધ હોય છે તેનો
અતિદાસિક પૂરાવો મળે છે ત્યાંથી મળી આવેલા આપાગપોની
શિ પકળાનો ખીજો નજીનો ભાગતમાં વ્યાપથી મળ્યો નથી એવું ઇતિહાસ
વેત્તાઓનું માનવું છે

ચિત્રમળા

શિવમળની માફક ચિત્રકળામાં પશુ જૈન ધર્મનો ફાળો અતિનીવ
છે સરચળા જિલ્લાની જોગીમારા ગુફામાં ઇ સ પૂ. પહેલી-બીજી શતા
બ્દના ચિત્રોમાં જૈન નિવ આલેખેલો મળી આવે છે, જેને ભારતીય
ચિત્રકળાના પ્રાચીન નમૂનાઓમાં પ્રથમ મૂકી સકાય તેમ છે એવીજ
રીતે અમર્ય ચિત્રકળામાં પશુ ગુજરાતમાં સૌથી પ્રાચીન મળી આવેલી
સ ૧૧૫૭ ની તાડપત્રની પ્રતિ છે જે આજે પશુ નિશીવપૂર્ણ ની
ખામ્ણના ભાગરમાં મોળુ છે

આ રીતે બાવી, ખારવેન અને મથુરાના શિનાલેખો અને ઉપયુક્ત ચેતનના ઉપરથી તે સમયે જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઇ સ પહેલાથી રાજ-
રો ઉપર હતો તેનો અચૂક પુરાવો આપે છે એટલું જ નહિ એ
સમાજ મસ્કારસપજ હતો એમ તેના શિષ્ય-સ્થાપત્યો ઉપરથી પણ
જાણી શકાય છે

જૈન મુનિઓ જે જે પ્રદેશોમાં પ્રિયર્થા તે તે પ્રદેશમાં તેમના
ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને તપશ્ચર્યા જોઈને સામાન્ય લોકો જ માત્ર નહિ પણ
રાજાઓ, મંત્રીઓ અને રાજ્યના અધિકારીઓ પણ આકર્ષાઈ ઉપદેશ
સાંભળતા મુનિઓ ખાસ કરીને લોકજીવનને અતુલ સાદી ઈશીમાં
ધર્મોપદેશ કરતા જેમને એ ઉપદેશની અસર થતી તેઓ જૈન
ધર્મનો સ્વીકાર કરતા આમ ઘણા રાજ્યોમાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો થતો
કહેનાય છે કે એક સમયે ભારતમાં આવીશ લાખ જૈનો હતા

જૈન ધર્મનો ટ્રાવેલ ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી માંડી દક્ષિણમાં મૈસૂર ગળ્ય
અને ઢેક સિંધોન સુધી થયો હતો વળી જૈનો ઘણા નગરોમાં રાજ્યના
મંત્રીઓ અને ખાસ અધિકારી પદે નિયુક્ત થતા વળી મોટા કે નાના
શહેરોમાં મોટા વેપારી કે ચરાફા જૈન વણિક રહેતા તે પરપરા લગભગ
આજે પણ જોવાય છે આમ જુદી મત્તા અને વૈભવથી રાષ્ટ્રમાં
જૈનોનું સ્થાન મોખરે રહ્યું છે અને અવારનવાર જૈન ધર્મના પ્રભાવ-
ના કાર્યો, કરતા રહે છે

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોએ હિંદુ ધર્મ નિરુદ્ધ કરેલો પ્રચાર —

મહાવીરસ્વામીનો જન્મ સિદ્ધાર્થ નામના જૈન રાજાને ત્યાં થયો
અને તેઓ પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતા મહાવીર અને બુદ્ધ બંને બિહાર-
માં જન્મ્યા હતા તે સમયે બિહારનો પ્રદેશ મોટા રાજ્યની રાજધાનીનો
દેશ હતો તે વખતે બિહારનો ઇતિહાસ એટલે હિંદુસ્તાનનો જ ઇતિહાસ
ગણાય કારણકે બિહારમાં આવેલા મગધના રાજાસન પર મહાન પરા-

ક્રમી રાજાઓ થઈ ગયા છે આમાના ધણીખરા રાજાઓ જૈન હતા અને જેઓ જન નહોતા તેઓ પણ જૈન ધર્મની પ્રગતિના માર્ગમાં આના આનંદ નહોતા.

આ મમયે રેક ધર્મમાં ધર્મગુરુઓની શુદ્ધ કર્મકાંડી પ્રગતિના લીધે સિધિ હતા આવી ગઈ હતી વળી હિંદુ ધર્મમાં યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓમાં ધર્મના નામે ધણી જ પશુહિંસા થતી હતી હિંદુ ધર્મગુરુઓ અન્ન પ્રાપ્તિને ઊતરતી ગણતા અને નિરકુશ સત્તા ભોગવતા હતા તે વખતની સામાજિક વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીની કાંઈ જ ગણના નહોતી અને તેઓ શક્તિ ધરાવતી ગણતા હતા આ જાનની પ્રગતિ અટકાવવા અને ધર્મ કેવો હોવો જોઈએ તે બતાવવા મહાવીર અને બુદ્ધ ખૂબ જોરથી પ્રચાર શરૂ કર્યો મહાવીર પોતાના જીવનમાં તપ અને સાગ આચર્યો અને પ્રાપ્તિ ધર્મને શુદ્ધ માર્ગ બતાવ્યો.

બુદ્ધ અને મહાવીરની ધર્મને શુદ્ધ રચવામાં બનાવવાની આ પ્રકારની પ્રગતિથી પ્રજા બૌદ્ધધર્મ અને જૈન ધર્મમાં ભળવા લાગી પણ આ બંને પરિણામ એ આવ્યું કે જૈન અને બૌદ્ધધર્મને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે ધરાવે શરૂ થયું દરેક ધર્મે રાજમાત્રય મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, અને જે જે ધર્મને રાજમાત્રય મળતો તેનું જોર વધતું હતું બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો રાજમાત્રય હેઠળ જ ફિટ અને પરદેશમાં પણ થયો રાજમાત્રય બંધ થતા તેમજ હિંદુ-ધર્મનું જોર વધતું બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો હિંદુ સ્થાનમાં થતા અટકી ગયો એટલું જ નહિ પણ આ દેશમાંથી હુમલામાં થયો અને ચીન જાપાન તથા સિલોન વગેરે દેશોએ બૌદ્ધ ધર્મને અપનાવી લીધો આજે પણ તેના કરોડો અનુયાયીઓ તે દેશોમાં છે.

જૈન ધર્મમાં સમગ્ર જીવન માટે અનેક પ્રકારની મર્યાદાઓ હતી તેથી જૈન સાધુઓ પરદેશમાં જઈ શક્યા નહિ અને જૈન ધર્મનો ફેલાવો પરદેશમાં મુશ્કેલી શક્યો નહિ ભારતમાં પણ તેણે રાજમાત્રય મેળવવાનો

વળી જૈન ધર્મને હિંદુ અને જૈન ધર્મોના સામનો હોવા છતાં તે અસાર સુધી હિંદુમાં પણ સળળપણે ઝળી રહ્યો જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોની અસર ખીળ ધર્મો ઉપર પણ પડી હતી અને મહાવીરના શુદ્ધ તપોમય જીવનથી તેમજ તેમના હિંદુ પ્રચારથી કેટલાયે બ્રાહ્મણ પડિતો મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યો તરીકે દીક્ષિત થયા હતા.

જૈન ધર્મની અસર નીચે પણ રાજાઓ આત્મા હતા પણાયે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર પણ કર્યો હતો કેટલાક અન્યધર્મો રાજાઓ પણ જૈન ધર્મના આદર્શ સિદ્ધાન્તો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા મહાવીર પછી સામાન્ય રીતે જૈન સાધુઓએ લોકધર્મદ્વારા સામાન્ય જનતામાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો કર્યો રાખ્યો જેથી તેની સખ્યા આજે નાની હોવા છતાં ભારતના જીવત ધર્મોમાં તે વ્યવસ્થિત સાધન-મામમીદ્વારા વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે.

જૈનધર્મનો મહારાજ્યોમા પ્રચાર.

(૩)

મહાવીરના સમયે ત્રિવિસાર જન્મવું બીજું નામ જૈન ગ્રંથોમા ઐશ્વિક છે તેઓ ત્રિવિસારમા આવેલા મગધદેસના રાજા હતા તેમની રાજધાની રાજગૃહીમા હતી, કે જેમાં ભગવાન મહાવીરે સાધુપણમા ધણુ ચોમાસા ગાળ્યા હતા શિશુનાગવશીષ ઐશ્વિક મહારાજ મહાવીરના પાદા અનુયાયી થયા તે પહેલા તે જૌદધર્મ પાળતા ઐશ્વિક રાજાએ ધમવું પાળન ખૂબ સારી રીતે કર્યું જેથી આવતી ચોવીસીમા તીથ કર થવાનું ફળ તેમણે મેળવ્યું જૈનગ્રંથોમા એની વિગતો આપેલી છે ત્રિવિસારની રાજગાદી તેના પુત્ર અન્નતરણુએ (કુશ્વિકે) લઈ લીધી અને પોતાના પિતાને બેડીઓ નાખી કેસા પૂર્યો હતો, પાછળથી તેને પોતાના કુબૂત્રનો પશ્ચાત્તાપ થતા તે જાતે જ પિતાની બેડીઓ તો વા હથોડો લઈને બદોખાને ગયો પિતાએ તેને હથોડો લઈને આવના જોયો એટલે તેમને લાગ્યું કે મારો પુત્ર મારો વધ કરશે તેથી કુળને પિતૃવંદ ના કલકમાથી ઉગારી લેવા ત્રિવિસારે આત્મહત્યા કરી નાખી આવી રીતે પિતાએ કરેલા આત્મઘાતથી તેને ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો તેણે જૈન ધમના માગે આવી આત્મશુદ્ધિ કરી તેના પછી તેનો પુત્ર ઉદયિન રાજા થયો તે પછી જૈન ધર્મનો પાડો અનુયાયી હતો જીવિને પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રમા રાખી હતી

ઉદયિન પછી ન રસના રાજાએ પાટલીપુત્રની ગાદીએ વી નિ

મ ૬૧ થી ૨૧૫ સુધીના આત્મા તેમના ધણાખરા અમાત્યો જૈન હતા આ રાજાઓ પણ જૈનધર્મ પાળતા હતા અને તેમના આશ્રયતળે જૈનધર્મ ખીંચો હતો નવવશના છેલ્લા રાજા પાસેથી મૌર્યવશના મહારાજા ચદ્રગુપ્તે તેલુ રાજ્ય પડાવી લીધું

ચદ્રગુપ્ત

છેલ્લા નદે ચાણક્યનું અપમાન કર્યું હતું, તેથી તેણે પરાંતક રાજાને સાથે લઈ નદરાજાને હરાવ્યો આ પરાંતક રાજા અકસ્માતથી મરણ પામ્યો અને પરિણામે નદ તેમજ પરાંતક બંનેના રાજ્યો ચદ્રગુપ્તે લઈ લીધા આમ મહાવિદ્વાન ચાણક્યની બુદ્ધિથી તેણે રાજ્ય મેળવ્યું અને ઇ સ પૂ ૩૨૨ની આસપાસ તે પાટલીપુત્રની ગાદીએ બેઠો

નવવશના સમયે મહાન ગ્રીક રાજા એલેક્ઝાન્ડરે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી સિંધને પ્રદેશ જીતી લીધો હતો આ એલેક્ઝાન્ડરના પ્રતિનિધિ સેયુકસને પાછળથી ચદ્રગુપ્તે હરાવ્યો હતો અને ગ્રીકો ઉપર જીત મેળવી હતી

ચદ્રગુપ્તના સમયે જૈનોના મહાન આચાર્ય શ્રુતકેરળી ભદ્રબાહુ ધયા આ સમયે ઉત્તર હિંદમાં જ્યાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો દુકાળના લીધે જૈન સાધુઓને ધણી અગનડ પડવા માડી, તેથી ધણા સાધુઓ દક્ષિણમાં પણ ગયા હતા જૈન પરપરા પ્રમાણે ચદ્રગુપ્તને આ ભદ્રબાહુસ્વામીએ જૈન બનાવ્યો હતો

ખ્રિસ્તુસાર

ચદ્રગુપ્ત પછી ખ્રિસ્તુસાર (ઇ સ ૨૮૮-૨૭૩) રાજગાદીએ આવ્યો ઇતિહાસનો કહે છે કે મૌર્યવંશી રાજાઓ બૌદ્ધ કે જૈન હતા તેમાં બૌદ્ધ ગ્રંથો ખ્રિસ્તુસારના બૌદ્ધ હાવાનો સાક્ષ્ય ઇન્કાર કરે છે, જ્યારે જૈન કથા તેને જૈન તરીકે ઉલ્લેખે છે, અને તેના મત્રીઓ જૈન હતા—એ ઉપરથી તે જૈનધર્મી હતો, એમ માનવાના પૂરતા પ્રમાણો ॥

અરોહ

નિદુમાર પછી મહાન રાજા અરોહવંશન ઇ સ પૂ ૨૭૨થી ૩૨૨ ગાદીએ આવે છે અરોહ જન્મથી જૈનધર્મ પાળતો હતો. અરોહે કાશ્મીરમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યાની હકીકત અબુનફરને પણ કાઠક પ્રામાણિક તથા ઉપરથી નોંધેલી મળે છે પણ પાછળથી તે બૌદ્ધધર્મ ગયો હતો એમ તેના શિનાલેખમાં કરાયેલા કેટલાક સ્તંભો ઉપરથી જણાય છે તેણે જૈનધર્મ પ્રત્યે પણ પૂરતી સદાનુભૂતિ દર્શાવવાના ઉલેખો પણ શિનાલેખમાં છે તેણે બૌદ્ધધર્મનો દેશ-વિદેશમાં પ્રચાર કરવા માટે ખાસ પ્રયત્નો કર્યા હતા.

સ પ્રતિ.

અરોહની ગાદીએ આવનાર સપ્રતિ રાજાનું સ્થાન જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં ઉજ્જવળ ન કારખાઈએલું અને ગૌરવભર્યું છે તેણે આયસુક સિંહસરિના સમાગમ પછી જૈનધર્મની ઉન્નતિ માટે ખૂબ નયત્ન કર્યો. જણાય છે તેણે અનેક જિનમંદિરો અને મૂર્તિઓ બનાવી અનેક મંદિરોના છત્તોદ્ધાર કરાવી પોતાના રાજ્યનો જૈનધર્મના વાવળ નીચે વિસ્તાર કર્યો તેણે જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે અનાય દેશોમાં પણ માધુઓને વસ્ત્ર-પાત્ર અને બોજન તેમના આચાર પ્રમાણે મળે એવી સગવડ કરી આપી, જેથી દક્ષિણ હિંદ જેવા અનાય દેશોમાં પણ તેઓ પ્રચાર કરી શક્યા આ સમયથી જ સાધુઓને વિહાર માટે નક્કી કરાયેલા સાડીપત્તીય આયદેશોનો વિસ્તાર થયો આ પ્રકારની સગવડ પાછળના જૈન રાજાઓ કરી ન શક્યા અને હિંદુધર્મના પુનરુત્થાનથી જૈનધર્મનો પ્રચાર બીજોની માફક હિંદ બહાર થઈ ન શક્યો.

સપ્રતિ જેવા ધર્મપરાયણ હતો તેવા સુદ્ધકળામાં પણ કુશળ હતો કેટલાક શિનાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે તેણે હિંદના ધર્માખરા રાજાઓને ખડિયા બનાવ્યા હતા તેણે સિંધુની પેલેપારના અધ્યાનિસ્તાન,

ધરાન, અરબસ્તાન, અને ગીસર સુધી પોતાની આજીવ પ્રવર્તારી હતી, અને ત્યાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો કર્યો હતો.

તેણે પ્રજાની સગવડ માટે સત્તર હજાર ધર્મશાળાઓ, કેટલીયે દાન-શાળાઓ અને અનેક તળાવ, બગીચા તેમજ ઔષધાલયો તૈયાર કરાવી ખુદા મૂક્યા હતા કેટલાક ઇતિહાસકારો અશોકના કહેવાતા શિવાલેખોને અગોઠના નથી માનતા કેમકે તે ધર્માનુયાયનો બૌદ્ધ કરતા જૈનધર્મ સાથે વધુ બધ બેસતા આવે છે અને તેથી 'તેમા હિલેખાયેલો પ્રિય દુર્લભ તે આ સમ્પ્રતિરાજ જ હતો,' એમ કહે છે છતાં સમ્પ્રતિરાજ ધામિકતા અને પ્રજાસેવામાં અશોક કરતા જરાયે ઉતરતો નહોતો.

ખાગ્વેલ

જૈન ઇતિહાસમાં મહારાજા ખારવેનનું સ્થાન અનોખું છે એમ સારી ખડગિરિની ગુફામાંથી મળી આવેલા તેના શિલાલેખ સિવાય બીજા કોઈ રીતે તેમનો ઇતિહાસ જાણી શકાતો નથી, શિલાલેખ ઉપરથી તેમની ધામિકતા અને વીરતાની અનેક ઘટનાઓ જાણવા મળે છે.

મૌર્ય સામ્રાજ્ય નબળું પડતા તેના છેલ્લા રાજવી બૃહદ્રથને માનીને તેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર શુભે ઇ સ પૂ ૧૮૪ માં ગાદી પર આવે પાડી, તે ધર્માન્ધ હતો તેથી જૈન અને બૌદ્ધ મુનિઓને ખૂબ રજાડતો હતો તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને પોતાને 'સમ્રાટ' તરીકે જાહેર કર્યો જૈનો અને બૌદ્ધો પરનો તેનો અસાચાર ચાલુ જ હતો તેની ખબર કલિગાધિપતિ જૈન સમ્રાટ ખારવેનને પડી તેથી તેના પર તેણે ચડાઈ કરી આપ્યા પુષ્યમિત્ર મથુરા નાસી ગયો ખારવેનને તો માત્ર શિક્ષા જ કરવી હતી, તેથી તે પાછો ફર્યો પણ પુષ્યમિત્રના વર્તનમાં કંઈ જ ફેર ન પડ્યો એ પછી લગભગ ચાર વર્ષે ખારવેલે ફરી તેના ઉપર ચડાઈ કરી પુષ્યમિત્રને કબજે કર્યો આ સમયે નદરાજા દ્વારા લઈ જવાયેલી નણભદ્રેની કલિંગ જિત્તમૂર્તિ પણ મગધની લૂટમાં સાથે સાથે લેના આગ્યો.

મહારાજા ખારવેલે દક્ષિણના આત્મચરિ સાથે યુદ્ધ ખેત્રી આદિ પ્રદેશ

તે તે પ્રદેશના હવામાને પણ અનુકૂળના આપી છે, એમ કહેવું જરાયે અધિકૃત નથી અર્થાત્ ઉત્તરના જે ઠંડા પ્રદેશો છે તેમા વસ્ત્રની જરૂર અનિવાર્ય અને ઘણી અને દક્ષિણના ગરમ પ્રદેશોમા વસ્ત્રો ઉપયોગી થતા નથી, આમ દિગંબર પર્થીઓની સત્તા કર્ણાટક, મૈસુર વગેરે પ્રદેશમા આજે પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા છે

ગૂજરાતમા જૈનધર્મ

પ્રાચીન સમયથી જૈનધર્મે ગૂજરાતમાં મહત્વભર્યું ધ્યાન પ્રાપ્ત થયું છે ખીજી રીતે કહીએ તો જૈનધર્મનું કે દ્રવીક પ્રાચીન સમયથી આજ સુધી ગૂજરાત રમુ છે જ નેમનાથનું ચરિત્ર દ્વારકા અને ગિરનાર સાથે મળધ ધરાવે છે રાત્રુજય તીથનું માહાત્મ્ય વિક્રમાદિત્યના સમયથી જ વધતું રહ્યું છે અને દેવધિમણિ ક્ષમાશ્રમણે વનસ્તીમા માધુ સધને એકરો કરીને જૈન બ્રાહ્મણ પ્રથોને પુસ્તકાશ્ર કર્યા એ બધી વિગતો પરથી જૈનધર્મનો સૌરાષ્ટ્ર સાથેના સબધ બહુ જૂનો હોવાનું નક્કી થાય છે

જુનાગઢમા બાવાધારાની ગુફામાથી ક્ષત્રપવક્ત્રનો એક લેખ મળ્યો છે તેમા જૈનોના પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો હોવાથી ક્ષત્રપો પણ જૈનધર્મી હતા એવો કેટલાકોનો મત છે છતાં એટલું તો નક્કી જ છે કે ક્ષત્રપોએ જૈનધર્મના વિકાસમા મદદ કરી હતી

ગૂજરાતની પ્રજામા આજે પણ ખીજા દેશો કરતા મઘ માસ, બ્યભિચાર કે સિકાર જેવા મહાદુશ્વરો એછા પ્રમાણમા જણાય છે અને તેથી તેમના સ્વભાવમા જણાતી અદિસા, સયમ અને તપની આદર મસ્કાર સપત્તિ એ જૈનધર્મના જૂના વારસાને આભારી છે

ગૂજરાતમા ક્ષત્રપ મૌર્ય ગુપ્ત મૈત્રક ચાવડા, સોલંકી મુસલમાન મરાઠા અને અંગ્રેજ જેવી અનેક રાજસત્તાઓ આવીને મઘ પણ જૈન મહાજનોની સત્તા વેપાર-વાણિજ્ય રાજ્યશાસન, શાનસંવધન કળા-

કૌશલ અને સદાચારની પ્રવૃત્તિમાં પ્રગતિશીલ અને એકધારી રહી છે, તેથી જ ગૂજરાતના પ્રજાકીય જીવનની પ્રત્યેક રીતિનીતિ જૈનોની અમરથી મુક્ત નથી.

ગૂજરાતમાં પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી નગરરોકનો માનવ તો દર જોતે જૈનોએ જ ભોગ્યો છે. ગૂજરાત શા માટે મમસ્ત ભારતમાં જગતશેઠનું ગૌરવભયુક્તિર્જ એક જૈન વણિક પુર જ પ્રાપ્ત થયું છે. રાજકારભારમાં પણ બુદ્ધિ અને બવરચ્છા શક્તિ ઉપરાંત લડાયક શૌર્ય પણ એમણે બતાવ્યું છે કેટલીક વખત જે કુનેહભર્યા સમ્રાટના કામો ક્ષત્રિય પુત્રો નથી કરી શક્યા તે જૈન પુત્રોએ કરી બતાવ્યા છે. આ બુદ્ધવીરોની નામાવલિ સેકડોની નહિ પણ હજારોની છે, પણ તેમાંના કેટલાક મત્રી જાળ નેક વીર, વિમન, મુજાન, ઉચ્ચન, આબડ, બાહડ, રાત્ર, આશુક સજ્જન, વગ્નુપાન, તેજપાલ, પેથડ, મમરાણહ આદિ નામો આજે પણ સ્મરણીય મની રહ્યા છે. આ જૈન કારભારીઓએ ગૂર્જરાજ્યને જીવંત બનાવી રાખવા પોતાના બુદ્ધિ અને શૌર્યદ્વારા સવસ્ત્રનો ભોગ આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

જ્ઞાન સંપત્તિમાં પણ સન્દૃત, પ્રાકૃત, અપવ્રજ અને દેશભાષા જેટલું વિપુલ સાહિત્ય ભાન્તના કોઈ પ્રાતમાં નથી. ગૂજરાતની અસ્મિતાની ભાવનાએ તે સમયના જ્યોતિષશાસ્ત્રીએ વિવિધ વિચારના વાસ્તવ્યથી ગૂજરાતના જ્ઞાનભંડારને ભરી દીધા. આ વાસ્તવ્યની ન્યનામાં ગૂજરાતમાં મોંઘી મેટો કાળા જૈન મુનિઓનો જ છે. તેમાં વિમનમુરિ, પાલ્લિમ, સિદ્ધસેન હરિમદ્ર, ઉદ્યોતન શીનાક, સિદ્ધિવિં, વાલ્કિવ, રામચંદ્ર, વસ્તુપાલ, અમરચંદ્ર, પ્રભાચંદ્ર મેસ્તુગ, જિનપ્રભ, મજ્જશંખર, દેવનિમન, હેમવિજય, મેઘવિજય, યતોવિજય વગેરે અનેક મહારથીઓ પોતાના બુદ્ધિતેજ દેખી રહ્યા છે અને એ સૌમાં સદસકિરણસભી બુદ્ધિપ્રધાથી સૌને આજ નાખતા હેમચંદ્ર જેવા માત્ર ઠ ઝગમગી રહ્યા છે.

જૈનોના શિષ્ય સ્થાપત્યે ગૂજરાતની ગોબા વધારી છે અને એ

શિ પરચાપત્તને જીવત બનાવી રાખવા કૌનોએ જ કાચીસ કરી છે, અને એનું કારણ એ છે કે કૌનોએ વાપરેલી સૈનીનું અનુકરણ દિંદુઓના સોમ નાથ મંદિર જેવા મંદિરોમાં અને યુગનમાનોનો અમલાવાદની નાની મસ્જીદોમાં થયેલું આજે પણ જોઈ શકાય છે. આથી, રાખુપુર વગેરે સ્થળના કૌન મંદિરો તો ભારતની સિત્પક્ષાના અદ્ભુત નમૂનાઓ છે.

ગુજરાતમાં રાજાઓ અને કૌન ધર્મ

જ્યારથી વનરાજે ગુજરાતનું પાટનગર અણ્ણદિનવા પાટણ વમાનું ત્યારથી ગુજરાતની જાહોજ્જ્વાલીની નાર્યાત ગણી શકાય વનરાજ વનમાં જ મેલો હતો અને તેને ચેલવાસી કૌન થતી શીનગુણસરિણીએ મેલ કરી હતી. શીનગુણસરિણી પ્રભાવથી વનરાજે કૌન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને પાટણમાં પાથનાથનું મોટું મંદિર બધાનું દૃષ્ટ જેઅત્મારે પણ પાટણમાં વિષમાન છે. આ મંદિરમાં વનરાજની મૂર્તિ પણ છે. વનરાજે ઈ સ ૭૨૦ થી ૭૮૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

તે પછી પાટણની ગાદીએ આવનાર મોનકી વશના રાજાઓ ઉપર પણ કૌન ધર્મનો પ્રભાવ હતો. પણ તેમાં કુમારપાળ સિવાય બધા શૈવપથી હતા. છતાં તેમાંના મૂળરાજે (ઈ સ ૮૬૧ થી ૯૮૬) કૌન મંદિર બધાનું હતું. ચાવડા અને સોલંકી વશના રાજાઓના મંત્રીઓ અને મુખ્ય અધિકારીઓ મોટે ભાગે કૌન હતા અને તેમનો રાજ્યમાં ખૂબ પ્રભાવ હતો. બીમંદ પહેલાના રાજ્યકાળ (ઈ મ ૧૦૨૨ થી ૧૦૬૪) માં કૌન મંત્રી વિમળતાહે આણુ ઉપર (ઈ સ ૧૦૨૩) માં પ્રસિદ્ધ વિમળવસહી નામનું મંદિર બધાનું હતું. આ મંદિર ભારતના શિવ-સ્થાપત્યનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે.

ગુજરાતમાં કૌન ધર્મને પ્રાધાન્ય અને મહત્વનું સ્થાન અપાવનાર તો પ્રસિદ્ધ કલિકાળસનરા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય છે. એમનું જીવન આગળ આપવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતના મહાન રાજા સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ (ઈ સ ૧૦૯૪ થી

૧૧૪૩) નો રાજ્યકાળ ગૂજરાતના સર્વ રાજ્યો કરતા વધારે યશસ્વી છે સિદ્ધરાજ વિદ્યાગ્રિય રાજવી હતો તેની રાજસભામાં વિદ્વાન પડિતો અને રાજકવિઓ હતા દેશ-વિદેશના ધણી પડિતો અને કવિઓ તેની મુનાકાતે આવતા એ સમયમાં એટલે સિદ્ધરાજ ગાદીએ આવ્યો તે પહેલા માળનાની રાજધાની ઉલ્લંઘન સાહિત્ય-નિષ્ઠા માટે ખૂબ પ્રમિદ્ધ હતી મુજ અને ભોજ જેવા વિદ્યાગ્રિય રાજવીઓએ એ રાજસભાને ભારતના મોટા પડિતો અને કવિઓથી ભરી દીધી હતી પણ સિદ્ધરાજ ગાદીએ આવતા એ ખ્યાતિ ગૂજરાતમાં લાના તેણે ખૂબ પ્રપત્ન કર્યો હતો સિદ્ધરાજે ત્યારે વિ સ ૧૧૬૨ મા માનનપતિ યશોનર્માને હરાવ્યો અને ત્યાં આહિત્ય પણ તે પાટણ લઈ આવ્યો ત્યારે તેમાં એક ભોજ વ્યાકરણ પણ હતું તે જોઈને જ તેને થયું કે આવું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગૂજરાતી નિદાનના હાથે રચાયેલું હોવું જોઈએ એ વિચાર આવતા તેણે આ વાત પોતાના રાજસભાના પડિતો આગળ મૂકી રાજસભાના તમામ પડિતોની નજર તે વખતના પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર ઉપર પડી “યશો મમ ત્વ રચાર્તિ પુણ્ય ચ મુનિનાયક !” એ સિદ્ધરાજની વિનંતિથી વ્યાકરણ રચાવું કામ તેમણે માથે લીધું એ વખતે કાશ્મીર પડિતોનું ધામ હતું તેથી ત્યાંના તેમજ ખીજ દેશોના બહારોમાંથી હેમચંદ્રાચાર્યને એ માટે જોઈતી બધી માહિત્ય સામગ્રી મળાવી પૂરી ખાડી હેમચંદ્રાચાર્યે થોડા સમયમાં જ સર્વાંગપૂર્ણ વ્યાકરણની રચના કરી તેને સિદ્ધહેમ (સિદ્ધ=સિદ્ધરાજ, હેમ=હેમચંદ્ર) વ્યાકરણનું નામ આપી પોતાનું તથા ગૂજરાતના સિદ્ધરાજનું નામ અમર કર્યું એ પછી તે હેમચંદ્રાચાર્યે વ્યાકરણને લગતા ખીજ શાસ્ત્રો, કાગ, છદ, સાહિત્ય, કાવ્ય, યોગ વગેરે વિષયોમાં પોતાનું અગ્રાધ પાડિલ વટેલું મૂકી ગૂજરાતના સાહિત્યમંડારને વિદ્યાની વિપુલ સમૃદ્ધિથી ભરી મૂક્યો એ પછી એ સાહિત્યનો પ્રવાહ લગભગ પાંચસો વર્ષ સુધી અવિચ્છિન્નપણે ચતધારાએ વહેતો થયો

સિદ્ધરાજે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો નહોતો પણ હેમચંદ્ર જેવા ગુરુઓના

સાનિધ્યથી જૈનધર્મ પ્રત્યે તેમની ખૂબ જ સહાનુભૂતિ હતી અને તેથી જ હેમચંદ્રની પ્રેરણાથી તેણે સિદ્ધપુરમાં જૈનમંદિર બંધાવી આપ્યું હતું, અને તેમની સાથે ગિરનારની યાત્રાએ પણ ગયો હતો.

સિદ્ધગજના દરબારમાં કલ્યાટકથી આવેલા દિગ્ભરીય આચાર્ય શ્રી કુમ્ભ ચંદ્ર અને શ્વેતાભરીય આચાર્ય શ્રી દેસરિ વચ્ચે મોટો શાસ્ત્રીય યથો હતો. આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે સિદ્ધરાજ જૈનધર્મમાં ખૂબ રસ લેતો હતો.

ગૂજરાતમાં જૈનધર્મની બહોળલાલીનો કાળ સિદ્ધરાજ પછી પાટણની ગાદીએ આવનાર કુમારપાલના વખતમાં હતો. દૂકમાં એમ કહી શકાય કે કુમારપાલે પોતાના આધીન દેશોમાં સમ્રાટ અને સમાજની ખિનવસ્તુ જૈનધર્મની હાથ દેહન કરી.

સિદ્ધરાજને પુત્ર નહોતો. એ માટે ટેટકટનાથે જોશીએ અને આખરે પોતાના ખુ ગુરુ હેમચંદ્રાચાર્યને પૂજા તેમણે પુત્રનો યોગ નથી' એમ જણાવ્યું અને વધુમાં કહ્યું કે 'તમારા પછી તમારા ભગીજન કુમારપાલને જ ગાદી મળશે.' આ વાત સાંભળી રાજાને અત્યંત ખેદ થયો. તેથી કુમારપાલ તથા તેમના પિતા ત્રિભુવનપાલ બંનેને તે મારી નાખવાના ઉપાયો મેળવવા લાગ્યો. ત્રિભુવનપાલને મારી નાખવાનો તેનો ઉપાય ફળ્યો અને કુમારપાલ માટે છૂપી રીતે મારાઓ મોકલ્યા. પણ તે 'વયોગે બચી ગયો અને પોતાના બનેલી કૃષ્ણદેવને ત્યાં પાટણમાં જ સ્વતાઈ રહ્યો પણ પાટણમાં લાભો વખત છપુ રહેવું મુશ્કેલ હતું તેથી તેણે યોગીનો વાઘ ધારણ કરી લીધો પણ તેમાં તે પકડાઈ ગયો. સૌને થાપ આપી આજ્ઞાદ રીતે લાથી તે છટકી નાંચે અને ગામે ગામ ભટકતો ભટકતો જ્યારે તે ખલાત આયો ત્યારે તેને હેમચંદ્રાચાર્યનો ખેટો થયો. કુમારપાલ હેમચંદ્રાચાર્યને સારી પેઠે જોળખતો હતો. તેણે પોતાની આપવીતી કહી અને છોટું તેણે તેમને પૂછ્યું કે 'આ કષ્ટોનો અંત ક્યારે આવશે?' આચાર્યશ્રીએ એ તરફ યોગ આપતા કહ્યું કે,

‘ હવે એ સમય બહુ દૂર નથી એટલે સવત્ ૧૧૮૯ ના માગશર વદ ૪ રવિવારે તને રાજ્ય મળશે ’

હેમચંદ્રાચાર્યે એ પછુ જોઈ લીધુ કે કુમારપાળથી જૈનધર્મની મોટી ઉત્તિ થશે તેથી તેમણે કુમારપાળને ઉદ્ધવન મંત્રીને સા આશરો અપાવ્યો આ વાતની પછુ મિહિરાજને ખબર પડી ગઈ તેથી તેણે તેને પકડવા કેટલાક માણસો મોકલ્યા ઉદ્ધવન પછુ માણસોના આવવા પહેલાં એતી ગયો હતો તેથી તેણે તેને ઉપાશ્રયમાં ક્યાર્ સતાઈ જવાની યુક્તિ શોધી હેમચંદ્રાચાર્યે તેને ઉપાશ્રયના ભોયરામાં ખુસ્તકાની એકે સતાડી બચાવી લીધો હવે આમ અહીં સતાઈ રહેવામાં સનામતી નથી એમ મમજી તેનો શુભ યોગ જાગે સા સુધી પાછુ વિદેશમાં જમવુ રાજ કહ્યું પછુ સિદ્ધરાજ મૃત્યુ પામ્યો અને તેની ખબર તેને મળી તેના શુભ યોગની ધડી આવેલી જાણી તે તરત પાટણ આવ્યો અને બરાબર આચાર્યશ્રીના કથન મુજબ તે જ દિવસે મંત્રીઓએ તેને ગાદીએ બેમાઝો

હેમચંદ્રાચાર્ય પછુ પાટણ આવ્યા કુમારપાળના રહેવાના મહેન ઉપર વીજળી પડશે એવી આચાર્યશ્રીની ભવિષ્ય વાણીથી રાજાને અક સમાતથી બચાવી લીધા કુમારપાળ આવા કેટલાયે પ્રમોદથી પ્રભાવિત થયેલો હતો જૈનધર્મના આચાર-વિચાર અને તેની વૈરાગ્ય શિક્ષાથી આકર્ષિતો પછુ હતો તેથી તેણે મધસમક્ષ આચાર્ય પાસેથી જૈનધર્મના સ્વીકાર કર્યે.

હેમાચાર્યના પ્રતિદિનના ઉપદેશથી તે ધીરે ધીરે આવક ધર્મ પાળવા લાગ્યો એટલે તેણે જાર પ્રત અગામર કર્યા આમ તેણે પોતાના દાસધર્મની કુળરીતિમાં પવો લાવી દીધો એમ કહેવાય છે કે કુમાર-પાળે બધા મળી ૧૪૦૦૦ નવા જિનમંદિરો બંધાવ્યા અને ૧૬૦૦૦ જિનમંદિરોનો છોર્જોદ્ધાર કરાવ્યો આમાના ધણાખરા મંદિરો મુમલ-માનોના હાથે ધરાશાયી બન્યા અને કેટલાક કાળના ભોગબન્યા કુમાર-

દક્ષિણી જૈનધર્મ અને તેનો પ્રભાવ.

(૪)

જૈનોના મુખ્ય બે બેદમાના સ્વેતાબર પથનો ઇતિહાસ ઉત્તર હિંદ અને ગૂજરાત સાથે મળાયેલો છે જ્યારે દિગ્બરોનો ઇતિહાસ દક્ષિણ સાથે છે દિગ્બરોએ દક્ષિણી જૈનધર્મનો વિકાસ કરના ખૂબ મહેનત કરી છે આજે પણ દિગ્બરોની મોટી સંખ્યા દક્ષિણમાં મૈસૂર કર્ણાટક વગેરે પ્રદેશોમાં છે અહીં દક્ષિણી જૈન ધર્મને દિગ્બરીય મંદિરો છે, અને જૈનધર્મનું જે વિષુદ્ધ સાહિત્ય છે તે ઉપરથી તેમની એક વખતની પ્રબળતા હોવાની આખી ધાય છે

ગંગા રાજ્યોએ ઇ. સ. ૭ ના બીજીથી અગિયારમા સદી સુધી મસૂરના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું અને આ રાજ્યોના આશ્રય હેઠળ જૈનધર્મ ખૂબ વિકાસ પામ્યો હતો ઇ. સ. ૯૮૦ માં ચામુંડરાય નામે જૈન અમલ થયો તેણે શ્રવણ બે ગોલામાં અરિષ્ટનેમિ નું એક જાન્યમદિર બનાવ્યું તેમજ ગોમટેશ્વરની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી

જીજ્ઞાસુ મંદિરો ચિનાલેજો તથા અથો ઉપરથી વિદ્વાનોએ પૂરતાર કર્યું છે કે મહારાષ્ટ્રમાં, મદ્રાસ પ્રવાકાના પૂર્વ ભાગમાં, કુર્ગમાં તથા દેલાબાદ અને મૈસૂર રાજ્યમાં અનેક જૈનધર્મીઓ હતા નાસિક પાસે આવેલા મોરખડમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા, તેઓએ પણ જૈનધર્મને આસરો આપ્યો હતો ચૌકુચવસના રાજ્યો હોય

સત્ત્વરાના રાજ્યો પણ જૈનધર્મી હતા અથવા જૈનોને આશરો આપતા હતા કાનડી લોકો ઉપર જૈનધર્મની અસર પડી છે અને તેમના પ્રાચીન સાહિત્યનો મોટો ભાગ તો જૈનધર્મના સાહિત્યથી જ ભરેલો છે

મદુરાના પાડચવરાના રાજ્યોએ પણ જૈનધર્મને આશરો આપેલો સાતમા મૈકામા ન્યારે હુએનત્સાંગ પાંચમ રાજ્યોની રાજધાની કાચી, જે પૂર્વ કિનારે આવેલું છે ત્યાં ગયેલો ત્યારે ત્યાં તેણે અનેક જૈનોને જોયેલા એમ તેણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં લખ્યું છે

મુસનમાનોએ ભારત ઉપર આક્રમણો શરૂ કર્યા ત્યારથી તેમણે હિંદુઓની સાથે જૈનો ઉપર પણ જીતમ કરવા માંડ્યો હતો તેમણે અનેક મંદિરો અને મૂર્તિઓને તોડી નાખી તેમજ જ્ઞાનભંડારોને બાળી નાખ્યા કે જલશરણ કર્યા પણ જૈનોએ ન્યારે આ અત્યાચાર થતા જોયા કે તરતજ ન્યા જે સગવડ મળી ત્યાં તે રીતે તેને બચાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા મૂર્તિઓ અને ગ્રંથોને મોટા ભોખરાઓમાં સુરક્ષિત રચણે છૂપાવી દેવામાં આવ્યા ન્યારે મુસનરાજ્યોનો સમય આવ્યો ત્યારે, તેમણે અકબર બાદશાહના વખતથી મૂર્તિઓ અને ભંડારો કંઈક લયમુક્ત બન્યા, કેમકે અકબર ધર્મનિષ્ઠાસુ હતો અને જે જે ધર્મમાં સારું તત્ત્વ જોતો તેને અપનાવતો તેણે મોટે ભાગે હિંદુના પ્રત્યેક ધર્મના શુરુઓનો પરિચય સાધવા પ્રયત્ન કરેલો જૈનોના આવ્યાથા શ્રીહીરવિજયસૂરિને મળીને તેણે જૈનદર્શન બાબતી લીધું અને તેના સારાં તત્ત્વોથી તે આકર્ષાયો તેથી તેણે સં. ૧૫૬૩ માં જૈનતીર્થોને ઠરમુકાદ કરવાનું ફરમાનપત્ર લખી આપ્યું

આ પછીના બાદશાહો જહાંગીર અને શાહજહાંએ પણ પિતાના પગલે ચાલીને જૈનાચાર્યોની પરિચય મેળવ્યો હતો અને જૈનધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કેળવી હતી

અકબરના સમયમાં જ માર્

દુર્ગપુરના રાણા પ્રતાપના મંત્રી

બીર ભામાશાહે પોતાની સર્વ સપત્તિ મુગવસેનાથી રાષ્ટ્રને બચાવી
રાખવા રાખ્યા પ્રતાપના ચરણે ધરો દીધી હતી

આ સમય પછી રાજ્યો ઉપર જૈનધર્મનો અસર અગાઉની માફક
રહી નહિ તેમ જૈનોને ધર્મમાં ખાસ કનડગતો પણ જોખી થઈ નહિ
અત્યારે જો કે જૈનોની વસ્તી પૂરે લાખની છે તોપણ તેઓ હિંદની એક
મોખાદાર, અરકારી અને ધનાઢ્ય પ્રજા તરીકે આગળ પડતી ગણાય છે

જૈન માહિત્ય અને માહિત્યકારો

(૫)

હિંદના માહિત્યસર્જનમાં જૈનોએ અગ્રસ્થાન મેળવ્યું છે અને આ યશ જૈનસંઘની મુખ્ય અગત્ય ગણાતી સાધુ-મર્યાદાને આપતી છે. માધુએ સસારથી વૈરાગ્ય પામીને દુનિયાની ઉપાધિઓથી છૂટા બને છે અને તેમની ઉત્તરનિર્વાહ, રહેવાની અને પહેરવાની જરૂર જરૂરિયાતો શ્રાવકો તરફથી પૂરી પાડવામાં આવતી હોવાથી તેમણે પોતાનો બધો સમય શાસ્ત્રો લખવા-લખાવવામાં અને અન્ય જૈનોની રચનામાં ગાળે છે.

જૈનોની માધુ સંસ્થાનું અગ્નિત્વ દરેક કાળમાં દેવ, દેવ, દેવ સાહિત્યસર્જન દરેક કાળે થતું રહ્યું છે થોડું સાહિત્ય જૈનો પશુ મરજાયું છે.

જૈનોનું માહિત્ય ધાર્મિક ઉદ્દેશથી ધકાસ્યું છે અને તે પ્રચાર પ્રત્યેક સમયે તીર્થંકરો કરતા હતા, તેવી ગતિ જૈનોને જૈનોને ધાર્મિક ઉપદેશ કર્યો એ બધા આગમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ દર્શાવેલું છે.

મહાવીરના સમયમાં ધાર્મિક શાસ્ત્રોની લાજ સ્પષ્ટ દર્શાવેલું છે. ઉપયોગ માત્ર વિદ્વાનો જ કરી શકતા, લોક સુધી એક સુધી પહોંચતો નહિ. મહાવીરે તેમાં ફેરફાર કરી તે સર્વજન માટે આકૃત એટલે માગધીમાં જ.

પણ પ્રાકૃત એટલે પાલી ભાષાદ્વારા પોતાના વિચારો રજૂ કર્યાં. મહાવીરનો બધો ઉપદેશ આચાર્યો અને સાધુઓ કંઈક રાખતા, અને શિષ્યો પરપરાથી શીખી લઈ યા. રાખતા ધીમે ધીમે કાળના પ્રવાહે યાદશક્તિ ધમાવા લાગી અને તેથી કેટલુકે જ્ઞાન ખૂસાવા લાગ્યું.

મહાવીરે પ્રગટ કરેલું જ્ઞાન એટલું બધું હતું કે તેની ગણના થઈ શકે તેમ નથી આ જ્ઞાન ચૌદ પૂરને નામે ઓળખાય છે અને એ ચૌ. પૂરના ઉદ્ધા બળકાર ભદ્રાદાદુસ્વામી ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ ની આસપાસ થયા આ સમયમા એટલે મહાવીરે નિર્વાણ ૧૭૦ વયમા દિવ્ધા પ્રથમ મહાભયકર બારવર્ષી દુષ્કાળ પડ્યો અને સાધુઓનું કંઈક સાહિત્ય વીમરાવા લાગ્યું તેથી તે વખતે મમમ આગમ શાસ્ત્રો એકઠા કરવા પાટલપુત્રનો મધ એકઠો થયો સર્વ શાસ્ત્રના અગિયાર અંગો એકઠા કર્યા અને બારમું અંગ ભણના માટે ૫૦૦ સાધુઓ સાથે રથૂલ ભદ્રને ભદ્રબાહુ જેઓ તે વખતે નેપાળમા બારવર્ષી તપ કરવા ગયા હતા, તેમની પાસે મોકલ્યા આ રીતે એ સમયે લગભગ બધું સાહિત્ય એકઠું કરાયું ભદ્રાદાદુએ નિયુક્તિઓ અને ઉવસગહર રોજ ન રચના કરી છે ભદ્રાદાદુ વી ની ૧૭૦ વય પછી ગમે ત્યારે સ્વગત થયા.

ઉત્તર દિ મા મહાવીરે નિર્વાણ પછી ૩૦૦ વરો બીજો દુષ્કાળ મહારાજ સપ્રતિના સમયમા પડ્યો અને ત્રીજો દુષ્કાળ વી નિ ના હટા રીકામા પડ્યો હતો ત્રીજા દુષ્કાળ વખતે રકદિલાચાથે મથુરામા સધ એકઠો કર્યો અને તે સમયે જેટલું યા. હોય તે બધું શાસ્ત્ર બંધ રિયત થયું વળી પાછો એક મહાદુષ્કાળ વી નિ સ ૬૮૦ ની આસ પાસ પડ્યો આ સમયે દેવદિગ્ધિ ક્ષમાત્રમણના પ્રમુખપદે વ લખીપુરમા સધ એકઠો મળ્યો અને તે સમયે જે બધું હતું તે નવેસરથી શાસ્ત્રમાં બંધરિયત કરી તે બધું સાહિત્ય પુસ્તકાર્થ થયું આ પુસ્તકાર્થ કરાયેલું મિદ્ધાત સાહિત્ય અત્યારે પીસ્તાલીશ આગમોને નામે ઓળખાય છે | ગમેના મૂળ શ્લોકો લખાનની વાણીના છે એમ કહેનાય છે મૂળને

મમજનવા તેના ઉપર દીકા-દીપ્પણરૂપે ધણુ વિવેચન કરવામા આનુ છે આ વિવેચન નિયુક્તિ ચૂલ્હિ, લાખ્ય, મગ્દણી અને દીકા એમ પચાગી પ્રકારથી ઓળખાય છે

પુસ્તકારૂઢ થયેન માહિત્ત સરચાતમા તાડપત્ર ઉપર લખવામા આનુ હતુ વિ સ ૧૧૦૯ નું જૂનામા જૂનુ તાડપત્રીય પુસ્તક 'નાણુપચમી-કહા' નામનુ જ્ઞેસનમેરના લકારમા છે અને લગભગ ૧૬ મી શતાબ્દિ મુધીના તાડપત્રીય મથેા મળી આવે છે પાછળથી ચૌદમી-પદરમી સદીમા જ્યારે કાગળનો વપરાશ વડ થયો ત્યારે તે કાગળ ઉપર પુઢ્કળ લખાણુ હતુ આ મથેા લખવામા અનેક પ્રકારની શાહીનો ઉપયોગ કરનામા આવેલો જોવાય છે તેમજ અથમા આવતા વિષયને લગતા ભિન્નભિન્ન પ્રકારના રંગીન સોનેરી, રૂપેરી ચિત્રો પણ દેરવામા આવેના હોય છે તેમા ખાસ કરીને 'ક'પમુત્ર' જેમા ૩૩ મહાવીર ચરિત વણુવાયેલુ છે તેની સચિત્ર પોથીઓ તો સેકડો નહિ બ કે હજારોની સખ્યામા વિવિધ ચિત્રામણોથી આલેખાયેલી મળી આવે છે આમાની કેટલીએ પ્રતિઓ વિદેશના મ્યુઝિયમોને સોંભાવી રહી છે

તાડપત્ર ઉપર લખાયેના સેકડો મથેા અને કાગળ ઉપર લખાયેના હજારો પુસ્તકો અત્યારે પણ ગૂજરાતમા મુખ્યત્વે પાટણુ અમવાલ, ખલાત છાણી, વડોદરા, સુરત, મુબઈ વગેરે મથેા, દાહિયાવાડમા જાવનગર, પાનીતાણુ દીનડી તેમજ કચ્છમા કોડાચ ગામમા, મારવાડમા મિનાનેર, જ્ઞેસનમેર પાલી, જનોર, આહોર તેમજ માળવાના રતલામમા અને મેવાડના ઉદેપુરમા, પળમના ગુજરાનવાળ, હોશિયારપુર વગેરેમા, મુખ્તપ્રાતના આગરા, કાશી તેમજ જગણના કનકતા તેમજ બાલુચરમા અને દિગ્વરીય લકારો ઉત્તરમા આરા વગેરે અને દક્ષિણમા મુઝબદી વગેરેમા મોટા મોટા જ્ઞાનલકારો છે અને નજીક ધણુ પુસ્તક આમ ખચાવી લેવામા આનુ છે આ જ્ઞાનલકારો જ્ઞેનચાર્યોના ઉપદેશથી મોટા જ્ઞેન મત્રીઓ અને ધનાઢ્ય શ્રાવકોએ કરાવ્યા હતા, એમ જોતે તે

અથોને અતે લખનાર તેમજ લખનારની પ્રતિસ્તીતી જાણી સકાય છે
આ સબધી વધુ વિગતવાર નોંધ વિદ્યમાન્ય મુનિરાજ શ્રી ૫૦૪
વિજયજીએ લખેલા 'સાતીય જૈન શ્રમજી સંસ્કૃતિ અને સેવન'ના
નામના વિશિષ્ટ નિબંધરૂપ મથકા કરેલી છે

પિસ્તાલીશ અગમોમા મૂળ શ્લોક ૮૧૮૩૧ છે અને તે ઉપર
દીકાઓ અને ચૂષ્ટિઓ મળીને કુલ ૪૭૦૨૫૮૨ આકાર
છે આગમ અધ્યાની પ્રતિઓ તે દળરોની સખ્યામાં ઉપરોક્ત રાનમ-
કારમા આજે પણ વિદ્યમાન છે

જગવાન મહાવીર પોતાની ઉપદેશાણી દ્વારા જે જ્ઞાન સેજાને
આપ્યું તે ગણપરોએ અવધારણું કયું" એ પાછળની પ્રગત મટે
શ્રી સુધર્માસ્વામીએ એજે આગમોમા અવધારિયન કયું" જ્ઞાનાદ્રશ્યમી
જેવા ચૌદ પૂરધર હતા તેમજે આગમ મુજો ઉપર નિયુક્તિઓ બનાવી
મૂળના અર્થને વિશદ કર્યો તે પછી ચૂષ્ટિઓ, લાગ્યો અને સધવણીઓ
મોટી સખ્યામા ત્યજામા અવેની પણ તેમથી આપણને જડુ જોઈ
મો છે પણ લગભગ ૮-૯ મી સગીમા દીકાકારો જે થવા તેમા
હિજડમ્મરિ, અજાપેચ્ચમ્મરિ મત્તમિરિ વજેરે મુખ્ય છે આ સિવાય કેટ
લાક આચાર્યો જેવા કે શીલાકાચાર્ય, દોહાચાર્ય, ચદ્મસરિ લેમખતિ,
ધમધામ્મરિ તિલાકાચાર્ય, મલધારી દેમચદાચાર્ય, શાતિધરિ નેમચદ
ધરિ, કમતમમ વજેરેની પણ જુદા જુદા આગમો પર દીકાઓ
રજોની મળી આવે છે

આગમે પ્રાકૃત લાખામા ત્યાયેના છે તેના પર આ દીકાઓ સંસ્કૃ-
તમા લખાઈ છે

પિસ્તાલીશ આગમ અધ્યાની વિગત.—

૧ અગિયાર અઠા સૂત્રો

૧ આચાર્યમુક્ત—જેમા સાધુઓના આચારોનું વર્ણન છે

- ૨ સ્વયંગદાગસૂત્ર—આ સૂત્રમા સાખ્ય, વેશેષિક, મીમાસક આદિ જ્ઞેનેતર ધર્મના વર્ણનો અને બીજા કેટલાયે દર્શનોની ચર્ચા અને ઉપદેશ છે
- ૩ ઠાણાગસૂત્ર—આમા જ્ઞેનધર્મના મુખ્ય તત્વોની મહત્ત્વા અને તેની વ્યાખ્યા આપેલી છે
- ૪ સમવાયાગસૂત્ર—ઠાણાગસૂત્રમાથી અધૂરી રહેલી દષ્ટીકતોનુ વર્ણન છે
- ૫ ભગવતીસૂત્ર (વિવાહ પત્તી)—ગૌતમસ્વામીએ લિખ્ત લિખ્ત વિષયોમા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નો લ મહાવીરને પૂછ્યા અને ભગવાને તેના જે ઉત્તરો આપ્યા તેનુ વર્ણન છે
- ૬ તાતાધર્મકથાસૂત્ર—પ્રજુ મહાવીરના છવનકાળ સુધીમા થયેલી જ્ઞેન મહાવિભૂતિઓ, આશ્ચં સતીઓ તેમજ પ્રાણાવિક વીર પુરુષોનુ વર્ણન છે
- ૭ ઉપાસકદશાગસૂત્ર—આનંદ કામદેવ આ દશ આનંદોના ચરિત્રો આલેખેના છે
- ૮ અતગદશાગસૂત્ર—આમા લ મહાવીરના ખામ દીક્ષિત મુનિઓ મોક્ષે ગયા તેનુ વર્ણન છે
- ૯ અણુતરૌપવાઈસૂત્ર—જે મુનિઓ અનુત્તર વિમાનમા ગયા તેનુ વર્ણન છે
- ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર—આમા આથવ અને સવરનુ વર્ણન છે
- ૧૧ વિપાકસૂત્ર—કર્મ ફળ એટલે સુખ-દુઃખ ભોગવવાના સબંધમા અધિકાર છે

આ અગિયાર સૂત્રોમાથી આચારાગ અને સ્વયંગદાગ સૂત્રની ટીકા શીનાકાચાર્યે બનાવેલી છે અને બાકીના સૂત્રોની અભયદેવસૂરિ તેમજ

મવપસરિએ બનાવેલી છે અગિયાર અમના મૂળ શ્લોકની ૩૫૬૫
અને દીપના શ્લોક ૭૩૫૪૪, ચૂલ્હિના શ્લોક ૨૨૭૦૦, નિમુમ્બિની
શ્લોકસખ્યા ૭૦૦ મળી કુલ સખ્યા ૧૩૨૬૦૪ છે

૨ બાર ઉપાગમુત્રો

- ૧ ઉવરાધિસૂત્ર—રાજા કૌશિક અને રાજા જિતશત્રુ બા મહાવીરનો
ઉપરેય સાબળવા ગયેના તેનું તેમજ દેવલોકમાં જન્મ કેમ પામી
રાકાષ તેનું વર્ણન આવે છે
- ૨ રાયપ્પસેણસૂત્ર—બા મહાવીરના નિર્વાણ પૂર્વે એટલે ઇં સ પૂર્વે
૮૫૦ લગભગ થયેના થી પાંચનાથ ભગવાનના સત્તાનીચ
કેશીકુમાર જમણે રાજા પ્રેશીને જૈન ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી
જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો વળી આ પ્રેશી રાજા મરીને સૂર્યાભદ્ર
નામે દેવતા થયો અને પ્રભુ મહાવીરને વદન કરવા આવ્યો તેનું
સંસ્કૃત વર્ણન છે
- ૩ જીવાભિગમસૂત્ર—આમાં જીવ, અજીવ સબધે સૂક્ષ્મ રીતે મમજણ
આપેલી છે
- ૪ પમચ્ચા સૂત્ર—આમાં જીવના રૂપ, ગુણ વગેરે અનેક વિષયોનું
વર્ણન છે
- ૫ સ્વપમત્તિસૂત્ર—સ્વ અને તેની ગતિ તથા ગ્રહો અને નક્ષત્રોનું
વર્ણન છે
- ૬ જબ્બુદ્ધીપપનત્તિસૂત્ર—આમાં જબ્બુદ્ધીપનું તેમજ પ્રાચીન રાજા-
ઓનું વર્ણન છે
- ૭ ચદપનત્તિસૂત્ર—ચદ્ર ગ્રહ અને નક્ષત્રોનું વર્ણન છે
- ૮ કમ્પિવાસૂત્ર (નિરવાવની)—દશ કુમારો જેઓ પોતાના ઓરમાન
ભાઈ રાજા કુશિક સાથે મળીને પોતાના દાદા વૈશાલીના રાજા

ચેટક સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા હતા અને મરીને નરકમાં ગયા, તેની કથા છે

૯ કર્પવડસિંયાસૂત્ર—આમા મગધના રાજા શ્રેષ્ઠિકે પોતાના પુત્રોને પ્રભુ મહાવીરના સાધુ બનાવ્યા આ બધા સ્વર્ગમાં ગયા તેલુ વણુન છે

૧૦ પુષ્કિયાસૂત્ર—આમા દેવતાઓએ સ્વર્ગથી આવી ભગવાન મહાવીરની પૂજા કરી તેમના પૂર્વભવની કથા છે

૧૧ પુષ્ક્યૂતિયાસૂત્ર—ઉપરના જેવી જ કથાઓ છે

૧૨ વહ્નિદશાસૂત્ર—બાવીશમાં તીર્થ કર નેમિનાથ ભગવાને પોતાના સમયમાં યદુવંશી દશ રાજાઓને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યા, તેની કથા છે

બાર મૂળ ઉપાગ સૂત્રોની શ્લોક સંખ્યા ૨૫૪૨૦ છે, ટીકાની ૬૭૯૩૬, સંધુટીકા ૬૮૨૮, ચૂર્ણ ૩૩૦૭ એમ બધાની મળીને કુલ શ્લોક સંખ્યા ૧૦૩૫૪૪ છે

૩. દશ પ્રકીર્ણ (પયજ્ઞા) સૂત્રો—

૧ ચક્રસરણુ પયજ્ઞો—અરિહત, મિદ્ધ, સાધુ અને કેવળીભાષિત ધર્મ એ ચારે શરણુનો અધિભર તથા પ્રાર્થના પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે વિષે દર્શીકતો છે

૨ આઠિરપચ્ચકખાણુસૂત્ર—આમા જાનીઓના અતસમયમાં અભિગ્રહ પચ્ચકખાણુ કરવાનો અધિકાર છે

૩ ભત્તપરિજ્ઞા—ઉપરની સ્થિતિમાં આહાર-પાણી ત્યાગ કરવા સબધી અભિગ્રહ છે

૪ સંધારગપયજ્ઞો—અતસમયે અનરતન (બોજનનો મરંચા ત્યાગ)

પૂર્વક સચારો કરી મૃત્યુ પામવા સબધી અધિકાર ॥ તેમજ
જ્યોત્તે અનશન કરી આત્મમૃત્યાણુ સાધ્યુ છે તેમનુ વર્ણન છે

૫ તદુપવેશાનિષપયજો—આ સૂત્રમા ગર્ભમા જન્મની ઉત્પત્તિ શી રીતે
થાય છે ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ વર્ણન છે

૬ ચદાવિજ્ઞપયજો—ગુર, શિષ્યના ગુણ પ્રયત્નો વગેરેનુ વર્ણન છે

૭ દેવિદત્યવપયજો—સ્વર્ગના ઇન્દ્રોની ગણના છે

૮ ગણિવિજ્ઞપયજો—જ્યોતિર્ સબધી ચર્ચા છે

૯ મહાપચ્ચક્રાણુસૂત્ર—આરાધનાનાનો અધિકાર એટલે પ્રાયશ્ચિત્તના
અરપનુ વર્ણન છે

૧૦ વીરત્યવસૂત્ર—અતમમયમા શાંતિપૂરક મરણુ થનુ જોઇએ એનુ
વર્ણન છે

દશ પયનાની મૂળ ગાથાઓ કુલે ૨૭૦૫ છે

૪ છ છેદસૂત્રો

આ છેદસૂત્રો વાયગનો અધિકાર સાધુઓ માટે જ નિર્ણીત થયેલો છે
આમા સાધુઓના દોષ અથવા અપરાધ માટે પ્રાયશ્ચિત્તના કાનૂનો છે

૧ નિરીય—આમા સાધુઓના દોષ અને તેના પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનુ
વર્ણન ॥

૨ મહાનિરીય—આમા પાપ તથા પ્રાયશ્ચિત્તનુ વર્ણન છે

૩ બૃહત્ક પ—આમા સાધુઓ તથા સાધ્વીઓ માટેના વિધિઓ ॥

૪ બ્યવહારસૂત્ર—આમા શાસન—સિદ્ધા વિધિ છે ‘પચ્ચક ૫’ તેના
ખીજે વિભાગ છે

૫ દ્વાદશનરકધે—આનુ બીજુ નામ ‘આચાર સા ૬ આચાર

દશાઓ ' છે આ અથના નવમા અધ્યાયમાં હરખાદુગ્ધામીએ રચેલું ' કલ્પસૂત્ર ' છે

૬ જીતકલ્પસૂત્ર—સાધુ જીતકલ્પ બે વિભાગે છે આમાં સાધુ તથા સાધ્વીઓ માટેના વિધિ છે

આ સૂત્રોની મૂળ કુલ ગાથાઓ ૨૧૭૬૨૩ છે

૫. ચાર મૂળસૂત્રો

- ૧ આવશ્યકસૂત્ર—આમાં દ્વિચર્યાના આવશ્યક વિધિઓ તથા પાશ્વિકસૂત્ર તેમજ ત્રિવિધ વિષયો સબધે હકીકત આપેલી છે
- ૨ દશવૈકાલિકસૂત્ર—આમાં સાધુજીવનના નિયમો આપ્યા છે
- ૩ પિરનિયુક્તિ—ઓષનિયુક્તિ—એમ બે વિભાગ છે સાધુઓ માટે શુદ્ધ આદારપાણી લેવાનો અધિકાર તથા સાધુ મબધી ઉપકરણો પ્રમાણુ રાખવાનો અધિકાર છે
- ૪ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર—જેમાં સાધુઓને મયમ માર્ગમાં રહેવાના ઉપદેશો તેમજ સિદ્ધાંતો ઉપર કથાઓ, દષ્ટાંતો, ઉપમાઓ તેમજ સવાદો વગેરે છે

આમાં મૂળની કુલ ગાથા ૨૨૦૬૦૦ છે

૬ બે સૂત્રિકાસૂત્ર

- ૧ નદીસૂત્ર—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યાવજ્ઞાન તેમજ કેવળજ્ઞાન એ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનું વર્ણન છે
- ૨ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર—નવ નિરૂપણની ચર્ચા અને તેની સિદ્ધિ બતાવવામાં આવી છે, એટલે વિદ્યા સર્વસ્વનું વર્ણન છે

આ બંને સૂત્રોની કુલ ગાથા ૨૭૦૪૭ છે

ઉપર નિયુક્તિઓ એટલે કે રીતઓ લખી છે, તેમણે 'પ્રજ્ઞાપન
પ્રવાહ' નામના નવમા પૂરમાંથી 'દત્તપત્ર' નામનો પ્રસિદ્ધ મઘ ન
જૈનમાં જે ખૂબ વચાતો તેમથી તેના ગૂઝરની દિદી અગ્રેષ્ઠ વસો
ભાષાતરો અને મૂળના ઉપર અનેક પ્રાચીન આચાર્યોની રીતઓ નદ્ય છે
ઉમાસ્વામી

એ પત્રી મ્હેનાખર સ્થિતર અને રથ નકવ સી, મુરને માનવિષ્ણુ
આનાર ઉમાસ્વામી થઈ મઘા તેમન સમપનો નિષ્ણ હુ મ્હે
કરી ચકામે નથી તેમણે તત્વાર્થસૂત્ર નામનો પ્રખ્યાત મઘ ને
ઉપરના ભખ્ય 'માથે સરકુનમાં રચ્યો છે, જેમાં અગ્રન મરિત
સર સમઘી જૈન સિદ્ધાંતોની દ્રુમાં ચર્ચા કરી છે તેની લેખકપ્રતિ
અનેક જૈન આચાર્યોએ તેના ઉપર વિવિધ સંદર્ભો અને રીતો
રચેલી છે આ અપૂર્વ મઘ ઉપર કેટલાયે મઘોના દેહનમ્હે
મુખના છત્રે વિવેચન કર્યું છે અને તેમના કર્તા તથા વિવરની કુળ
કરતો એમ વિસ્તૃત ઉપેદ્યત પણ લખ્યો છે એ સિવાય એના મ્હે
ગૂઝરાની દિદી વગેરે અનેક ભાષાતરો પ્રગટ થયેલા છે

પાદ્મિભસ્મરિ

પાદ્મિભસ્મરિ જૈન સમાજમાં અદ્ભુત વિદ્યાના જ્ઞાનની
પ્રસિદ્ધ છે તેમણે 'તરંગવતી કથા' નામની ગુરુ પ્રાણી પ્રતિ
કરી પણ તે અત્યારે મળી શકતી નથી, પણ તેના સારપે એક મ્હે
માથે જે કથાનો સમઘ સારપે કરેલો તે અત્યારે જાણીતો છે,
પ્રસિદ્ધ થયો છે એ અનેક લેખમેને તેનું જમન ભાષાતર મ્હે
હુ અને તે ઉપરથી ગૂઝરનીમા નત્સીમાઈ પહેલે અનુવાદ કરિ પ્રતિ
કર્ષો હવે પદ્મિભસ્મરિના નામ ઉપરથી પાલીતાણા નગર વસુ ધ
ત્તે સજનન ચોથી સદીમાં થયા લાગે છે

સિદ્ધસેન દિવાકર

સિદ્ધસેન દિવાકર નામના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય સજનન વિષે
નદ્ય સ્થાપક હતા તેઓ મૂને મ્હે પણ પંડિત હતા અને

તાર્કિક હોવાથી વાદી તરીકે તેમની ગણના હતી તેમની એકી પ્રતિષ્ઠા હતી કે ' જે મને હરાવે તેનો શિષ્ય ચાહું ' આ પ્રતિષ્ઠાની વૃદ્ધવાદી નામના આચાર્યને જાણ થઈ તેથી તેમણે વાદમાં તેમને હરાવ્યા વાત એવી બની કે ભરૂચ પાસે રસ્તામાં સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદીને મળ્યા, અને વાલુ આવાહન આપ્યું અને જગનમાં જ એ વાદ ગોઠવાયો અને હાર-જીતનો નિર્ણયનો આધાર ત્યાં આત્મપાસ ફરતા ગોવાળિયાઓ ઉપર રાખવામાં આવ્યો. સિદ્ધસેન તો સરકૃતમાં ધારાવાહી બોલે જ ગયા પણ પેલા ગોવાળિયાઓ કંઈ જ મમળ્યા નહિ અને વૃદ્ધવાદીએ પ્રાકૃત ભાષામાં તાલમદ્દ રાગમાં એક ગાયા કહી સંભળાવી ગોવાળિયાઓ સમજ્યા અને આનંદમાં આવી ગયા તેમણે જીતનો નિર્ણય વૃદ્ધવાદીના પક્ષમાં આપ્યો, તેથી સિદ્ધસેન તેમના શિષ્ય થયા.

તેઓ સરકૃત ભાષાના ખાસ દ્વિમાયની હતા તેમણે પ્રાકૃત ઉપરાંત સરકૃતમાં કેટલાક દાર્શનિક ગ્રંથો રચ્યા છે તેમાં ' બત્રીત બત્રીથીઓ ' મહત્વનો ગ્રંથ છે ' સન્મતિતક ' મૂળે પ્રાકૃતમાં છે પણ આ ગ્રંથ જોતોના દર્શન ગ્રંથોમાં મુખ્ય છે તેમણે આગમોની પ્રાકૃત ભાષાને સરકૃતમાં કરી નાખવાનો વિચાર સઘ આગળ દર્શાવ્યો આ નિયાર સાથે તેમના ગુરુ અને સઘ સમત ન થયા, અને આવો વિચાર કરવાના શુદ્ધ બદલ તેમને સઘ બહાર થવાની શિક્ષા થઈ તેમણે સઘની માંડી માગી અને સઘની આજ્ઞા અનુસાર બાર વર્ષ સુધી સઘ બહાર રહ્યા તે દરમિયાન તેમણે બધા તીર્થોની યાત્રા કરી તેમની વિદ્વત્તાના પ્રભાવે તેમણે તેમના મમયના વિક્રમ રાજને પ્રતિબોધી જોન બનાવ્યો હતો.

તેણે ઉજ્જૈનીના મહાકાળ મંદિરમાં ' ક-ચાલુમંદિર ' નામનું સ્તોત્ર રચ્યું હતું, જેના પ્રભાવથી ત્યાં આગળ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જમીનમાંથી જ આપોઆપ નીકળી આવી હતી.

દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ

શ્રી દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વર્ષો વર્ષ પડતા લાગા દુકાળોના કારણે

સાધુઓની સ્મૃતિમાંથી નષ્ટ થતા જ્ઞાનથી એની જર્મ જાવી પ્રભાત ઉપકાર માટે વીર નિ સં ૮૮૦ (વિ સ ૫૧૦) માં થી સધના આગ્રહથી તે કાળે રહેતા સાધુઓને ન તળીપુર-વગામાં એકઠા કરી, તેમને કંઈક રથ રહેતું જલ્દી સાહિત્ય એકઠું કરવા માગ્યું આમ જિજ્ઞાસિત સાધુઓ પાસેથી એક સરખા અનુસંધાનરૂપે મળી આવતા બધા પાઠોને પાઠભેંડ સાથે પુસ્તકારૂં કરવામાં આવ્યા, અને તે મથિયાં આજે આપણને પેની દર પેની વારસામાં મળતા રહ્યા છે.

અહીં એ પણ જાણવા જેવું છે કે બૌદ્ધોએ પણ ઈ સ. ૪૧૦ થી ૪૩૨ વચ્ચે એટલે કે જૈનોથી કંઈક પહેલાં સિલોનમાં બૌદ્ધ મથિયાં પુસ્તકારૂં કર્યા હતા.

કુદકુદાચાર્ય

જૈનોના દિગ્ગજ પંથના સાધુઓએ ધણું મથિયાં લખ્યા છે તેમાં કુદકુદાચાર્ય નામ ધણું જાણીતું છે તેઓ ક્યારે થયા એનો નિષ્પત્ત થઈ શક્યો નથી પરંતુ તેમના મથિયામાં આવતી કેટલીક તત્કાલીન ધર્માનાઓ ઉપરથી તેઓ પાચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દિ માં થયા હોય એવા પ્રામાણિક વિદ્વાનોનો મત છે.

યુગશતમાં આવેલા વડનગરમાં ક્રિવસેન રાજાનો પુત્ર એકાએક મૃત્યુ પામ્યો, તેથી રાજાને થયેલો રોક સમાવવા માટે શ્રી ધનેશ્વરસ્વરિએ ભદ્રનાદસ્વામીએ રચેલું 'કદપસૂત્ર' સધ સમક્ષ વી. નિ સ ૮૮૦ કે ૮૮૩ ના પચુપણાપન માં વાચ્યું અને તેજ પ્રમાણે અત્યારે પણ એ 'કદપસૂત્ર સધ સમક્ષ દર વર્ષે સાધુઓ વાંચે છે.

આ પચુપણાપન પહેલાં જાદરવા સુદિ પાચમે થતું હતું પણ કાલિકાચાર્ય નામના જન્મજન્મસ્ત યુગપ્રવચક પુરુષ થયા, તેમણે જૈન ધર્મની પ્રભાવના ખાતર જાદરવા સુદિ ૪ ના દિવસે પચુપણાપન (સવતસરી) કયું અને આજે પણ એ જ પ્રણામિકા સવત્ર ચાલુ છે.

હરિભદ્રસૂરિ

નવમી શતાબ્દમાં હરિભદ્રસૂરિ નામના એક નામાકિત અખર વિદ્વાન થઈ ગયા તેઓ ચિત્રકૂટના રહેવાસી સમર્થ શ્રાહણ પડિત હતા પણ પાછળથી જૈન થયા તેમને માટે એવી કથા છે કે પોતાની વિદ્વતાના ગર્વથી તેમણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે ‘જેનું કંટેલું ન સમજું તેના શિષ્ય થાઉં’ એક વખત જૈન સાધ્વી યાકિની મહત્તરનાના મુખેથી નીકળેલી ગાથા પોતે ન સમજી શક્યા તેથી તેઓ તે આર્યા-સાધ્વીના શિષ્ય થવા ગયા તેણે આચાર્ય જિનભટ પાસે દીક્ષા લેના સૂચન્યું, તેથી તેમણે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં અનેક ગ્રંથો ગ્રંથ્યા છે કહેવાય છે કે આ ગ્રંથોની સંખ્યા ૧૪૪૪ જેટલી થાય છે આ ગ્રંથોમાં સાખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, અદ્વૈત, ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને જૈન આદિ સર્વ દર્શનો અને મતોની ચર્ચા કરી છે તેમણે આગમ ગ્રંથો ઉપર દીકાઓ લખી છે તેમણે તેમના લખેના દરેક ગ્રંથમાં ‘યાકિનીસુતુ-ધર્મપુત્ર’ એવું વિશેષણ વાપર્યું છે, આ સમયે ચત્તવામી સાધુઓએ જૈન શુદ્ધ આચારને સિધ્ધિ ન કરી નાખ્યો હતો તેમની વિરુદ્ધ તેમણે પ્રચાર કર્યો અને પોતે શુદ્ધ આચાર પામીને એક મહાન પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન તરીકે પણ ખ્યાતિ મેળવી, તેથી તેમનું સ્થાન જૈન ધર્મદાસમાં મહત્ત્વનું છે

આ પછી ગૂજરાતમાં ઈ સ ૧૦૦૦ થી જૈનો માટે સુવર્ણયુગ શરૂ થયો એમ કહી શકાય તે અરમાંમાં ઘણા આચાર્યો અને પડિતો થઈ ગયા તેમજ ગૂજરાતના આવડા, સોલકી, નાધેતા રાજાઓના અને તે પછી આવેના મુસનમાન સૂનાઓના મંત્રીઓ તેમજ અધિકારીઓ મોટા ભાગે જૈન હતા ગૂજરાતનું માહિત્ય કવિકાવસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના લીધે જ ઉજ્જવળ ગયેનું છે તેઓ જૈનાચાર્યોમાં મહાન ન્યોતિધર થયા છે તેમણે સંસ્કૃતમાં પ્રત્યેક વિષય ઉપર લખ્યું તેમ જે

વખતે બોનાની ભાષા અપ્રસન્ન, જેમાથી આજ્ઞાસુધીની ગૂઝરાની ભાષાનો ક્રમશઃ વિમુક્ત થયો તેનું સર્વ પ્રથમ વ્યાકરણ જનાવનાર તેઓ જ છે

ગૂઝરાતની રાજધાની પાટણ હોનાથી ત્યાં અનેક પંડિતો થઇ ગયા છે પણ હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન અનોખું છે તેમજ વખતમાં પાટણમાં ૨૧ જ્ઞાનજાગીરા હતા વસ્તુપાલે પણ ત્રણ મોટા ભાગીરા ત્યાં જ સ્થાપ્યા હતા કુમારપાલ પછીનો રાજા અજયપાળ અને પાળળથી આવેલા મુસનમાનોએ ધણી ભાગીરાના અમૂલ્ય મથોનો નાશ કર્યો હતો, પણ આવો નાશ થતો જોઈ જોનોએ અગમનેની વાપરી એ ભાગીરાના મુખ્ય મુખ્ય ફેટાકે સારા મથો જેસનમેર અમતાવાદ કે ખલાત મોકલી દીધા જે અત્યારે પણ ત્યાં મોલુ છે તેમાં તે ફેટવાનું સમર્થ આચાર્યોએ જાતે લખેની પ્રતિઓની નમ્લો છે આ રીતે ધણી મથો છુપાવી દેવામાં આવ્યા તાડપત્રો ઉપર ધણી મથોનો બૂકા થઈ જવાથી કોથળાઓ ભરી સરસ્વતી નગીમાં પધરાવી દેવામાં આવ્યા અને ફેટવાયે તાડપત્રના તેમજ કાગળ ઉપરના દસ્તાવેજિત મથો ચોરાઈને તેમજ વેચ ઇને યુરોપ અમેરિકા તથા હિંદુસ્તાનના અ ધ પુસ્તકાલયોમાં તથા મ્યુઝીયમોમાં પહોંચી ગયા છે તેઓ આપણા કરતાં આ મથોનો સારો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે

અમૂલ્ય મથોનો આવી રીતે નાશ થવા છતાં પાટણના જુદા જુદા ભાગીરાના તાડપત્ર ઉપર તેમજ કાગળ ઉપર દાંધે લખાયેલા ૨૫૦૦૦ મથો જે જેમાં તાડપત્ર ઉપર લખેના મથોની મજબૂત આવડે ૭૫૦ ની છે આ ભાગીરામાંની જૂનામાં જૂની પ્રતિ વિ મ ૧૧૫૭ ની સાબની છે આ મથોમાં ધણી જૂની ચિત્રખાનો પણ સમૃદ્ધ છે

આ મથો જોકે વિષયના અને જુદી જુદી ભાષામાં લખેલા છે આ અમૂલ્ય શાસ્ત્રને સુવ્યવસ્થિત રીતે માન્યતા માટે 'હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમાલ' નામનું નવું મકાન આ પુસ્તકના લેખકના પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે બંધાવવામાં આ મુ છે

પાટણના આ અથમઅહને પ્રતીકથી કાતિવિજયજી અને તેમના શિષ્ય મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી તેમજ તેમના શિષ્ય મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ પચીસ વર્ષ સુધી સતત મહેનત લઈને નાશ પામતા બચાવ્યા છે અને બચાવિત કર્યા છે

પાટણના આ જૈન શાસ્ત્રીઓ હેમચંદ્રાચાર્યના સમયથી તે અત્યાગ્ર સુધી જગવિખ્યાત રહ્યા છે અનેક પાશ્વત્ય તેમજ હિંદી વિદ્વાનો આ અથમઅહને જોવા માટે આવે છે કેટલાક વિદ્વાનોએ મહત્વના અથોના ફોટા લઈને સંપાદિત પથુ કર્યા છે

પાટણને, અરે ! સમગ્ર ગુજરાતને જગત્મા આવી પ્રસિદ્ધિ અપાવનાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી જીવન જાણનારી ધન્ય પ્રગટે જ, આમા નવાઈ જેવું નથી જ, તેથી અહીં તેમજુ દૂકમા ચરિત અપાય છે

હેમચંદ્રાચાર્ય

હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ વિ સ ૧૧૪૫ની કાતિકી પૂર્ણિમાના દિવસે મોઢ વણિક આચાર્યને ત્યા થયો હતો તેમની માતાનું નામ પાદિણી હતું અને તેમજુ નામ ચંદેન રાખવામા આવ્યું હતું તેમના પિતા વૈષ્ણવ હતા જ્યારે માતા જૈનધર્મ પાળતી હતી જેમના ગુરુશ્રી દેવચંદ્ર-શ્રી હતા ચંદેન જ્યારે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તે તેમના ગુરુના ઉપાશ્રયે તેમને વાંચા ગયો અને ગુરુના આસન ઉપર બેસી ગયો ચંદેનના શુભ લક્ષણો જોઈ શ્રીસંઘના મુખ્ય આગેવાનો સાથે ગુરુ ચંદેનના ઘેર ગયા અને 'ચંદેન જૈન શામનનો ઉદ્ધાર કરશે' એમ સમજાવી ચંદેનની માતા પાસે ચંદેનની માગણી કરી ચંદેનના પિતા બહારગામ ગયેલા હોનાથી માતાએ ચંદેનજુ તેમજ મધજુ ક-યાણુ થશે એમ સમજી ચંદેનને ગુરુને અર્પણ કર્યો ગુરુએ વિ સ ૧૧૫૪ મા નવ વર્ષની ઉંમરે તેમને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવ્યા અને તેમજુ નામ

આળમુનિ શ્રી સોમચંદ્રે થોડા જ વયમા વિદ્યાના દરેક ક્ષેત્રમા પાર-
ગતપણુ મેળવી લીધું એમનો ઉડિા વિદ્યાભ્યાસ, અપૂર્વ ત્યાગશક્તિ પ્રો-
ત્તપ પ્રભાવ અને સ્વાભાવિક ઝોજસ્વિતા વગેરે પ્રભાવશાળી ગુણો જોઈ
આચાર્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ અને સઘે મળીને સ ૧૧૬૨ માં એટલે મત્તર
વર્ષની ઉંમરે તેમને આચાર્ય પદવી આપી અને તેમનું નામ શ્રી હેમચ
દ્રાચાર્ય રાખ્યું

ત્યારે તેઓ ગૂજરાતની રાજધાની પાટણમા આત્યા ત્યારે ગુજરાત
ના વિદ્યાપ્રિય રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહનું રાજ્ય હતું અને તે
આચાર્યશ્રીની નિહતાથી આકર્ષાઈ તેમના પ્રસંગમા આ યો ગૂજ રેશ્મરની
પકિતોની રાજસભા જેનો પ્રમુખ જૈન શ્રાવક પકિત શ્રીપાન હતો
તેમા હેમચદ્રનું સ્થાન આગળ પડ્યું હતું

ગૂજ રેશ્મરની રાજસભામા વિક્રમ સ ૧૧૮૧ માં મિત્રબરાચાર્ય શ્રી
કુમુદચંદ્ર અને મેતાબરાચાર્ય શ્રી દેસસૂરિ વચ્ચે વાદ થયો હતો જેમા
શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય પણ આઘ્યા હતા

હેમચદ્રાચાર્યની ખ્યાતિનું સૌથી મોટું કારણ એ છે કે તેમણે
સિદ્ધરાજની નિનિતિથી સિદ્ધહેમ બાકરણ બનાવ્યું આ બાકરણ વિશેની
હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે

હેમચદ્રાચાર્યના ઉપદેશની અસર તે પછીના રાજા કુમારપાળ ઉપર
ધણી વધારે પડી તેથી કુમારપાળ જૈન થયો કુમારપાળે હેમચદ્રાચાર્યના
ઉપદેશથી જૈનધર્મની ઉત્તતિના ધણાં કાર્યો કર્યા જેની હકીકત અગાઉ
આવી ગઈ છે

હેમચદ્રાચાર્યની વિદ્વતા તેમણે રચેલા અથો ઉપરથી જોઈ શકાય
કહેવાય છે કે તેમણે સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકપ્રમાણુ અથો રચ્યા છે
અત્યારે મળતા અથોનું શ્લોકપ્રમાણુ તેમણે થતું નથી તેથી કદાચ
બીજા અથોની માફક એ પણ હુમ થયેલા હશે, જો કે અત્યારે મળી
આવતા અથોનું શ્લોકપ્રમાણુ ઓછું નથી,

તેમના પ્રમિદ્ધ 'સિદ્ધદેવ વ્યાકરણ' ના પાંચે અંગોના મળીને દોઢ લાખ શ્લોકો અત્યારે મળે છે તેમજો 'ત્રિપદિ રત્નાકર મહાપુરુષ ચરિત્ર' ની 'પરિશિષ્ટ પર્વ' ઉપરના દસ પર્વોમા રચના કરી છે તે ૩૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો છે કુમારપાળના સ્વાધ્યાય માટે 'યોગનાસ્ત્ર' નામનો અથ રચ્યો તે ૧૨૫૭૦ શ્લોકાત્મક છે આ સિવાય તેમજો દ્વાયાત્રય મન્યાનુસાસન, અભિધાન-ચિંતામણિ, અનેકાર્યકોશ નિષદ્ધ કોશ છદોતુલામન, હૈમનિગાનુસાસન, પ્રમાણમીમામ્સા, અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકા વીનરાગસ્તોત્ર વગેરે પ્રત્યેક વિષયના અથો સખી તેમજો નિદાની વિનિધ વાનગીઓનો યાજ ગૂજરાતી આગળ ધર્યો છે

તેમના ઉપદેશથી સિદ્ધગજ અને કુમારપાળે જૈન મંત્રિ બધાબધા અને ઉત્તમ મહામાતૃના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાલ્મીકે શત્રુજયના મંત્રિનો હર્ષોદ્ધાર કર્યો હતો

તેઓ ૮૪ વર્ષનો ઉંમરે કાળધમ પામ્યા અત્યારે જૈનેતર નિદાનો પશુ કમૂર કરે છે કે ગૂજરાતના ઇતિહાસમા હેમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન બીજો કોઈ થયો નથી ગૂજરાતના ઇતિહાસમા રસ લેતા આધુનિક વિદ્વાનોમાં તેમની લોકપ્રિયતા એટલી બધી છે કે જેને લીધે જૈન અને જૈનેતર-અનેએ તેમના જીવનચરિત્ર રખ્યા છે, અને તેમના અથોની ચર્ચા કરી છે

ગૂજરાતના સમર્થ લેખકોમા ગણાતા શ્રી કનૈયાનાન મુનશીએ પોતાના અથોમાં ત્યા પ્રસંગ આવ્યો ત્યા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની મહત્તાની આદરપૂર્વક નોંધ કરી છે અને તેમનાજ અથલંથી ગૂજરાત આદિત્ય પરિય' દ્વારા હેમચંદ્રાચાર્ય' જ્ઞાનમંત્રિની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા સમયે હેમમા રંગત મંત્રીની યોજના કરાવી ગૂજરાતીઓ પાતુ હેમચંદ્રનું ઝાણુ ઝૂનતા જણાવેતુ કે દરેકે તે અપા કરવા પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ

ગૂજરાતમા અહિમાનુ જોર અને આખા હિન્દમા અહિસાનુ વાતા-વરણ હેમચંદ્રાચાર્યને આભારી છે

હેમચંદ્રાચાર્યના સમયે એટલા બધા વિદ્વાન આવ્યાર્યો થઈ જણાઈ

એવું વિગતવાર વણન આપતું અહીં અઘડ્ય છે લગભગ ૩૦૦ થી
સુધીના આ અરસામાં જૈનાચાર્યોએ ધણા અથો રચી બીજા પ્રાતને પણ
માન ઉપજાવે તેવું ગુજરાતનું સાહિત્ય જડાઈ વધાવ્યું છે

હેમચદ્રાચાર્યના સમયમાં અનેક તાડપત્ર અથો લખાણો હતા એના
સ ૧૨૦૧ થી ૧૨૭૨ સુધી લખાયેલી કેટલીયે પ્રતિઓ પાટણ અને
જેસનમેરમાં અત્યારે પણ મોજુદ છે

આ મમયનું જૈન સાહિત્ય અગાઉ જણાવેલા દિવના મુખ્ય મુખ્ય
નગરોમાં જૈનમંજરોમાં છે જેમાં આઈસો-નવમો વર્તના જૂના હજારો
ખિત તાડપત્રીય અને કાગળ ઉપર લખાયેલા અથો છે જૈનધર્મના
રિરોધીઓ, ખુસનમાનો અને લગાઈઓના કારણે ધણા અથોનો નાશ થઈ
ગયો કેટલાયે અથો પરદેશીઓ પૈમાં આપી લઈ ગયા અને તેનો અભ્યસ
કરી યોગ્ય રીતે પ્રતિદ્ધ કરવાનું માન મેળવ્યું

હીરવિજયસુરિ —

હેમચુગ પછી મહાપ્રભાવક નરીકે ધણી જ જાણીતી વ્યક્તિ શ્રીહીર
વિજયસુરિ છે તેઓએ સ ૧૫૮૬ માં દીક્ષી લીધી હતી તેમની ગિદ્ધ
તાની ખ્યાતિ સાગળી અકબર બાદશાહે તેમને ગુજરાત (ખલાત) થી
ફતેહપુર શીકી બોલાવ્યા હતા હીરવિજયસુરિની અમર અકબર ઉપર
ખૂન પડી જેથી બાદશાહે ખાસ ખાસ ધણા વિસોમાં દિસા બંધ કરી
હતી એટલું જ નહિ જજમાવેરા પણ માફ કર્યો અને શત્રુજય
પત્રત જૈનોને સમપણ કર્યાનો સ્તાવેજ કરી આપ્યો અકબર બાદશાહે
તેમને જગદગુરુ તિરહ આપ્યું હતું તેમના સિન્યોમાં ધણા મોગ
નિદાન સાધુઓ હતા જેમણે અનેક અથોની રચના કરી તેમના
સમયમાં અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા અને વાદો જલા થયા હતા એ
ખ્યાતું સમાધાન અને વ્યવસ્થા કરવામાં જ એમનો મોટો સમય ગયો
વધુ વિગત જણાવવા માટે શ્રી નિધાવિજયજીકૃત સૂરીશ્વર અને સમાટ
નામનું પુસ્તક જોવું

સમયમુદ્ર

આ જ સમયમા સમયસુદરગણિ નામના ખરતરગચ્છના એક સાધુ હતા તેમની અનેક ગૂજરાતી અને સંસ્કૃત કૃતિઓ રચેલી મળી આવે છે તેમણે એક શ્લોકના ‘રાજાન્તે દદતે સૌરયમ્’ એટલા જ માત્ર યોગ્ય પાઠના આઠ લાખ અર્થો કરી ‘અષ્ટનકી’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો અને તે અકબર બાદશાહની સમક્ષ એ ગ્રંથ સંભળાવ્યો તેથી ગંગા આશ્ચર્યમુદ્ધ બન્યો.

જો કે તેરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમા લખાયેલા ગૂજરાતી સાહિત્યના નમૂના હાથ લાગ્યા છે તે તે ઉત્તરોત્તર જદિ પામતા ગયા છે આ યુગમા એટલે ૧૬ મા ૧૭ મા શતકમા ગૂજરાતી સાહિત્ય પુષ્કળ પ્રમાણમા લખાયું છે ગૂજરાતના સાહિત્યમા જોન સાધુઓનો ફાળો જોનેતર કરતાં અનેકગણો વધારે છે, તેમજ તે વધારે ઉત્તમ પ્રકારનું પણ છે એ ગ્રંથોમા જે મળી આવ્યા તે ગ્રંથોની નોંધ લેતા રવ. સાક્ષગ્રી મોહનલાલ દનીયદ દેસાઈએ મોટા કદના ત્રણ બાગના ચાર વોલ્યુમ પ્રગટ કર્યા છે જો કે હજી કેટલુયે સાહિત્ય લઙ્કાગેમા દટાયેલું પડ્યું છે, છતાં જોની નોંધ લેવાઈ છે તે પણ કાઢીતે પ્રમાણમા કે ગુણવત્તામા ઓછું નથી અને એથી એ વોલ્યુમોના સમાહકની મહેનતનો ખ્યાલ આવવા સાથે ગૂજરાતી સાહિત્યની વિપુલતાનો પણ ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેનો નથી.

આ મમયથી જોનાનું પૂર્ણ સાહિત્ય બહાર પડવા માડ્યું અને તે એટલું બધું લોકપ્રિય થયું કે અત્યારે પણ એ પૂર્ણઓની રચનાની પર-પરા ચાલુ જ છે આ પૂર્ણઓ હિન્દી દરેક રાગ-રાગણીના છંદો, દોહા, યોગાઈ વગેરેમા બનાવેલ છે પૂર્ણઓ સાથે જતવનોમા પણ રાગ-રાગણીના છૂટથી ઉપયોગ કરાયો છે.

પૂર્ણઓ રચનારાઓમા કવિવર સમયસુદરજી, સકેત્યદ્રજી, દેવચંદ્રજી,

યશોવિજયજી વીરવિજયજી, પદ્મવિજયજી, આત્મારામજી અને વિજયવ
દલભગવિજી વગેરેની રોની પૂજાઓ અત્યારે બહુ લોકપ્રિય છે

ગરબદધનજી અને યશોવિજયજી

આ પછી આનંદધનજી અને યશોવિજયજી નામના બે વિદ્વાન
સાધુઓ થયા. આનંદધનજી તો અધ્યાત્મી હતા અને મોટે ભાગે જગતના
રંગના રંગમાં અને પદ્મ અને સ્તવનો રચના છે, જેમાં માર્મિકદષ્ટિ
અને અનુભવોગનો ચિતાર આપ્યો છે. જ્યારે યશોવિજયજીએ ન્યાયના
અર્થો તેમના મનની નવ્ય વાચની છટાપી રહસ્યભૂત લખ્યા છે. એમ
કહી શકાય કે માનના આ પુરસ્કારો સિદ્ધસેન પછી હરિભક્તો તેને મધ્ય
કાળમાં વિકસા યો અને કંઈક આગળ પાછળ ભિન્નર નિહાનોએ પણ
એ વિકાસમાં મદદરતો ફાળો આપ્યો. પણ યશોવિજયજીએ તો પોતાના
અર્થો રચી માથ સાહિત્યને ધોડા કળાએ ખીન યુ છે પણ એ પછીના
જૈન સાધુઓમાં આજસુધી એ વિદ્યાયુગ એસરી ગયેન જ જોવાય છે
આ યુગમાં એ વિદ્યાના સમર્થ જ્યોતિર્ધર જૈન પ સુખનાનજીને
ગણ્યોએ તો જરાયે વધુ પ વુ નથી

વિનયવિજય

વિનયવિજય ઉપાધ્યાય એક પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન થયા તેઓ યશો
વિજયજીના સહાધ્યામી હતા અને કાદીમાં તેમની સાથે જ વિદ્યાભ્યાસ
નિમિત્તે મયેના તેમણે યશોવિજયજીની માફક વિદ્વદ્ભોગ્ય નહિ પણ
લોભોન્ન્ય સાહિત્ય રચનામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે તેમણે કે પસૂત
ઉપર ૧૫૦૦ 'શ્લોકપ્રમાણુ કપસુઓધિકા' નામની ટીકા રચી જે
પ્રતિવષ માધુઓ પણ વણ્યામાં વાચે છે તેમજ આરે અનુયોગના વિષયોના
ભદારસમો લોભકાસ અથ રચ્યો એ મિવાથ શીખાન રાસ મૂજરાતીમાં
રચ્યો જે નાજો જૈનોમાં ખૂબ પ્રચલિત છે

આત્મારામજી (વિજયાનંદસૂત્રી)

કે ના જૈન સાધુઓમાં મદાન પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજી થયા

તેમણે બીજાના મનપડના અનેક પુસ્તકો લખ્યા આત્મારામજીનો જન્મ
 બ્રહ્મક્રિયા જાતિમા મ ૧૯૯૩ મા પળળના દિરોજપુર જીનામા થયો
 હતો પહેના તેઓ જોનોના સ્થાનક પથના સમાગમમા આવ્યા અને
 તેમણે તે પથમા દીક્ષા લીધી તે મતનાળા મૂર્તિપૂજામા માનતા
 નથી, આત્મારામજીને અધ્યયન પછી મૂર્તિપૂજા જરૂરી લાગી અને તેમણે
 શ્વેતાશ્વર મૂર્તિપૂજક પથમા દીક્ષા લીધી તેમના અથમા ' અજ્ઞાનતિમિત્ત-
 ભારકર, સમ્યક્ત્વગત્યોદ્ધાર જૈનમત વૃક્ષ, જૈન તત્ત્વાર્થ ' વગેરે જાણીતા
 છે મ ૧૯૫૦ ની બીમગોની વિશ્વધમ પરિષદમા તેમને જૈનધર્મના
 પ્રતિનિધિરૂપે જવાનું નિમત્રણ મળેલું પણ સાધુ-આચારથી વિરુદ્ધ કંઈ
 પણ ન કરનાની દૃષ્ટિથી તેઓએ પોતાના જ લે બેરીસ્ટર વી ચંદ રાધવજી
 ગાધીને તૈયાર કરી લા મોકલ્યા હતા તેમણે સ ૧૯૫૩ જેઠ સુ. ૮
 મે કાળ કર્યો

ટેનાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ જૈન માહિત્યની મેવા કરી છે
 તેમણે ટેનાયે જૈન પુસ્તકો મેળવી અભ્યાસ કર્યો અને તેમાના ટેનાકના
 અંગ્રેજી તેમજ જર્મન ભાષામા ભાષાતરો કર્યા અને એ અથો ઉપર મૌનિક
 દુનનાત્મક અભ્યાસપૂર્વક નિબંધ પણ લખ્યા તેમા સૌથી વધારે જૈન
 ધર્મના અભ્યાસી તરીકે હર્મન યાંગલીએ નામના મેળવી છે તેઓ
 જર્મનીના બોન વિદ્યાપીઠમા સમૃત્તતા પ્રોફેસર હતા તેમણે અન્ય
 પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરેલી જૈનધર્મ વિશેની જૂલો સુધાગી છે તેમણે
 કમ્પસર, પબ્લિશર, સમગ્રાધ્ય કહા વગેરે અથો પર વિવેચનો કર્યા
 છે જેમા તેમની ઊંડી ગવેણા નજરે પડે છે તેમના ખાસ શિષ્ય પ્રો
 ફેસરને ' જૈનાજ્ઞ નામે જર્મન ભાષામા અથ લખ્યો છે જેનું ગુજ-
 રાતી ભાષાતર પણ જૈનધર્મ પ્રસારક અમા તરફથી પ્રગટ થયું છે એ
 સિવાય તેમણે જોનોના ' કમવાન ' ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ લખ્યો
 છે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે આ બંને વિદ્વાનો હિંદમા
 આવ્યા હતા

અન્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કે જેમણે જૈનધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓમા શાર્પેન્ડીયર, હર્ટલ વી ટરનીઝ, લોયમેન, હોર્નેલ વોરન, શુર્લીંગ, ઝેમનપ, બ્રાઉન મિચ જોન્સન, મિસ સ્પીન્સન, એટા સ્ટાર્કન વગેરે છે આ વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્ય માટે કરેલી ચર્ચાથી વિદેશમા પણ જૈનધર્મનો અભ્યાસ દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે, એટલુ જ નહિ હિંદના ધર્મો અને સાહિત્ય માટે અભ્યાસ કરતા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને જૈન ધર્મનુ જ્ઞાન જરૂરી થઇ પડે છે

આચાર ધર્મ

(૬)

તીર્થંકરો તીર્થની સ્થાપના કરે છે તીર્થનું ખીલુ નામ 'સધ પથ' છે તે સાધુ, માધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો બનેલો હોય છે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાને પાળવાના ધર્મોની અર્થાત્ જુદી જુદી હોય છે સાધુ માધ્વીને પાળવાનો ધર્મ કે જેને માટે દીક્ષા લેવી પડે છે તે 'સાધુધર્મ' કહેવાય છે અને શ્રાવક-શ્રાવિકાને પાળવાનો ધર્મ તે 'શ્રાવક' અથવા 'ગૃહસ્થધર્મ' કહેવાય છે

સાધુધર્મ

બધી જાતના બધનોથી મુક્ત થવા માટે શ્રાવકધર્મ કરતા સાધુધર્મ નજીકનો માર્ગ છે પણ તે જ કારણથી તે અતિ કઠણ પણ છે જે મનુષ્યને આ દુનિયા ઉપર વૈરાગ્ય ઉપજાવે હોય, જે ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજે ન હોય અને સાધુધર્મ પાળવાની જાવના અને શક્તિ ધરાવતો હોય તે જ દીક્ષાને યોગ્ય ગણાય છે દીક્ષા એટલે સર્વવિરતિ અર્થાત્ સાધુએ તમામ પ્રકારના સામાજિક સબંધોનો-કુટુંબ પરિવારનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પડે છે તેમના માટેનું ચિંતન પણ ત્યાજ્ય હોય છે અને કચન-કામિનોનો સવયા ત્યાગ કરી ધર છોડીને તે અનગાર બને છે ક્રોધપણ સંજોગોમાં કે તેનો ક્રોધ પણ રીતે બચ્ચાર કરવાની તેમને મનાઈ હોય છે આ

લાકડાના પાત્રો, માટીના ધડા

ગુબીના પામેનો ઉપયોગ કરે છે દુકામાં તેમણે સવ પ્રકારના વિલાસને ત્યાગ કરવાનો હોય છે

અહિંસા અસત્ય ન બોલતુ, ખોરી ન કરવી અભિમાન પાળતુ અને પરિવ્રજ ન રાખવો આ પાત્ર મહાવ્રતને પાળનાર માધુ ધર્મ શકે છે

નિલમ્બ તરીકે માધુએને સગર અને સાંજ બે વખત પ્રતિક્રમણ કરવાના હોય છે જેમા અમળે યથેના દોડોતુ પ્રામશિત કરવાતુ ક્ષમા માગવાની તથા ભગવાનની સ્તુતિ કરવાની હોય છે તેમને સ્નાન કરવાની મનાઈ હોય છે તેથી તેઓ ભગવાનની ભારપૂર્ણ કરે ॥ અને તે માટે મરિમા જમ ભગવાનની મૃતિના દશન અને ચિદમ્બરન કરે છે

નિરુપક્રમથી રાજત પડતા રખતમા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે અને ખીજને કસવે છે નળી તેઓ મંથો લખે છે તેનું સંશોધન કરે છે અને ધાર્મિક ચર્ચા પણ કરે છે વિદ્વાન સાધુ ઉપાધ્યયમા એકાઠા યથેના આવક આવિકા અને સાધુ સાધ્વીને દર મવારે વ્યાખ્યાન દ્વારા ધર્મનો બોધ આપે છે

તેમને અચિત પાણી એટલે ખાસ કરીને ગરમ કરેતુ પાણી પીવાતુ ફરમાન છે જે તેઓ મૃદુરચને ઘેરથી લઈ આવે છે અગ્નિને સ્પર્શ કરવાનો કે અગ્નિથી સંસૃષ્ટ કરવાનો અધિકાર નથી શિક્ષાસિદ્ધિ જીવન અનાવવાનું તેમને ફરમાવવામા આતુ છે એક ઘેરથી પૂરેપૂરી શિક્ષા-આદાર નરિ સેના, શિષ્યા આપનાર આવકાને મોકલ્ય ન થાય તે પ્રમાણે જીવ જીવઃ ધરેથી તેઓ લે છે સાધુઓને નિમિત્તે કસામેની ગ્સોષ સેવાની સાધુઓને આજ્ઞા નથી

કોષપણ જાતનું વાહન વાપરવાની માધુઓને છૂટ નથી તેમણે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પગપાળા જ જવાનું હોય છે પગે બેઠા વગેરે પહેરવાની પણ મનાઈ છે

ચેતમાસના ચાર માસ સિવાય એક જગ્યાએ નહિ રહેના જુદે જુદે

સ્થળે એક ગામથી બીજે ગામ રસ્તા ફરવાનું હોય છે જ્યાં દરેક સ્થળે તેઓ ધર્મી પ્રચાર કરી શકે છે ચોમાસાના ચાર મહિના એટલે અષાઢ સુતી (મૂળરાત્રી) ૧૪ થી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધી એક જ સ્થળે તેમણે રહેવું જોઈએ કારણ કે કાચુ પાણી અને લીલોતરીનો સ્પર્શ કરવાની મનાઈ છે

કોઈ પણ પ્રકારે દિસા ન થાય તે માટે તેમણે બહુ જ સાવચેત રહેવું પડે છે અને અન્યથા થયેલી સૂક્ષ્મ દિસાનું પણ તેઓને પ્રાચીન કલ્પ પડે છે ખેસતા, જાંતા, હાનના, ચાપતા જીવજંતુની દિસા ન થાય તેની સલાહ રાખે છે, બેલરામા પણ જીવદિમા ચની હોવાથી ' મુહપતિ ' નામનો એક કપડાનો ટુકડો બોલતી વખતે મુખ આગળ રાખે છે

અપંગિત્રહી તરીકે સાધુઓ બે અને સાધ્વીઓ ત્રણ કપડા પહેરે છે અને આના કપડાની એક-બે જોડી પોતાની પાસે રાખે છે તે સિવાય જોડવા-પાઘરવા એક-બે જોડી કાળજી રાખે છે તેમને શાદના ઉપર સૂઈ જવાની મનાઈ હોય છે

કોઈને માલવા માટે નહિ પણ જનાવરથી સરક્ષણ દરવા માટે એક દડ-લા-ડી પોતાની પાસે રાખે છે

હજમન કરાવવાની તેમને મનાઈ છે, તેથી તેઓ પોતાના વાળ મોટા થાય ત્યાં પોતાના હાથે જ ખેંચી કાઢે છે સામાન્ય રીતે તેઓ વર્ષમાં બે વખત ' લોચ ' કરે છે આ સિવાય મયાનહિત ધર્મધ્યાન અને તપશ્ચર્યા એટલે ઉપવાસ વગેરે કરે છે

ટૂંકમાં સામારિક સર્વ અપચોથી નિમુક્ત અને સદા અધ્યાત્મ-પરાયણ રહેવાનો સાધુઓનો ધર્મ છે

આઠ વયથી નાના બાળકો, દુદ્ધો, લિપ્તા મેળવવા માટે અથડા, ગોળીઓ, ચોરો, આધળા, ધનથી ખરીદખેલા, તીર્થકરોના નામો પણ

મા ન કરી શકે તેવા નિષ્કૃદ્ધિ, નક્ષી-દેવાદારો, વસ્ત્ર અને આહાર માટે જે બીજા ઉપર આધાર રાખતા હોય તે અને જેને દીક્ષા લેવા માટે તેના મા-બાપની વાતીની કે વડિતની સમતિ ન હોય એવા લગભગ ૧૮ પ્રમારના પુરોહિતે ચાત્રમાં દીક્ષા માટે અયોગ્ય કહ્યા છે. ગર્ભવતી તેમજ ધાત્રી બાળની માતાથી પણ દીક્ષા લઈ શકાય નહિ.

આ બધા સાધુના આચારો પાળવાની વિગત શાસ્ત્રોમાં બહુ જ વિસ્તારથી આપી છે. હાતતા-ચાલતા તેમજ અનિવાર્ય કે કોઈ કારણથી થયેના ગેરોત્તુ પ્રાયશ્ચિત્ત ત્રે સાધુને કરવું પડે છે. ક્રિયામાં થયેલા દોષોની જાણ થતા તેની નોંધ રાખી સાધુ પોતાના વડિન પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત માગે છે અને તેમના કહ્યા પ્રમાણે ઉપરાસાદિ જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપે તે કરે છે.

સાધુજીવન એટલે બને તેટલું સસારથી અરિપ્ત રહી મોક્ષ સાધવો અને તેનો ઉપદેશ અન્યને આપવો તે છે. આ પ્રમાણે સાધુજીવન પાળ નારા અત્યારે પણ બળી છે.

આવક્રમ

મૃદરથધર્મનું બીજું નામ શાસ્ત્રોમાં આનક્રમ ' બતાવેલું છે. આવક્રમનો ઉદ્દેશ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એટલે તપનારા મોક્ષ મેળવવાનો છે. પુણ્યના કાર્યો કરવા અને પાપ કરતા બચવું તે સુત મનુષ્યનું કલ્યાણ ગણાય છે, અને એ દૃષ્ટિએ કેમ વતવું એ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલું છે.

જેનોત્તુ માનવ છે કે મનુષ્ય જાવ મળવો થયો હુલભ છે. અનેક ચોનિમાં ભવજનમણ કરતા મહાપુણ્યોદયે મનુષ્ય જ મ મળે છે. મનુષ્ય પણ દેવ કરતા પણ ઉત્તમ છે. શુભ કર્મોત્પત્તિ જ દેવગતિ તો મળે છે પણ દેવો સ્વર્ગમાં મોજશોખમાં પડી જવાથી નવાં પુણ્યનાં કર્મો બાધી રાખતા નથી. મનુષ્યજાવમાં આત્મા સુચરુનો ચોખ મળ્યે જ્ઞાન મેળવીને શુદ્ધ ધર્મ પાળી કર્મ બપાવી શકે છે અને મોક્ષનો રસ્તો સાધી શકે છે. આવો ઉત્તમ મનુષ્યજાવ મળેલો છે તેને વેડી ન નાખતાં આત્મણ

કલ્યાણ કેમ સાધવું તે દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ સાધુ ધર્મ
તો અતિ ઉત્તમ છે જ પણ આવકર્ષક મારફતે પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા
પ્રમાણે વર્તવાથી આત્માનું કલ્યાણ સાધી શકાય છે

પરમાત્માનું પૂજન, ગુરુમહારાજની મેવા, શાસ્ત્રવાચન, સયમ તપ
અને દાન એ ગૃહસ્થના છ કર્મો શાસ્ત્રમા જતાવેલા છે

આવકર્ષકના નિત્યકર્મ

દરેક જૈને પ્રાત કાળે નવકાર ગણીને ઊઠવું જોઈએ નવકારથી અરિ-
હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુને નમસ્કાર કરાય છે નવ-
કાર સર્વ મત્રોમા મહામત્ર ગણાય છે તે પછી શુદ્ધ ચર્મ ચોકખા
કપડા પહેરી સવારનું પ્રતિક્રમણ કરવું પ્રતિક્રમણમા રાત્રે જાણે અજાણે
ધરેના પાપનું પ્રાપ્તિ કરવાનું હોય છે મન, વચન અને કાયાથી
થયેના દોષો માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો હોય છે પ્રતિક્રમણમા ઝોઝામા
ઝોઝુ બે ધડી એટલે ૪૮ મિનિટ સુધી બેમવું જોઈએ તે બતાવેલી
નિધિપૂર્વક કરવાનું હોય છે રાત્રિના દોષો માટે રાઈ-રાત્રિ પ્રતિક્રમણ
સવારે અને દિવસના લાગેના દોષો માટે દેવસિ પ્રતિક્રમણ સાંજે કરવાનું
હોય છે

પ્રતિક્રમણ પછી સ્નાન કરી, શુદ્ધ વસ્ત્રો પહેરી ભગવાનની પૂજા અને
ચૈત્યવદન નિધિપૂર્વક કરવું જોઈએ અને તે પછી સાધુનો યોગ હોય તો
ઉપાશ્રયે જઈ ધર્મશ્રવણ કરવું જોઈએ તેમજ સાધુ-સાધ્વીની ભક્તિ
એટલે તેમને આદાર-પાણી વહોરાવવા તેમજ વસ્ત્ર-પાત્રાદિ સ્ત્રાપ્ત જીવ-
નને ઉપયોગી સાધનો પોતાની શક્તિ મુજબ આપવા જોઈએ

સાધુ જીવન અતિ ઉત્તમ છે પણ તે પાળી ન શકાય તો ગૃહસ્થ
ધર્મમાં બતાવેલ બે ધડીનું ચારિત્ર સામાયિક દ્વારા પાળવું જોઈએ
સામાયિક એટલે ૪૮ મિનિટ એક આસને બેસીને સ્વાધ્યાય કરવો એ
સનયમા તમામ આસારિક પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવાનું હોય છે

આનંદ પોષધ દ્વારા જોછામા જોછો રાત વિસનો કે માત્ર વિસનો કે માત્ર રાત્રિનો સાધુ ધર્મ પાળી શકે છે તે માટે સાધુનો યોગ હોય તો તમા ઉપાચાર્યે જઈને જે સમય માટે સાધુધર્મ લેવો હોય તે સમય પૂરતો આનંદો વિધિપૂરક પોષધ લઈ શકે છે

પોષધ અને મામાયિક દ્વારા આવક સાધુધર્મનો અભ્યાસ કેળવી શકે છે અને હવે યોગ મળ્યે ચારિત્ર લઈ મોક્ષની સાધના કરી શકે છે કારણ કે ચારિત્રનારા ધર્મ ખપાવવાની વધુ અનુકૂળતા મળે છે

સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અદિસા પાળી તકાવ એ માટે જૈન શાસ્ત્રોમા અને પ્રમાણની ક્રિયાવિધિ કરતાં કાળજી રાખવા તરફ બાર મૂકયો છે કેટલા નિયમોનો ઉલ્લેખમામાથી બચવા માથે જ મનુષ્યની તદ્દુરસ્તી જળવા તેનો પણ મેળ સાધ્યો છે જેમ ઉમંગેશુ પાણી પીવું, રાત્રિભોજન ન કરવું એટલે સૂર્યોદય પહેલાં કે સૂર્યાસ્ત પછી ન ખાવું, કદમ્બળ, મધ માખણ, મદુકાં વગેરે અલભ્ય પાચો ન ખાવા

બાદ અને આતર તપના પ્રકારો બતાવતા ખાસ કરીને મોટ તિથિઓમાં જે ચૌ મ જે આઠમ, અને સુ. પાચમ એમ પાંચ તિથિએ કાઈ અગિયાર તિથિએ કદમ્બળ મન પચ્ચકખાણ કરવાનું વિધાન થયું છે નતમા મુખ્યત્વે જે ટક ખાવું એટ ટક ખાવું, આયબિન એટલે નીરસ બોજન (ઘી દહીં, દૂધ, તેલ જોળ વગેરે ચીજો વિનાનું) કરવાનું અથવા ઉપવાસ એટલે સળગ કદ કનાક સુધી વિસે જ માત્ર ગરમ પાણી મિયાવ કદ જ ખોરાક ન લેવો—વગેરે કરવાનું જણાવેલ છે કેટલાક તો ઉપવાસમા પાણી પણ લેતા નથી તેને ‘અઉવિકાર ઉપવાસ’ કહે છે

જૈનશાસ્ત્રોમા દાનમહિમા ખૂબ વધુ બ્યો છે અને તે માટે અનેક રસતાઓ પણ બતાવેલા છે છતાં સુપાન દાનમા સાત ક્ષેત્રોમાં દેવાનું ન મહત્વનું ગણાય છે

પશુ, પક્ષી અને જીવજતુ પ્રત્યે દયા રાખવી એ મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે, છતાં જૈનોએ દયાવૃત્તિ ઉપર ખૂબ લક્ષ આપ્યું છે અને એના પરિણામે અશક્ત, માદા, લૂવા, પાગળા, તેમજ વૃદ્ધ જનાવરો તથા પક્ષીઓને પાળના-પોષવા તેમજ તેમની માવજત કરના માટે જૈનોએ પાજશપોળ નામની સંસ્થાઓ ગામે ગામ ખોલી છે આ સંસ્થાઓને નિભાવવા માટે વાર્ષિક લાખો રૂપીયાનો ખર્ચ થાય છે

જૈન નામધારી ગમે તેના માણસમા ઉપરના ગુણો એાછા-વત્તા પ્રમાણમાં અવશ્ય હોના જોઈએ, પણ ગૃહસ્થનત માટે બાર વ્રતો લેવાનું જૈન શાસ્ત્રમા જણાવેલું છે તે બાર વ્રતોની હકીકત આ પુસ્તકના ઉત્તરાર્ધમા આપનામા આવી છે

જૈનો અને મૂર્તિપૂજા

(૭)

જૈનોની મા યતા પ્રમાણે મોક્ષ આત્મશુદ્ધિથી મળે છે અને આત્મ શુદ્ધિના પ્રથમ પગથિયા તરીકે જિનેશ્વર-તીર્થ કરની પૂજા અને જિનવાણીનું શ્રવણ એ બે મુખ્ય રસ્તા શાસ્ત્રોમા બતાવ્યા છે જિનવાણીનું શ્રવણ કરવા-કરાવના માટે માહિત્ય રચાવું અને જિનપૂજા માટે પ્રતિમાઓ-મૂર્તિઓ બનાવવામા બાવી છે જો કે મૂર્તિઓ અને મદિરા પ્રુપ્તકામનાથી બનાનાયા પણ મૂર્તિપૂજાને લાંબે જૈનોએ ગ્રાપત્ય ઠળાનો વિકાસ કર્યો દિદની સ્થાપત્યકળાની સમૃદ્ધિને ઉજ્જવળ બનાવના જૈનોએ અગળ મન ખરવ્યું છે અને આશ્ચર્યજનક ઉત્પત્તિ સાધી છે

મદિરા સિવાય મૂર્તિઓ પધરાવવા માટે પહાડો ખાતરી તેમા ગુફાઓ પણ બનાવેલી છે અને દિદમા કેટલેક સ્થળે અત્યારે બૌદ્ધોની માફક જૈનોની ગુફાઓ પણ સાથેસાથ હોય છે જૈનોએ બનાવેલી ગુફાઓમા કટક પાસે આવેલી ખારવેલની લાથી ગુફાઓ, મથુરાની નજીક આવેલી ગુફાઓ અને ગિરનારની ગુફા, તે સિવાય દેદ્રાણાઃ ઔરંગાબાદ નજીકની ધનુરાની ગુફાઓ નાસિક તેમજ બીજાપુર જિલ્લામાં આવેલી બાદામીની બહુ પ્રાચીન ગુફાઓ આજે પણ ખડેર સ્વરૂપે જોવા મળે છે

જૈનોમા મૂર્તિપૂજા બહુ પ્રાચીન સમયથી છે —

— નૈતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઈ સ પૂ ૧૫૫ વર્ષમા અત્યારે ઓરિસા તરીકે ઓળખાતા કવિગ દેશમા ખારવેલ નામે રાજા થઈ ગયો એ અગાઉ

કહેવાઈ ગયું છે તેના સમય પહેલાથી મૂર્તિઓ બનતી હતી તેવા ઉત્સેખો કટક પાસે હાથી ગુફામાંથી મળેલા શિલાલેખોમાં આવે છે. વળી એ જ અરસામાં મથુરામાં જૈન મંદિર હતું એવી વિગત શિલાલેખોથી જાણવા મળે છે. અત્યારે જૂનામાં જૂની પ્રતિમા સપ્રતિ રાજના સમયની એટલે બે હજાર વર્ષની મળી આવે છે.

પૂજા એવાંશ તીર્થ કરોની કરવામાં આવે છે આ તીર્થ કરોની મૂર્તિઓ સામાન્યતઃ ખુદની મૂર્તિની માફક પચાડી વાળેના આકારની શાત અને ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં હોય છે તેમને જોતા નિર્વિકાર એટલે નિર્મોહ ભાવ દર્શાવતી તે આપણને લાગે છે કેટલીક પ્રતિમાઓ કાઉસગ્ગ ધ્યાને ઉભેલી પણ બનાવવામાં આવે છે.

પ્રતિમાઓ સામાન્ય રીતે સારા આરસ પહાણની કે સફે -રંગીન આરસની બનાવેની હોય છે કેટલીક પ્રતિમાઓ સોના, ચાદી, પિત્તલ અથવા પાચ ધાતુઓની મિશ્રિત પથ ધાતુની હોય છે અને કેટલીક ઝવેરાનના પથ્થરો જેવા કે પત્થા અને રૂટિકની પણ બનાવવામાં આવે છે સૌથી મોટી પ્રતિમા શ્રમણ બેઝોલામાં ૪૦૦ શીટ ઊંચા ખડક પર ૫૬૫ શીટ ઊંચી શિલામાંથી કાતરી કાટેની છે આ મૂર્તિ ગિરમરીય ગોમ્તેશ્વરની મૂર્તિ કહેવાય છે આ નાનામાં નાની મૂર્તિઓ એક બે ઇંચની પણ બનેલી હોય છે.

કારકનમાં ઇ સ ૧૪૩૨ માં વીર પાશ્વ રાજાએ ૪૧ શીટ ઊંચી તથા ઇ સ ૧૬૦૪ માં ચામુડરાયે વેતુરમાં (દક્ષિણ કાનડા) ૩૭ શીટ ઊંચી પ્રતિમાઓ બનાવેલી છે.

જ્યાં જ્યાં જૈનોની વસ્તી હોય છે ત્યાં તેઓ પ્રભુપૂજા નિમિત્તે મંદિરો એટલે દેવાલયો બનાવે છે, અને તેમાં મૂર્તિ પધરાવી પૂજા-અર્ચા કરે છે.

તીર્થ કરો જ્યાં જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન કે નિર્વાણ પામ્યા હોય તે સ્થાનેને જૈનો તીર્થસ્થાન તરીકે ઓળખે છે. વળી જ્યાં ધણા મંદિરો,

હોય અથવા મંદિર કે મુત્તિ માટે જની ગમેલા આમયકારક ધનનાવાળા રથના પગ તીર્થે જની જાય છે

જોનોના તીર્થોની સખ્યા ધણી છે, અને ધણાખગ પ્રખ્યાત મંદિરો તો પાત ઉપર જ છે મોટે ભાગે તીર્થકરો અને સ્વર્ગો મિત્તિ શુકામા ધ્યાન કરવા રહેતા અને ત્યાં નિર્ગોષ પામતા તેથી તેમના સ્મારક રૂપે ત્યાં બન્યો મંદિરો જોવાવતા કેટલાક અસહના સમયના મોટા રાહોરો કે જે અત્યારે નાશ પામેનાં છે કે ખડિએર નાસનમા મળે છે ત્યાં પણ આજે મંદિરો મોટુંદ છે

બાવથી કરેલી તીર્થયાત્રા અને પ્રજુભક્તિ કર્યોના કામ કરે છે એવી જોનોની માન્યતા છે અગાઉના જમાનામા જ્યારે ચાલુ જમાના માફ વાહનોની સગવડ નહોતી ત્યારે એકસાથી દૂર દૂરના તીર્થોની યાત્રા મુશ્કેલ બનતી તેમજ સાધારણ મનુષ્યને તો એ ખર્ચાળ હોવાથી આ સગવડો પૂરી પાડવા ધનાઢ્યો તીર્થયાત્રા નિમિત્તે સખ કાઢતા સખ કાનનાર સધલી યાત્રા માટે સાથે આવનારાઓનો ખાવા-પીવા કે આવવા-જવાનો પ્રમથ કરે છે અને સધમા આવનાર મનુષ્યોની સારસભાળ લે છે સખ કાઢવો એ એક મોટામા મોટું પુણ્યનું કાર્ય ગણાય છે આ જાતના મથો ખાસ કરીને રાત્રુજમ ગિરનાર, સમેતશિખર કેમરિયાજી વગેરે મોટા ગણાતા તીર્થોની યાત્રા નિમિત્તે કાઢવામા આવતા

ઓઠો ખમ કરવાની બાવના રાખનાર સધલી નજીકના તીર્થોના સખ કાઢતા અત્યારે વાહનોની સગવડ સુગમ હોવાથી રેલગાડી મારફત કે પુરાણી રૂઢિ મુજબ છરી પાળતા-ચાલતાં પણ કેટલાક સધો તીર્થ-યાત્રા માટે નીકળે છે

તીર્થો તથા મંદિરોની વ્યવસ્થા આ સભાળ દરેક ગામનો સખ કરે છે અથવા તો સહેરના જે સત્તામાં મંદિર આવ્યું હોય તે વત્તા વાળા કરે છે એટલે તેની સભાળ વગેરેના તમામ હક્ક સધને જ

રહે છે જૈનોનાં કેટલાક મોટા તીર્થોની મહાળ જૈનોની પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી એક સરથા જે આણુદળ ક'વાણુજના નામે ચાલે છે તે રાખે છે નાના તીર્થોની મહાળ આણુમાણુના શહેરના સધો રાખે છે

મદિરામા સ્વચ્છતા રાખવા અને શાત વાતાવરણ જીભુ કરવાની જૈનોએ ધણી સલાહ રાખી છે કોઈ પણ રીતે મદિર કે મુર્તિને અસ્વચ્છ કરવી તેને આશાતના કરી કહેવાય છે અને આશાતના કરવી એ પાપ ગણાય છે આ કારણથી જૈનોના મદિરો હિંદુઓના અન્ય મદિરો કરતા ધણા જ સ્વચ્છ હોય છે

મુર્તિને દરરોજ સવારે દૂધનો પખાળ કરી ચોડખા પાણીથી નવ-રાવવામા આવે છે, અને તથા કપડયાં (જેને અંગતુશ્ચા કહેવામા આવે છે) લૂંટી નાખી ચૂન, જગમ અને કેસરથી પૂજ કરવામા આવે છે પૂજ કરી ભગવાનની મુર્તિ ઉપર જલજનના સુવાસિત દૂધો ચડાવવામા આવે છે, આ સિવાય સ્વચ્છતા માટે અમર વગેરેના ધૂપ કરવામા આવે છે, અને ઘીના દીવા કરવામા આવે છે આ રીતે મદિરનું વાતાવરણ સ્વચ્છ અને સુગંધીમય બની રહે છે સુગંધીમય વાતાવરણ ભગવાનની ભક્તિ કરનાં આત્માને અનેરી શાંતિ આપે છે, અને તબીબ બનાવી દે છે ગદા કપડા પહેરનાર અથવા અસ્વચ્છ શરીરવાળાને મદિરમા જવાની મનાઈ હોય છે, પૂજ કરનાર શ્રાવક પોતે સ્નાન કર્યા પછી જ પૂજ કરી શકે છે

ઉપરની રીતથી કરેલી પૂજ 'દ્રવ્ય પૂજ' કહેવાય છે, દ્રવ્ય પૂજ કર્યા પછી 'ભાવ પૂજ' કરવામા આવે છે ભાવ પૂજમા ચિત્તવદન સ્તવન કે ધ્યાન કરવામા આવે છે, તેમજ સ્નાત્ર-પૂજ વગેરે ભણાવાય છે ચિત્તવદન, સ્તવન તેમજ ભણાવાની પૂજમા લિન લિન પ્રકારની રાગ-રાગણીઓ હોવાથી સંગીતની એકતાનતાનો આદેશ પણ અનુભવાય છે

સામાન્ય રીતે કોઈ રાજ-મહારાજ જેના મોટા માણુસ-પાસે જતા

ખાત્રી દાથે જપ્ત અપમાનસૂચક ગણાવુ, તેથી કંઈ ને કંઈ ભેટજી સાથે લઈ જવામા આવતુ એવો અસનથી રિવાજ ચાલ્યો આવે છે ત્યાં ભગવાન પાસે જતા તો ખાત્રી દાથે ન જ જપ્ત બેઠાએ એ દૃષ્ટિએ આવકો નાવુ બામ કે છેવટે ચોખા પણ માથે લઈ જઈ ભડકાર ઉપર મૂકે છે, વળી સારા-નરસા અવસરે પણ નાણાની ભેટ મરિમા ધરે છે, આ ભેટ માત્ર આપનારની ત્યાગ દૃષ્ટિએ જ મુકાય છે, મરિમા થતી ઉપજ દેવદ્રવ્ય કહેવાય છે, જેનો ઉપયોગ જૈનોના પોતાના મટે કરી શકાતો નથી દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ કેાઈ પણ રીતે અગત કામ માટે ન થાય તેની બદ્ધ જ સલાખ જૈનો રાખે છે, કેમકે દેવદ્રવ્ય વાપરનાર કે ખાનાર પણ પાપનો ભાગીદાર ગણાય છે દેવદ્રવ્યના નામે થતી ઉપજ મરિમી મરામત જીર્ણોદ્ધાર અને નવા મરિમ બનાવવામા વપરાય છે એક મંદિરનું કે તીથનું વધારાનું દ્રવ્ય અન્ય તીથ કે મરિમા વાપરી શકાય છે

પૂજા સિવાય સવારે દર્શન માટે અને માળે આસી કરવા માટે આનકો મંદિરે જાય છે

જૈનો પોતાની કમાણીનો મોટો ભાગ હજારો કે લાખોની રકમો મરિમ કે મુતિઓ બનાવવામા ખર્ચે છે હિંદુસ્તાનની સ્થાપત્ય કળાને આ રીતે સમૃદ્ધ બનાવવાની સાથેસાથ જ તેમણે એવા વાનદારો આત્મકપાણી ભાનના અમૃત રાખી છે

જૈનોના બે મોટા ફિરકાઓ શ્વેતાચર અને દિગંબરોના ધણો ભાગ મુતિ પૂજક છે જે કે શ્વેતાચર અને દિગંબર બંનેની પૂજા કરવાની રીતમા થોડો ફેર છે

શ્વેતાચર પથમા સ્થાનકાસી નામે એક ત્રીજો ફિરકો આ પથના મુખ્ય સ્થાપક લોકાશાહ લલિયાએ સોળમી સતાબ્દિમા તેની સ્થાપના કરી હતી, બીજા ત્રણપથ ફિરકાની સ્થાપના બીજમજી સ્વામીએ અઠારમી સદીમા કરી આ બંને ફિરકાઓ મુતિ પૂજમા માનતા નથી, વસ્તુત મુતિ પૂજનો વિરોધ ધર્યામની અસરને આભારી છે

તીર્થો અને કળા—

શત્રુજય

શત્રુજય તીર્થ જોનાના સર્વ તીર્થો કરતા મોટું અને વધુમા વધુ પવિત્ર ગણાય છે ભાવથી કરેલી શત્રુજયની યાત્રા કરોડો વર્ષોના કર્મો ખપાવી શકે છે તેથી જોશે શત્રુજયની યાત્રા કરી નથી તેનો અવતાર એળે ગયો ગણાય છે આ તીર્થ ઉપર નેમિનાથ સિવાયના ત્રેવીસ તીર્થ કરેલા આવી ગયા હતા એવી માન્યતા છે, લાગ્યે જ કોઈ જોઈને એવો હશે જોશે શત્રુજયની યાત્રા નહીં કરી હોય

શત્રુજય ઉપર એટલા બધા મંદિરોનો સમૂહ છે કે તેને મંદિરોનું નગર કહેવામા આવે છે નવ દૂકામા આવેલા આ મંદિરોમા હજારોની સંખ્યામા પ્રતિમાઓ છે, અને તેમની વિવિધતા કળાની દૃષ્ટિએ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે

જોનો શત્રુજયને સાંપત તીર્થ ગણે છે, અને આ અવસર્પિણીમા તેનો પ્રથમ ઉદ્ધાર નકલદેનના પુત્ર ભરતે બુદ્ધ પ્રાચીન કાળમા કર્યો હતો તે પછી બારમો ઉદ્ધાર સ ૧૦૮મા જયવંશદે કર્યો તેરમો ઉદ્ધાર કુમારપાળના મંત્રી બાહડે કર્યો અને ચૌલ્મો ઉદ્ધાર સ ૧૫૮૭ મા કરમાશાહ મંત્રીએ કર્યો સમય સમય પર થતી રાજ્યકાલિ અને વિધર્મીઓના આક્રમણથી તીર્થોનું નુશ્ચાન થયા કરતું પણ તેને પાછું સમરાવી દેવામા આવતું અને નવી પ્રતિમાઓ કે મંદિરો પણ વધે જતા

ગિરનાર

શત્રુજય નજીક જૂનાગઢ રાજ્યમા આવેલું ખીલું તીર્થ ગિરનારનું છે જ્યાંથી બાવીશમા તીર્થ કર નેમિનાથ મોક્ષે મળ્યા હતા, ત્યાં તેમના નામનું મંદિર છે, ગિરનાર પર્વત પરનું જોઈ તીર્થ વાસ્તવમા અસંખ્ય પ્રાચીન હોવાના અને પ્રાચીન મંથો ને શિવાલેખોમા

સમેતશિખર

નિહારમા આવેન પાશ્વનાથ હીલ ઉપર સમેતશિખરનું તીર્થ આવેલું છે. આ વીમ તીર્થ કરી નિર્વાણ પામેલા છે તેથી તે ધણુ પવિત્ર ગણાય છે. આ સ્વેનાગરો અને દિગજરો બંને હજારોની મધ્યામા યાત્રાએ જાય છે. આ તીર્થ ઉપર પ્રતિમાઓવાળું એક મોટું મંદિર છે. જ્યારે જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર નિર્વાણ પામેલા વીસ તીર્થ કરોની પાડુકાઓ-પગના ઓળા વીસ દેરીઓ છે.

આપ્પુ.

જૈનગાની સુદરતા દર્શાવનારા રાજપૂતાનામાં આવેલા આપ્પુ પવત પગના જૈન મંદિરો છે. ઉજ્જવળ આરસની સુદરતા અને ભવ્યતા દર્શાવના આમાના તાજમહેનની જરોજરી કરી શકે તેવા ભારતભરમાં કોઈ મંદિરો હોય તો તે આપ્પુ પરનાં જૈન મંદિરો છે. એમ વિદેશીય અને ભારતીય વિજ્ઞાનોએ એક સ્વરે ઉચ્ચાણું છે. આ દેરાઓની આરસની કાતરણીમાં એટલી બધી બારી-ભાતો પાડેલી છે કે તેવી ભાતો કાગળ ઉપર ચીતરતા પછુ મુસ્કેલી પડે. સૂતરના તારથી ગૂંથણી ગૂંથીને જાત જાનની બારીક ભાત પાડેલા પડદા અને ટેમન કલોથ જેવી રીતે બનાવવામાં આવે છે તેવી જ રીતે આમાં કાતરણી કરેલ છે. કહેવાય છે કે આપ્પુના મંદિરોના કારીગરોને તેઓ જોડેલો આરસ કારી કાઢતાં તેટલું બારોબાર સોનું તેમને તોળીને આપવામાં આવતું હતું.

ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ રાજા બીમદેવના સેનાધિપતિ વિમલ મત્રીએ સ. ૧૦૮૦ માં વિમલવસહી નામનું મંદિર અને ઇ. ૧૨૩૧ માં ધોળકાના વીરધવન રાજાના મત્રીઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના બે ભાઈઓએ આ મંદિરો લુણ્ણવસહિ નામે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે બનાવ્યાં. આ બે મંદિરો સિરાય દેનવાડામાં જીર્ણ ત્રણ મંદિરો છે. તેમાંનું એક કારીગરોએ તેમને મળેલા પૈસાથી પોતાના ખર્ચે ત્રીજાદા ૧ કારીગરીવાળું બનાવેલ છે.

તારંગા

ગૂજરાતમાં આવેલા તારંગાના પહાડ ઉપર મહારાજા કુમારપાલે બધાવેલું એક ભવ્ય મંદિર છે, જેના ધુમ્મટમાં એવું લાકડું વાપરેલું છે કે જે લાકડું મગગણ નથી આ મંદિરની પ્રતિમા મનુષ્ય કરતા વધુ ઊંચી છે

કેશરિયા

ઉદેપુર રાજ્યમાં આવેલ કેશરિયાનું તીર્થ પ્રભાવશાળી ગણાય છે, જ્યાં જોનો સિવાય બીજા હિંદુઓ પણ યાત્રાર્થે આવે છે,

રાપુર

રજપૂતાનામાં આવેલ ગણકપુરનું મંદિર પણ રચાપત્મકળાનો અજન્મ નમૂનો છે આ મંદિર વિમાન ઘાટનું અતિ સુંદર છે, જેની બહાર ૧૪૪૪ થાભના છે અને ૮૪ ભોયરા છે

ભગવાન મહાવીર જે પ્રદેશમાં વિચર્યા હતા તે રાજગૃહો તથા ક્ષત્રિયકુળ, પાવાપુરી, અપાપુરીના તીર્થો ત્રિહારમાં છે

ગૂજરાતના બીજા તીર્થોમાં રાખેશ્વર, મેનાળા, ચારપ ભોયણી, સેરિસા, પાનસર, બીવડિયાજી માતર વગેરે તીર્થો છે અમદાવાદ શહેરમાં ૩૫૦ મંદિરો તથા પાટણમાં ૧૨૫ મંદિરો છે

દક્ષિણમાં દિગંજોના તીર્થો ઉપરાંત શ્વેતાંજરોના અતરિક્ષણ, કુલ્પાકજી વગેરે પણ તીર્થો છે

હિંદુસ્તાનમાં દરેકે દરેક ઈલાકામાં કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને સિંધથી બગાળ-બ્રહ્મદેશ સુધી લગભગ બધા જ મોટા શહેરોમાં જોઈ શકાય છે જેમાં ધણી દેવતા શિવમંજાના મરસ નમૂનાઓ જોવા મળે છે

મૈસુરના જોમ્મદેશ્વરના મંદિર વિશે આગળ જણાવવામાં આવેલ છે

ભગવાન ઋષભદેવ અને ભ મહાવીર

(૮)

જેનો જેને ઈશ્વર માને છે અને જેની મૂર્તિઓ બનાવી પૂજે છે તે ચોવીસ તીથ કરોના જીવન જૈન ધર્મમાં બહુ વિસ્તારથી આપવામાં આયા છે તેમાંના ઋષભદેવ જે આ ચોવીસીમાં પહેલા તીથ કર થયા તેમજ જીવન અતિ ગમમય અને જાણવા જેવું છે આ બનેલા જીવનો અહીં આપવામાં આવે છે

૧૨૭ ઋષભદેવ

આ અવસપિણી કાળમાં જૈન ધર્મના પ્રથમ પ્રવચક ઋષભદેવનો જ મ અયોધ્યામાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં થયો તેમના પિતાનું નામ નાભિ કુલર અને માતાનું નામ મરદેવી હતું દરેક તીર્થ કરોના જીવ માતાની કુક્ષિમાં આવે સારે તેમની માતા ચૌદ સ્વપ્ન જુએ છે તમ મરદેવી માતાએ પણ ચૌદ સ્વપ્નો જોયા

ઋષભદેવના જન્મના સુધી સ્ત્રી પુરુષના યુગલો-જોડના સાથે જ જ મ લેતા હતા અને યોગ્ય વયે પરિણીત જની સસાર ભોગવતા તેમજ સાથે જ મૃત્યુ પામતા આ જોડના યુગનિઆ' કહેવાતા તેઓ કર્પવૃક્ષના ફળો ખાતા અને આમોદ-પ્રમો મા જીવન જનીત કરતા પ્રજાનો જ મ પણ સુમજના નામની કન્યા સાથે જ યુગનરૂપે જ થયો હતો

કાળના ફેરફાર સાથે યુગલ પ્રતિભા પણ ફેર પડવા માંડ્યો, તેના પરિણામે શરૂઆતમાં એક યુગનિકમાંથી પુરુષ-માળક પર અચાનક તાક-વૃદ્ધાનુ મોટું ડાળખું માથે પડવાથી તેનું મૃત્યુ થયું. પુરુષ-બાળકના મરણ પામવાથી તેની સાથેનું સ્ત્રી-માળક, જેનું નામ સુનદા હતું તે એકલું પડ્યું. તેને યુગવિધાઓ તેમના મુખી નાભિ કુલકર પાસે લઈ આવ્યા અને તેમના કહેનાથી નયભદેવે સુનદા સાથે લગ્ન કર્યા. આમ નયભદેવને સુમંગના અને સુનદા નામે બે પત્નીઓ થઈ.

યુગલિક જમાનામાં પ્રજા અત્યંત સરળ હતી. તેમનામાં પહેલા કદી વિવાદ થતો નહિ, પણ કાળના પ્રભાવથી તેમનામાં અપરાધો થવા લાગ્યા. યુગવિધાઓએ એકઠા થઈ પ્રભુને અધિક જ્ઞાની બન્યું. પ્રભુની સલાહ લેવા ગયા. પ્રભુએ કહ્યું કે— લોકોમાં જેઓ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે અને ગુનો કરે તેને શિક્ષા આપના માટે ‘રાજા’ જોઈએ. માટે તમે નાભિ કુલકર પાસે રાજાની માગણી કરો. તેમની માગણીથી નાભિ કુલકરે નયભદેવને રાજા થવા કહ્યું અને તે પ્રમાણે નયભદેવે જગતના આદિ રાજા થયા. તેમણે પ્રજાને બધેએસતું રાજતન ગોઠવી દીધું.

નિયમકાળ આવનાથી કંપવૃક્ષો ફળ આપતા બધે થઈ ગયા ત્યારે લોકો એવા વગેરે કાચુ અનાજ ખાતા હતા પણ કાચુ અનાજ કાળ જતો ગયો તેમ પચવા માડ્યું નહિ. આ અરસામાં પહેલવહેનો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. એટલે પ્રભુએ મૌ પહેલા કુભારની કળા પ્રગટ કરી અને વાસણ બનાવરાવી, તેમાં અનાજ રાખી, અગ્નિ ઉપર મૂકી યુગવિધાઓને અનાજ પકવતા શીખવ્યું.

આ પછી પ્રભુએ લુહારની, ચિતારાની, વણકરની અને હળમની એમ બીજી ચાર કળાઓ પ્રગટ કરી. પાછળથી પ્રભુએ પુરુષો માટે બઢોતેર અને સ્ત્રીઓ માટે ચોસઠ કળાઓ પ્રગટ કરી. આ કળાઓના નામો શસ્ત્રોમાં આવે છે.

પ્રભુને મો પુત્રો થયા, તેમને જીવ જીવ રાજ્યો સોંપી જગતના

જીવોના હિત માટે ધર્મ પ્રવર્તાવના દીક્ષા લીધી એટલે સાધુવ્રત અગીકાર
કયુ અને સ્વાસ્થી તેઓ આદિ મુનિ કહેવાયા લાખા કાળ સુધી સાધુ-
ધર્મ પાળ્યા પછી પ્રભુને કેવળજ્ઞાન ઉત્તમ થયુ સ્વાસ્થ્ય છૂટલાથે વર્ષો
ખા. સ્વભાવે પ્રભુ આજ્ઞાપ. પવત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા અો મોક્ષે ગયા

જૈન મથો સ્વભાવેના જમાનાને લાખો વર્ષો થઈ ગયા એમ જણાવે
છે નહી તે નખતલુ આયુષ્ય પણ હજારો વર્ષોનુ હતુ, અને નવુથોની
કાપાતુ પ્રમાણુ પણ થઈ મોટુ હતુ

સ્વભાવે ચતુર્વિધ જીવની રચાપના કરી હતી અને તેમણે પ્રવર્તાવેલા
ધર્મ મા મોરારી હજાર માધુઓ અને સાડાપાય લાખ આવિકાઓ હતી

સ્વભાવના પુત્રોએ જુદા જુદા દેશોમા રાજ્ય કયુ તેમજ તેમના
પ્રથમ પુત્ર ભરત બધા દેશો છૂટી લઈ પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા થયા
આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે જમાનામા સ્વભાવે જેમ જેમ
કળાઓ શીખવાડી તેમ તેમ પ્રજા બુદ્ધિશાળી સરકારી અને સભ્ય
બની જતી હતી આ રીતે અમારો ઉપયોગી એવી કળાઓ અને
આત્માને ઉપયોગી ધર્મ અો મોક્ષને ઉપદેશ કરી વિશ્વના પ્રથમ
ઉપદારી થયા

૭૦ મહાવીર

પ્રભુ મહાવીરનો જન્મ માગધી ૨૪૭૨ વર્ષે વિ સ પૂર્વે ૫૪૨
(૪ મ પૂ. ૫૪૬) વો થયો હતો તેઓ આ કાળમા મઈ મથેના
ચોવીસ તીર્થંકરોમા છે ના તીથંકર છે અને ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાંચ
નાયથી ૨૫૦ વર્ષ પછી જન્મ્યા હતા

પ્રભુ મહાવીરનો જન્મ એ સમયમા થયો હતો કે જ્યારે આપ
ધર્મના માયા સ્વરૂપને બ લે માત્ર દેખાવ રહી ગયો હતો બ્રાહ્મણોએ
વશ્યભેદ ધર્મો વધારી મૂક્યો હતો અને બધા ધાર્મિક, સામાજિક અને
રાજકીય હક્કો તેમના હાથમા જ હતા મુદોને તદ્દન નીચી પામરીના

અને સ્ત્રીઓને કોઈપણ જાતના હક્ક વગરની કરી મૂકી હતી તે એટલે સુધી કે સ્ત્રીઓ શાઓ ન લાણી થકે મોક્ષના દ્વાર તો તેમને માટે બધે જ કરવામાં આવ્યા હતા. યજ્ઞથી દેવ પ્રસન્ન રહે છે, યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે તેમ સમજાવી યજ્ઞના નામે અને ધર્મના નામે કિસા ધણી વધી ગઈ હતી. બ્રાહ્મણ સિવાયના બીજા કુચ્છ ગણાવા લાગ્યા અને ધર્મને નામે અનેક ધર્તગિા ચાલવા લાગ્યા આ જાતના ધર્મમય અભ્યાસોથી લોકો અકળાઈ ગયા હતા આ સમયે આ જાતની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને પ્રતિકાર કરવા જ જાણે એ મહાનુ યજ્ઞિઓ લગવાનું મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધનો જ મ થયો.

મહાવીરે પાશ્વનાથથી ચાલ્યા આવતા જૈનધર્મને નવું જોર આપ્યું અને બુદ્ધે નવો ધર્મ સ્થાપ્યો. બંનેએ બ્રાહ્મણ ધર્મવિરુદ્ધ પોતપોતાના ધર્મનો દેનાવો વધારવા માંડ્યો. ધણા બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણો પણ પોતાના ધર્મથી કંટાળ્યા હતા અને તેમાંના ધણાખરા મહાવીર અને બુદ્ધના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈ તેમના ધર્મમાં લગવા લાગ્યા.

મહાવીરનું જીવન અને વ્યક્તિત્વ જૈનોમાં મૌથી વધારે જાણીતું છે જૈનોના મુખ્ય તહેવાર પર્વપણામાં તેમનું જીવન ૨૨ વર્ષ વાયવામાં અને સાલજવામાં આવે છે. પર્વપણામાં વચ્ચાતા 'કલ્પસૂત્ર' નામના ગ્રંથમાં મહાવીરનું જીવન વિસ્તારથી કહવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ પર અનેક અસ્કૃત ટીકાઓ, સારસંગ્રહ અને પ્રાચીન ગૂજરાતીના ટંકાઓ છે. પણ આધુનિક ગૂજરાતી, હિંદી, અંગ્રેજી, જર્મન વગેરે ભાષાઓમાં પણ તેના અનુવાદો અને વિવેચનો થયા છે. મહાવીર વિશે જૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ જ્યાં ત્યાં ધણા ઉલ્લેખો આવે છે.

ભગવાન મહાવીરનો જન્મ કશ્ત્રિયકુલ ગામ નગરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ રાજા અને માતાનું નામ ત્રિશ્યા નાણી હતું. ભગવાન જ્યારે ત્રિશ્યા કશ્ત્રિયાણીના ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે તેમની માતાએ ચૌદ સ્વપ્નો જોયા હતા. આ ચૌદ સ્વપ્નોનું ફળ એ છે કે,

ત્રિશના રાણીને જે પુત્ર થશે તે ત્રણે લોકના નાયક ધર્મપ્રવર્ધક જિન થશે આ ચૌ. સ્વપ્નનો મહિમા જોનો ઘણી ખુશાલીથી અને ધામ ધૂમથી પ્રતિષ્ઠા પચુપણાપત્ર મા ઉજવે છે

ભગવાન જાગ્યા આગ્યા ત્યારથી તેમના માતા-પિતાના ઘરમાં ધન-ધા યાદની શ્રદ્ધ થતી રહી તેથી તેમણે ભગવાનનું નામ 'વધમાન' રાખ્યું ભગવાનનો જ મ ઉત્તરાશ્રયની નક્કર માથે ચઢેનો યોગ થયો ત્યારે ત્રેવ શુદ્ધિ ૧૪ની મધ્યરાત્રે થયો હતો આ જ મ સમયે નાચીના છયો જેમને કાપમી દુ ખ જ હોમ છે તેમને તે સમયે જ્ઞાનદનો અનુભવ થયો મહાવીરનો જ મ મહોત્સવ જનુ ધામવૂમથી ઉજવવામાં આ યો હતો આ જ મમહોત્સવનું વર્ણન જનુ જ નિર્મતારથી 'ક પમૂત' મા કરવામાં આ યુ છે

ભગવાન ધૌત્ર્ય અવરથા પામ્યા ત્યારે માતા-પિતાએ તેમને સમસ્વીર રાજાની યશોદા નામની કન્યા સાથે પરણાવ્યા તેમને ત્રિવ દર્શના નામની એક પુત્રી થઈ, જેને પોતાના ભાણેજ જમાલી સાથે પરણાવી હતી.

પ્રભુ અગ્રવીશ વર્ષના થયા ત્યારે તેમના માતા-પિતા સ્વમવાસી થયા માતા-પિતાની નિઃશ્ચિન્તામાં તેમને દુ ખ ન થાય એ આશયથી દીક્ષા ન લેવી એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ એટલે દીક્ષા લેવા માટે તેમના મોટાભાઈ નદિવંધન રાજાની અનુમતિ માગી, પણ નદિવંધનને માતા-પિતાના મૃત્યુનું દુ ખ તાણુ હોવાથી બે વય વધુ સંસારમાં રહેવા આગ્રહ કર્યો જે તેમણે માન્ય રાખ્યો દીક્ષા લેવાને એક વર બાકી રહ્યું ત્યારે પ્રભુએ દરરોજ દાન આપવા માડ્યું

પ્રભુની ઉંમર ત્રીસ વરની થઈ ત્યારે માગસર વદિ ૧૦ના દિવસે દાનિયકુડપુર નજીકના ઉદ્યાનમાં અશોક વૃક્ષની નીચે આવી વસ્ત્ર-આજુ પડેનો ત્યાગ કરી ફક્ત દેવતાઓએ આપેલું 'દેવદૂધ' નામનું વસ્ત્ર ધારણ કરી દીક્ષા લીધી ત્યારે પ્રભુએ જનુ એટલે બે ઉપવાસનું તપ કયું હતું

દીક્ષા લીધા પછી પ્રભુ ગામે ગામ વિચરવા લાગ્યા, અને ઉમ્મ તપશ્ચર્યા પણ કરવા માગ્યા આ સમય દરમ્યાન તેમને ઘણા ઉપસર્ગો-દુ ખો સહન કરવા પડ્યા એના કેવાકે ઉપસર્ગોનું વર્ણન નીચે અપાય છે —

પ્રભુ વિહાર કરી કુમાર નામના ગામમાં કાઠિસગ્ગ ધ્યાને રહ્યા હતા તે વખતે એક ગોવાળિયો પ્રભુ પાસે પોતાના બળદ મૂકી પોતાને ઘેર ગાયો દોહના ગયો બળદો ચરતા ચરતા દૂર જંગલમાં ચા/યા ગયા ગોવાળિયાએ પાછા ફરતા બળદો ન જોયા, તેથી પ્રભુને 'બળદો કયા છે ?' એમ પૂછવા લાગ્યો પણ કાઠિસગ્ગ ધ્યાનમાં રહેના પ્રભુએ એને કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ ગોવાળિયો આખી રાત બળ ની શોધમાં ફર્યો, અને પ્રભુ પાસે પાછો આવ્યો બળદો પોતાની મેળે જ ફરતા ફરતા આવી ગયા બળદોને જોઈ ગોવાળિયાને પ્રભુ ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો તેને એ લાગ્યું કે પ્રભુને ખબર હતી છતાં તેણે કંઈ નહિ તેથી પ્રભુને મારવા ગયો છદ્મને ખબર પડતા ગોવાળિયાને અટકાવી દીધો અને ઉપસર્ગ દરમ્યાન પ્રભુની સેવામાં રહેના માગણી કરી પ્રભુએ કંઈ કે, 'તીર્થ કરે કોઈની મલ્લી અપેચા રાખતા નથી' આ સાંભળી શકે દ આલ્યો ગયો, પણ પ્રભુને મરણાત ઉપસર્ગો આવે તો તે અટકાવવા માટે એક દેવતાને લા મૂકતો ગયો

વિહાર દરમ્યાન એક દરિય સોમ નામનો બ્રાહ્મણ પ્રભુ પાસે આવી ધનની માગણી કરવા લાગ્યો પ્રભુ પાસે ખીલુ કંઈ હતું નહિ માત્ર દેવદ્રવ્ય હતું તેનો અડધો ભાગ તેને આપી દીધો આગળ વિહાર કરતા બાકીનો અડધો ભાગ કાટામાં ભરાઈ ગયો જે પ્રભુએ જવા દીધો, એટલે પેલો બ્રાહ્મણ જે પ્રભુની પાછળ પાછળ જઈ રહ્યો હતો તેણે ખીલો અડધો ભાગ પણ લઈ લીધો આ રીતે પ્રભુએ આશરે એક ના' સુધી વસ્ત્ર રાખ્યું પછી તેઓ નિર્વસ્ત્ર નિહરવા લાગ્યા

પ્રભુએ દીક્ષા લીધા પછી બાર વર્ષ સુધી અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ

ઉપસર્ગો સહન કર્યા આ ઉપસર્ગોમા શત્રુપાણિ મક્કનો ત્રાસતાપક ઉપદ્રવ સુ ઘે નારમા નદી ઝોળગતી વખતે કરેલો ઉપદ્રવ, સમગ્ર દેવના ધોઃ ઉપસર્ગો તેમજ પ્રજાના કાનમા ખીવા ઠોકી કરેલો ગોવાળિયાઓને ઉપસર્ગ મુખ્ય છે આ ઉપસર્ગોમા પ્રજાને આહાર ન મળવો, ટાં તકો મચ્છર આદિ બાવીશ ઉપસર્ગો ઉપરાત ખીજ પશુ ઉપદ્રવે સહન કરવા પડ્યા હતા

ગોશાળા નામે એક મખ જાતીય યુવક ભગવાનનો શિષ્ય બે હતો તેથી તે મખનિ ગોશાળક કહેવાતો, પશુ મહાવીરનો ઉપદ્રવ તેના જીવનમા ઉતરેલો નહિ પ્રજા જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેમની સાથે ફરતે અને ઐચ્છિકપણે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો પછી તો તે મહાવીર્ય જુદો થઈને તેમનો પ્રતિસ્પર્ધી બન્યો અને પોતે પણ સર્વશ હોવાને દાવો કરવા લાગ્યો, તેણે પણ પોતાનો ' નિયતિવાદ ' નામનો સિદ્ધાંત ચલાવ્યો જે આજીવકપથ નામે કહેવાય છે તેની કેટલીયે છટકોતો જૈન બૌદ્ધ સૂત્ર ગ્રંથોમા આવે છે આ ગોશાળક તરફથી થયેલા અનેક ઉપદ્રવો પણ ભગવાનને સહન કરવા પડ્યા હતા

ભગવાન કેવળજ્ઞાન પામ્યા તે પહેલાં બાર વર્ષોમા જ્યાં જ્યાં વિહાર કર્યો તેમા તેઓ વર્ષા ઠાળના ચાર માસ એકે સ્થળે રહેતા અને બાકીના આઠ માસ બરાબર વિહાર કર્યા કરતા તેમના વિહારનો પ્રેશ મગધ દેશ હતો જેમા ચપાપુરી વૈશાલી વાણિજ્યમામ, રામગૃહી, નાલદા મિથિલા આવસ્તી, લાદ્રિકા, આલલિકા વગેરે નગરીઓ ઉપરાત વજ્ર-ભૂમિ નામના અનાવ દેશનો પણ સમાવેશ થાય છે

ભગવાન મહાવીરે બાર વર્ષ સુધી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી હતી તે દરમિયાન તેમણે એક વખત છ માસના ઉપવાસ એક વખત છ માસમા પાંચ દિવસ ઝોળાનો ઉપવાસ નવ વખત ચાર માસના બે વખત ત્રણ માસના, બે વખત અઢી માસના, છ વખત બે માસના, બે વખત દોઢ માસના બાર વખત એક મહિનાના, બહોતેર વખત પદર દિવસના

બાર વખત ત્રણ દિવસના (અઠ્ઠમ) અને બસો ઓગણત્રીશ વખત બે ઉપવાસ(છઠ્ઠ)ની તપશ્ચર્યાઓ કરી હતી. આ તપશ્ચર્યાના સમયે તેઓ કાયોત્સર્ગે ધ્યાનમાં રહેતા. આ તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે ભગવાનને ક્રોધના ઉપર રાગ કે દ્વેષનો ભાવ રહ્યો નહોતો. તેમનામાં બધા ઉપર સમદષ્ટિ કેળવાઈ ગઈ હતી, સુખ-દુઃખમાં તેમને મન કંઈ ભેદ રહ્યો નહોતો. જીવન તથા મૃત્યુ વિશે તેમને કંઈ જ આકાંક્ષા રહી નહોતી.

આ પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરતા પ્રજાને દીક્ષા લીધાનું તેરમું વર્ષ ચાલતું હતું, ત્યારે વૈશાખ સુદ દશમના દિવસે જલિક નગરની બહાર નજીક વાલુકા નામની નદીના કાંઠે શાન નામના વૃક્ષની નીચે ધ્યાનસ્થ દગ્ધામાં 'કેવળજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થયું. કેવળજ્ઞાનના પ્રતાપે ભગવાન ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળની હકીકતો જાણી શકતા હતા. તેમનાથી કોઈ મીઠા અજાણી રહેતી નહિ. તેઓ નારકી, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને યાવત દેવોની પણ વાત જાણી શકતા.

કેવળજ્ઞાન થયા પછી જ પ્રજાએ બ્યસ્થિત દેશના આપવા માંડી અને ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. એમના સમયે પાર્શ્વનાથનો ધર્મ સોદ્ધિમાં પ્રચલિત હતો. વિદ્વાન વર્ગ બ્રાહ્મણોમાં હતો અને તેથી સોદ્ધિ ઉપર તેમનો જ કાબૂ હતો. આથી ભગવાને પોતાના જ્ઞાનથી એ બ્રાહ્મણોમાંના મોટા વિદ્વાનોને આકર્ષી લીધા.

એમની હકીકત એની બની કે એક વખતે અપાપા નગરીમાં સોમિન નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં યજ્ઞ માટે દૂરદૂરથી અનેક બ્રાહ્મણ પડિતો આવ્યા હતા. ભગવાન પણ એ જ સમયે એ નગરીમાં હતા. એ પડિતોમાના મુખ્ય ઈન્દ્રભૂતિ કુતુહલવશ ભગવાન પાસે પ્રશ્ન કરવા આવ્યા. એ પછી ધીમે ધીમે અગિયાર મોટા પડિતો તેમની પાસે એ જ રીતે આવ્યા. આ પડિતોને એવો અહંકાર હતો કે તેમનાથી બીજે કોઈ મોટા વિદ્વાન દુનિયામાં હોઈ શકે નહિ.

આ અગિયારે પડિતોને એક એક વિષયમાં શકા હતી જેમકે - ૭૫
 છે કે નહિ ? કમ છે કે નહિ ? શરીર એ જ આત્મા હશે કે શરીરથી
 ભિન્ન એવો કોઈ આત્મા હશે ? વગેરે જાતજાતની શકાઓ હતી. પણ
 ભગવાનને પૂડેના પ્રશ્નોના જવાબથી તેઓ નિરુત્તર તો થયા પણ ગુણ
 આદી દેનાથી તે જ સમયે એક પછી એક આવેના અગિયારે વિદ્વાનોએ
 ભગવાન પાસે દીક્ષા લઈ તેમનું તિષ્ઠત્વ સ્વીકાર્યું અને એ પડિતોને
 નિષ્ઠાર્થી મમ્મદ પણ પડિતોના શિષ્ય તરીકે જોન ધર્મમાં દીક્ષિત થયો.

એક દરે તે વખતે અગિયાર ગણધરો સિવાય મુમ્મારીસો જોડવાએ
 જોન ધર્મની દીક્ષા મદ્ધ્ય કરી

આ અગિયાર ગણધરોએ ભગવાનની દેશના સાબળી બાર અંગ
 રચના કરી તેમના અગિયાર અંગ તો આજે પણ મોજુદ છે જો
 વર્ણન આગળ કરી દેનામાં આત્મ છે જો કે આજે જો બધે
 ધાર્મિક સાહિત્ય છે તે તો ગણધરોએ રચેના શાસ્ત્રોનો બદ્ધ નજીવો
 ઝોટો ભાગ છે

પ્રભુએ દીક્ષા લીધા પછી બેતાલીશ ચોમાસા જુન જુન દેશમાં
 ક્યાં છે તુ ચોમાસુ અપાપા નમરીમા થયુ જો આજે પાનાપુરીને નામે
 ઝોળખાય છે પ્રભુ આ નમરીમા આમે માસની અમાવાસ્યાની રાત્રિએ
 કાળધમ પામ્યા હતા ભગવાનનું નિર્વાણ ૪ સ ૫, ૫૨૭ વય પહેનાં
 થયુ હતુ

પ્રભુના મુખ્ય શિષ્ય ગૌતમ ગણધરને પ્રભુ ઉપર ખૂબ મોહ હતો
 પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા તે દિવસે અગાઉથી પ્રભુએ એક જાલજી પડિતને
 ગૌતમસ્વામીને પ્રતિબોધ કરવા મોકલ્યા હતા ગૌતમસ્વામી અન્યત્ર વિચરતા
 હતા ત્યાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે પ્રભુનું નિર્વાણ સાબળી તેમને ખૂબ
 આઘાત થયો પણ અતે તેમને વિચાર થયો કે પ્રભુ તો વીતરાગ હતા
 મારે આટલો બધો રાગ શા માટે ? જન્મ આ વિચારથી તેમનો મોહ દૂર
 થતાં કેવળજ્ઞાન પ્રકટ્યુ જોનો ભક્તિથી ગૌતમસ્વામીની પણ પૂજા કરે છે,

તેમનું સ્થાન નૈનોએ ધણુ જિયુ ગણેલું છે, તેઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી
બાર વર્ષે મોક્ષે ગયા

ગૌતમસ્વામીએ તેમની પછી મુઘર્મસ્વામીને સાધુઓના અમરસ્થાને
સ્થાપિત કર્યા

ગૌતમસ્વામી જેમ મુખ્ય ગણુધર સાધુ હતા તેમ સાધ્વીઓમા
ચદનખાળા મુખ્ય હતી એકદરે જગવાનના પરિવારમા ચૌદ હજાર
સાધુ અને છત્રીશ હજાર સાધ્વીઓ હતી. તેમના શ્રાવકો અને શ્રાનિકા-
ઓની સખ્યા તો અસખ્ય હતી

જૈન ધર્મ દર્શન

(ઉત્તરાર્ધ)

નવ તત્ત્વો

(૧)

‘ જગત્ સી વસ્તુ છે ? ’ એનો વિચાર કરતા, તે માત્ર બે જ તત્ત્વરૂપ માણસ પડે છે—જડ અને ચેતન આ બે તત્ત્વો સિવાય સસારમાં ત્રીજું તત્ત્વ નથી અખડ ઘસાડના સમગ્ર પદાર્થો આ બે તત્ત્વોમાં આવી જાય છે

જેમાં ચેતન્ય નથી—લાગણી નથી, તે જડ છે એથી વિપરીત—ચેતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે આત્મા, જીવ, ચેતન એ બધા એક અર્થને કહેનારા પર્યાય શબ્દો છે જ્ઞાનશક્તિ એ, આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે

જડ અને ચેતન અથવા જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોની વિશેષ વ્યાખ્યા કરવાની ખાતર એના જ પેટા જાગતા બીજા તત્ત્વો જૂદા પાડી સમજાવવા જૈન શાસ્ત્રકારોએ બહુ પ્રતિપાદન ક્યું છે એકે દર નવ તત્ત્વો ઉપર જૈનદષ્ટિનો વિકાસ છે

‘ જિન ’ શબ્દ ઉપરથી ‘ જૈન ’ શબ્દ બનેલો છે ‘ જિન ’ એ રાગ દ્વેષ આદિ સર્વ દોષોથી રક્તિ એવા પરમાત્માએનું સાધારણ નામ છે ‘ જીતવું એ અર્થવાળા “ જિ ” ધાતુથી બનેલું “ જિન ” નામ રાગ દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષોને જીતનાર એવા પરમાત્માએને જરાખર લાગુ પડે છે અર્હન, વીતરાગ પરમેશ્વરી વગેરે ‘ જિન ’ ના પ્રયોગ શબ્દો છે ‘ જિન ના લક્ષ્ણો ‘ જૈન કહેવાય છે જિનપ્રતિ

પાદિત ધર્મ જૈન ધર્મ કહેવાય છે જૈન ધર્મનો આદેશાસન,
ચાદાદદશન, અનેકાન્તનાદ, વીતરાગમાર્ગ એવા અનેક નામોથી વ્યવહાર
કરવામા આવે છે

જેમનો, આત્મસાધનનો અભ્યાસ પરાકાષ્ઠા ઉપર પહોચતા, જે
ભવમા (જન્મમા) કર્મકાય થવાના પરિણામે ચૈતન્યસ્વરૂપનો પૃથ્વી
વિકાસ થયો છે, તેઓ તે ભવમા પરમાત્મા થયા કહેવાય છે આ
પરમાત્માઓને જૈનશાસ્ત્રો બે વિભાગોમા સમજાવે છે પહેલા વિભાગમા
'તીર્થંકરો' આવે છે, કે જેઓ જન્મથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાન અને
અનૌકિક સૌભાગ્યસંપન્ન હોય છે અનેક વિરોધતાઓ તીર્થંકરોના સમ્બંધમા
જણાવી છે રાજ્ય નહિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ આગળ ઉપર રાજ્ય
મળનાતુ હોવાથી રાજકુમાર જેમ રાજ્ય કહેવાય છે, તેમ તીર્થંકરો
આ મધ્યવર્ધિયાથી કેવલજ્ઞાનધારી નહિ હોવા છતાં અને અત્યંત તેઓમા
વાસ્તવિક તીર્થંકરત્વ નહિ હોના છતાં પણ, તે જિન્દગીમા તીર્થંકર
થનાર હોવાથી 'તીર્થંકર' કહેવાય છે એઓને જ્યારે કર્મઆવરણોનો
ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેઓ તીર્થંકર રચાપના
કરે છે 'તીર્થ' શબ્દનો અર્થ—માધુ સાધ્વી, આવક, આવિકા એ
ચતુર્વિધ મધ છે તીર્થંકરના ઉપદેશના આધારે તેઓના માક્ષાત મુખ્ય
શિષ્યો—જેઓ 'ગણધર' કહેવાય છે—શાસ્ત્રોની રચના કરે છે, જે બાર
વિભાગોમા વિભક્ત હોય છે એતુ નામ છે—'દ્વાદશાગી' દ્વાદશાગી
એટલે બાર અંગોનો સમૂહ 'અમ એ, તે પ્રત્યેક બાર વિભાગોનું—
સૂત્રોનું પારિભાષિક નામ છે 'તીર્થ' શબ્દથી આ દ્વાદશાગી પૃથ્વી
લેવાય છે આવી રીતે તેઓ તીર્થંકરના કરનાર હોવાથી તીર્થંકર કહેવાય છે

ઉપર બતાવેલી વિશેષતાઓ વગરના કેવલજ્ઞાનધારી વીતરાગ પરમાત્માઓ,
તીર્થંકરોના વિભાગથી જૂદા પડે છે એઓને સામાન્યકેવલી કહેવામા
આવે છે

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં 'કૃતયુગ' આદિ ચાર યુગોથી કાળના વિભાગો પાંચમાં આવ્યા છે તેમ જૈનશાસ્ત્રોમાં કાળના વિભાગ તરીકે છ 'આરા' જતાવનામાં આવ્યા છે તીર્થંકરો ત્રીન-ચોથા આરામાં થાય છે જે તીર્થંકરો કે જે પરમાત્માઓ, આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મોક્ષપત્રે પામે છે, તેઓ ફરીને સંસારમાં આવતા નથી એથી એ સમજવાનું છે કે સંસારમાં જે જે આત્માઓ, તીર્થંકર બને છે, તે એક પરમાત્માના અવતારરૂપે નથી કિન્તુ સવ તીર્થંકરો જૂના જૂના જ આત્માઓ છે મુક્ત થયા પછી સંસારમાં અનતાર લેનારુ જૈન મિદ્ધાતને સમ્મત નથી

નવ તત્ત્વો જૈનશાસ્ત્રોનો પ્રતિપાદ્ય નિયમ છે એ ઉપર કહેવામાં આયુ છે તે નવ તત્ત્વો-જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસવ, સવર, બધ, નિજરા અને મોક્ષ છે

જીવ.

જીવ, બીજા પાંચો જેમ પ્રલક્ષ રેખાય છે, તેમ પ્રત્યક્ષ રૂખાતો નથી પરંતુ સ્વાનુભવપ્રમાણથી જાણી શકાય છે "હુ સુખી છું, હુ દુઃખી છું" એવી લાગણી શરીર જરૂ છે માટે તેને હોઈ શકે નહિ શરીરને આત્મા માનવામાં આવે તો 'મરુ કહેવાતા શરીરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ટોનાવું કા ન બને ? 'મરુ કહેવાતા શરીરને સજીવન આત્મા કા ન કહી શકાય ? અને અતએવ તેનો અભિ તક કેમ થઈ શકે ? પશુ

૧ જૈનશાસ્ત્રમાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ નામના કાળના બે પ્રકાર વિભાગો પાડ્યા છે આ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં સંખ્યા ન થઈ તકે એટલા વેનાં પંચાર થઈ નય છે ઉત્સર્પિણી કાળ રૂપ રસ બધા શરીર આયુષ્ય બધા આવી વૈભવમાં કમશ. થકતો હોય છે જ્યારે અવસર્પિણીકાળ તે વૈભવમાં પડતો હોય છે પ્રત્યેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના છ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે એ પ્રત્યેક વિભાગને આરા (સર ત રાજ્ઞં અર) કહેવામાં આવે છે ઉત્સર્પિણીના છ આરા પ્રમાણે આયુ કે અવસર્પિણીના આરા પ્રમાણે વત માનમાં આસવબધ અર્થે સ્ત્રોમાં અવસર્પિણીના પાંચમો આરો આવે છે પાંચમો આરો કહો કે પ્રલિપ્ત કહો એકજ વાત છે

વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી જ્ઞાન ઇચ્છા વગેરે ગુણો મૂલક શરીરમાં નહિ રહેવાથી એ સાબિત થાય છે કે તે ગુણોનો આધાર શરીર નથી, પણ બીજો છે અને એનું નામ આત્મા છે શરીર, પૃથ્વી, જન આદિ ભૂતસમૂહથી બનેલું ભૌતિક છે, એટલે એ જડ છે અને જેમ ભૌતિક ઘટ, પટ વગેરે જડ પદાર્થોમાં જ્ઞાન ઇચ્છા આદિ ધર્મોની સત્તા નથી, તેમ જડ શરીરમાં પણ જ્ઞાન, ઇચ્છા આદિ ધર્મોની સત્તા હોઈ શકે નહિ.

શરીરમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો છે, પરંતુ તે ઇન્દ્રિયોને સાધન બનાવનાર આત્મા, તે ઇન્દ્રિયોથી જૂદો છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા આત્મા રૂપ-રસ આદિ જ્ઞાન કરે છે, ચક્ષુથી રૂપ જુએ છે, શ્રવણથી રસ મહશ્વ કરે છે, નાકથી ગંધ લે છે, કાનથી રાગ મેળવે છે અને ત્વચાથી (ચામડીથી) સ્પર્શ કંઈ હેતુ તરીકે જેમ ચક્ષુથી કનક બનાનામ છે, પણ ચક્ષુ અને બનાવનાર એ બે જૂદા છે, દાતરડાથી કપાય છે, પણ દાતરડું અને કપનાર એ બે જૂદા છે, દીવાથી જોવાય છે, પણ દીવો અને જોનાર એ બે જૂદા છે, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયોથી રૂપ રસ વગેરે મહશ્વ કરાય છે, પણ ઇન્દ્રિયો અને વિષયોને મહશ્વ કરનાર એ જા. છે સાધકને સાધનની અપેક્ષા છે, પણ એથી સાધક અને માધન એ બે એક હોઈ શકે નહિ ઇન્દ્રિયો, આત્માને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં સાધનભૂત છે એથી માધનભૂત ઇન્દ્રિયો અને સાધક આત્મા, એ એક હોઈ શકે નહિ એ સિવાય એ પણ યા. રાખવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયો એક નથી કિંતુ પાંચ છે, એથી ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનવા જતા, એક શરીરમાં પાંચ આત્મોમાં થઈ પડે, જે ઇચ્છા જોગ નથી.

બીજી રીતે જોઈએ તો, જે માણસની ચક્ષુ ચાલી ગઈ હોય છે, તેને પણ ચક્ષુની હયાતીમાં પૂર્વે દેખેના પદાર્થો યા. આવે છે-સ્મૃતિમાં ઉપરિચિત થાય છે ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનીએ તો આ વાત નહિ બને ઇન્દ્રિયોથી આત્માને અલાયદો માનીએ ત્યારે જ આ હકીકત બની શકે, કારણ કે ચક્ષુથી દેખાવથી વસ્તુઓનું સ્પર્શ, ચક્ષુના અભાવે, ન ચક્ષુથી ચર્ચ શકે તેમ છે, ન બીજી ઇન્દ્રિયોથી મર્ચ શકે તેમ છે બીજી ઇન્દ્રિયોથી

સ્મરણ નહિ થવામા કારણ એ છે કે એક પુરો દેખેલી વસ્તુને જેમ
બીજો માણુમ સ્મરણ કરી ચકતો નથી તેવી રીતે ચતુર્થી દેખાવા
પદાર્થોનું, બીજી ઇન્દ્રિયોથી સ્મરણ થઈ ચકે નહિ એકને થયેના અનુભવ
બીજાને સ્મરણ થાય જ નહિ એ તદ્દન સુગમ દબીકત છે ત્યારે ચતુર્થી
દેખાવની વસ્તુઓને ચતુર્થા ચા પા પછી સ્મરણ કરનાર જે સક્તિ છે, તે
ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે આત્માએ ચતુર્ધારા જે વસ્તુઓ પૂર્વે પ્રત્યક્ષ
કરી દની, તે વસ્તુઓને ચતુર્થી ગેરદાજરીમા પણ પૂર્વ અનુભવથી
સ્થાપિત થએલા સરકારનું સ્મરણ થવાથી આત્મા સ્મરણ કરી શકે છે
આથી રીતે અનુભવ અને સ્મરણના એક બીજાના ધ્વનિ સંબંધને લીધે
પણ સતત ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય છે

“હું અમુક વસ્તુને જોઈને પછી અજો” આવો અનુભવ દરેક
મનુષ્યને થયા કરે છે આ અનુભવ ઉપર વિચારદષ્ટિ ફેરવાથી ચોખ્ખી
રીતે જણાઈ આવે છે કે—તે વસ્તુને જોનાર અને અકાર જૂદા નથી,
પિન્તુ એક જ છે એ એક દ્રાણ ? તે ચતુર્થ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે
તેનું કામ સ્પર્શ કરવાનું નથી તેમજ તે, સ્પર્શન ઇન્દ્રિય (તચા) પછી
કહી શકે નહિ કારણ કે તેનાથી જોવાનું બનતું નથી આ દબીકતથી
એ નિરાક સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુને જોનાર અને સ્પર્શ કરનાર જે એ
એક છે તે, ઇન્દ્રિયોથી જૂદા આત્મા છે

આત્મામા કાગો, ધોળો પીળો વગેરે કાંઈ વર્ણ નથી એથી બીજી
વસ્તુઓની જેમ તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી પ્રત્યક્ષ નહિ થવાથી તે
વસ્તુ નથી, એમ માની શકાય નહિ, કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સિવાય બીજા
પ્રમાણો—અનુમાન આદિથી પણ વસ્તુસત્તા સ્વીકારાય છે જેમ કે પરમા
દુષ્ટો ચર્મચતુર્થી દેખી શકતા નથી, પરમાણુ હોવાની ખાતરી માટે કાંઈ
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી, છતાં અનુમાન પ્રમાણથી દરેક વિદ્વાન તેનો
સ્વીકાર કરે છે સ્થૂલ કાયની ઉત્પત્તિ માટે સદ્ગુણ—પરમ સદ્ગુણ અણુઓ
હોવાની સાબિતી અનુમાન પ્રમાણ ઉપર ટકેલી છે આત્માના મળધેમા
પણ સમજવાનું છે કે જગત્ની અદર કાંઈ સુખી તો કાંઈ દુઃખી, કાંઈ

વિદ્યાનુ તો કાંઈ મૂર્ખ, કાંઈ રાજા તો કાંઈ રક, કાંઈ શેઠ તો કાંઈ
 નોકર, આવી રીતની અનન્ત વિચિત્રતાઓ અનુભવાય ॥ આ વિનક્ષ
 જ્ઞતાઓ કારણ વગર સહવે નહિ, એ અનુભવમા ઉતરી શકે તેમ છે
 હજાર પ્રયત્નો કરવા છતાં બુદ્ધિમાન મનુષ્યને પણ ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી
 નથી, જ્યારે બીજા મનુષ્યને વગર પ્રયાસે અભીષ્ટ લાભ મળી જાય છે
 આવી અનેકાનેક ઘટનાઓ આપણી નજર આગળ દેખાતી રહે છે એક
 જ જીની કુક્ષિમાથી એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલ જોડવામાના બન્ને પ્રાણી
 ઓ સરખા ન નિવડતા તેમની જીવનચર્યા એક બીજાથી ઘણી જ
 તફાવતવાળી પસાગ થાય છે તો આ બંધી વિચિત્રતાઓનું કારણ શું ?
 આ ઘટનાઓ અનિયમિત હોય, એમ જની શકે નહિ, કાંઈ નિયમ-
 પ્રયોજક હોવો જોઈએ આ ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓ કર્મની
 સત્તા સાબિત કરે છે, અને કર્મની સત્તાના આધારે આત્મા વ્યત
 સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે આત્માને સુખ-દુઃખ આપનાર કર્મસમૂહ
 આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી સંયુક્ત છે અને એને લઈ આત્માનું
 સંસારનું પરિભ્રમણ છે કર્મ અને આત્માની ખાતરી થયેથી પરલોકની
 ખાતરી મટે કાંઈ બાધી રહેતું નથી જેવા શુભ યા અશુભ કાર્યો
 પ્રાણી કરે છે, તેવો પરલોક (પુનર્જન્મ) તેને પ્રાપ્ત થાય છે જેવી
 શુભ યા અશુભ ક્રિયા કરવામા આવે છે, તેવા પ્રકારની વામના
 આત્મામા રથપાય છે આ વાસના શું છે ? એક પ્રકારના વિચિત્ર
 પરમાણુસમૂહનો જથ્થો એને જ બીજા શબ્દમા ' કર્મ ' કહેવામા આવે
 છે, એટલે કર્મ, એક પ્રકારના પરમાણુઓના સમૂહરૂપ છે આવી
 રીતના નવા નવા કર્મો આત્માની માથે જોડાતા રહે છે અને જૂના
 જૂના કર્મો ખરી પડે છે સારી યા ખરાબ ક્રિયાથી બધાતા મારા યા
 ખરાબ કર્મો પરલોક સુધી ઝરે । અનેકાનેક જન્મો સુધી પણ આત્માની
 સાથે, ફળ જતાવ્યા વગર સંતામા સંયુક્ત રહે છે, અને ફલવિપાકના
 ઉદય વખતે સારા યા માઠા ફળોનો અનુભવ આત્માને કરાવે છે ફલ
 વિપાક ભોગવવાની અવધિ હોય, ત્યાં સુધી આત્મા તે ફળ અનુભવે છે,
 ત્યાર પછી તે કર્મ આત્માથી ખસી જાય છે

ઉપધુન્ન મુક્તિ-પ્રમાણો દ્વારા અને “ હુ સુખી, હુ દુઃખી ” એવી શરીરમાં નહિ, ઈન્દ્રિયોમાં નહિ, કિન્તુ હવના જિહ્વા પ્રદેશમાં, અન્તરાત્મામાં સુરપટ્ટ અનુભવાતી લાગણી જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણરૂપ છે તેથી શરીર અને ઈન્દ્રિયોથી અનગ સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વ સાબિત થાય છે મ સાગમાં જીવો અનન્ત છે

આ પ્રસંગે એક પ્રત જિજ્ઞાસુ થવાનો સહાર છે સસારવર્તી જન્મ રાશિમાંથી જીવો કર્મકણ્ડ કરી મુક્તિમાં ગયા છે, જાય છે અને જશે આવી રીતે પ્રતિજ્ઞાયુ મસારમાંથી જીવોનો ધગડો રહે છે આ પ્રમાણે જીવો ખૂંટાથી ભરિખમાં કાંઈ વખતે મસાગ જીવોથી ખાલી કા ન થાય ?

પરન્તુ સક્ષમદષ્ટિએ વિચાર કરતા પહેલાં એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે-મસાર, જીવોથી ખાલી થાય એ વાત કાંઈ સાચાને સમ્મત નથી તેમ જ એ વાત આપણી નિચારદષ્ટિમાં પણ નથી ઉતરતી ખીજ તરફ મુક્તિમાંથી જીવો સસારમાં પાછા ફરે, એ વાત પણ માની શકાય તેમ નથી, કારણ કે મોક્ષ સર્વે ક્રમેના પૂર્ણ વિનાશ થવાથી મેગરાય છે એમ સહુ કોઈ માને છે એટલે સસારમાં જન્મ લેવામાં સાધનશૂન્ય કમ સખન્ધ કાંઈ પણ પ્રકારનો ન્યારે મુક્ત જીવોને નથી તો પછી તેઓ મસારમાં પાછા કેમ આવી શકે ? (મોક્ષમાંથી પાછા ફરવાનું માનવામાં મોક્ષની મહત્તા ઉડી જાય છે જ્યાંથી ફરી અધ પાત થવાનો પ્રસંગ આવે, તે મોક્ષ કહેવાય જ નહિ આ ઉપરથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે સસાર, જીવોથી રૂપ થતો નથી, એ અને મુક્તિમાંથી જીવો પાછા ફરતા નથી એ બંને સિદ્ધાંતોને આશ્રય । આવે એના રસ્તે પ્રસ્તુત પ્રશ્નનું સમાધાન થવું જોઈએ જોઈના જીવો મુક્તિમાં જાય છે, તેટલા જીવો સસારમાંથી જરાગર ઓછા થાય છે છતાં જીવરાશિ અનન્ત હોવાથી અલ્લાહ જીવોથી ખાલી થઈ શકે નહિ સસારવર્તી જીવરાશિમાં નવા જીવોનો ઉમેરો બિનકુન ન હોવા છતાં અને સસારમાંથી નિરતર જીવોનો ધગડો થતો રહેવા છતાં પણ ભરિખમાં કાંઈ મલે જીવોનો અત ન આવે એટલા અનન્ત જીવો સમજવા

જોઈએ ઉપર પ્રમાણેની 'અનન્ત' શબ્દની વ્યાખ્યા જોતા ચાલુ શકા રહેતી નથી સૂક્ષ્મ વખતને જૈનશાસ્ત્રોમા 'સમય' કહે છે 'સમય' એટલે સૂક્ષ્મ વખત છે કે તે સમયો એક સેકન્ડમા કેટલા પસાર થાય છે, તે આપણાથી જાણી શકાય તેમ નથી એવા અનન્ત સમયો આખા જૂતકાલના, વર્તમાનકાલનો ચાલુ એક સમય અને ભવિષ્યકાલના અનન્ત સમયો-એ ત્રણેનો સરવાળો થતા જોટલા અનન્તાનન્ત સમયો થાય તેનાથી પણ જીવો અનન્તગુણા અનન્ત છે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે-અનન્ત ભવિષ્યકાને પણ જીવરાશિની પણ સમાપ્તિ થઈ શકે નહિ જોટલા જોટલા દિવસો અને વર્ષો પસાર થતા જાય છે, એટલે એટલે ભવિષ્યકાલમાથી ઘટાડો થતો જાય છે, પ્રતિક્ષણ ભવિષ્યકાળમાથી ઘટાડો થતો રહે છે, એ સમજી શકાય તેમ છે આમ હોવા છતાં પણ ભવિષ્ય કાલનો અત આવે ભવિષ્યકાલના વિવેચનો અત આવે, ખીજા શબ્દો-મા-ભવિષ્યકાલ તદ્દન ખનાસ થાય, એવી ક પના કોઈને પણ જીમી થઈ શકેની નથી તો આવી રીતના અનન્ત ભવિષ્યકાલના અનન્ત સમયો કરતા પણ જ્યારે સસારી જીવો અનન્તાનન્ત છે, તો-તેમાથી ક્ષણે ક્ષણે જીવો નીકળવા છતાં પણ-તેનો અત આવે, એ કટપના કેમ જીમી થઈ શકે ? ક્ષણે ક્ષણે સસારમાથી જીવો નીકળવા છતાં પણ અનન્ત ભવિષ્ય કાલે અન્ત આવે નહિ-છેડો આવે નહિ, એટલા અનન્ત સમારી જીવો સમજવા પછી પ્રસ્તુત શકા રહેશે નહિ

જીવના વિભાગ.

સામાન્ય રીતે જીવના બે જોડા પડે છે-સસારી જીવો અને મુક્ત જીવો મસારમા જામણ કરતા જીવો 'સસારી' કહેવાય છે 'સમાર' શબ્દ 'સમ્' ઉપસર્ગપૂર્વક 'સુ' ધાતુથી બનેલો છે 'સુ' ધાતુનો અર્થ 'જામણ' થાય ■ 'સમ્' ઉપસર્ગ તેજ અર્થને પોષણ કરનાર છે એવાસી લાખ જીવોનિયોમા પરિજામણ કરવું, તે સસાર અને પરિજામણ કરનારા મસારી કહેવાય છે ખીજી રીતે, 'સમાર'

હજ્જનો અર્થ ચોરામી લાખ જીવ્યોનિ પણ થઈ શકે છે આત્માની ઠમબદ્ધ અવસ્થાનું નામ પણ સસાર છે શરીરનું નામ પણ સસાર છે એ રીતે સસારને વળગેલા જીવો સસારી કહેવાય છે આ ઉપરથી ઠમબદ્ધ અવસ્થા, એ સસારી જીવેનું લક્ષણ સદૃશ સમજી શકાય છે

સસારી જીવોના અનેક રીતે ભેદ પડી શકે છે, પરંતુ મુખ્ય બે ભેદો છે—સ્થાવર અને ત્રસ દુ ખને છોડી દેવાની અને સુખ મેળવવાની પ્રવૃત્તિએટલા, ગતિ-એટલા જ્યાં ન દેખાય તે સ્થાવર, અને દેખાય તે ત્રસ પૃથ્વીકાય જલકાય તેજસ્કાય વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાચનો સ્થાવરમા મમાવેશ થાય છે એ પૃથ્વીકાય વગેરે પાચ, એક સ્પર્શન (ચામડી) દ્રવિયવાના હોવાથી એકદ્રવ્ય કહેવાય છે એના બે ભેદો છે—સૂક્ષ્મ અને બાર સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય સૂક્ષ્મ જલકાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય, સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય જીવો આખા લોખમા બ્યાર્પ રહેના છે^૧ એ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણી ચક્ષુથી જોઈ શકાતા નથી રમાદર પૃથ્વીકાય બાદર જલકાય, બાદર તેજસ્કાય, બાદર વાયુકાય અને બાદર વનસ્પતિકાય પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે ધપણ, ઉત્ત આદિ પ્રકાર જોને સાચો ન હોય એવી માટી પથ્થર વગેરે પૃથ્વી, જે જીવોન શરીરોનું પિંડ છે તે જીવો બાદર પૃથ્વીકાય જાણવા જે જસને અગ્નિ વગેરેથી આધાત ન થયો હોય તે જળ-રૂપ તળાવ વગેરેના જે જીવોન શરીરોનું પિંડ છે તે બાદર જલકાય જીવો સમજવા એ પ્રમાણે દીવા અગ્નિ વિજળી વગેરે-જે જીવોના શરીરોનું પિંડ છે એ બાદર તેજસ્કાય હોય છે અનુભવાનો નાણ જે જીવોના શરીરોનું પિંડ છે તે જીવો

૧ નમામ પોલાણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભર્યું છે એમ જલમાન વૈજ્ઞાનિકોનું પૃથક માનવું છે વૈજ્ઞાનિકોએ એ પણ ચોક્કસ કરી છે કે-સાચી નાનું પ્રાણી થિકસસ નામનું છે આ જાનુઓ એક મોઢાના અગ્રભાગ પર એક લાખ બેસતા પણ ખસી નહિ ધન્ય ખુશાલથી બેસી શકે છે.

૨ બાદર એવે સ્પષ્ટ 'બાદર' એ 'ન' સાચાને પારિભાષિક સંપદ છે

બાદર વામુકાય છે, અને વૃક્ષ શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, ફૂલ, ફલ, ફલ, કાદ
વગેરે બાદર ^૧વનરપતિકાય છે

પૂર્વોક્ત સચેતન પૃથ્વી, અચેતન જલ વગેરે અચેતન પણ ધર્મ શકે
છે સચેતન પૃથ્વીને છેલ-બેલ વગેરે આઘાત લાગવાથી તેમાના જીવો
તેમાથી મ્યુત થાય છે અને જોયી એ પૃથ્વી અચેતન થાય છે એવી
રીતે પાણીન ગરમ કરવાથી અથવા તેમા સાકર વગેરે પદાર્થોનું મિશ્રણ
કરવાથી તે પાણી અચેતન થાય છે વનરપતિના સબધમા પણ એવી
જ રીતે અચેતન થવાનું સમજી લેવું

એ ઇન્દ્રિયો-ત્વમા અને જીભ-જેએને હોય, તે દ્વીન્દ્રિય કહેવાય છે
કૃમિ, પોદા, જળો, અણસિયા વગેરેનો દ્વીન્દ્રિયમા સમાવેશ છે જૂ.
માકડ, મકોડા, ધીમેન વગેરે, ત્રયા જીભ અને નાક એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાલા
હોવાથી ત્રીન્દ્રિય કહેવાય છે ત્રયા, જીભ, નાક અને આખ એ ચાર
ઇન્દ્રિયોવાલા માખી, ડાસ, તીડ, વોછી વગેરે ચતુરિન્દ્રિય કહનાય છે
ત્રયા, જીભ, નાક, આખ અને કાન એ પાચ ઇન્દ્રિયોવાળા પચેન્દ્રિય
કહેવાય છે પચેન્દ્રિયના ચાર બેદો છે-મનુષ્યો, પશુ-પક્ષિ-મચ્છ વગેરે
તિર્થંચો સ્વર્ગમા રહેતા દેવતાઓ અને નરકમા રહેતા નારકો

‘ત્રસ’ મા આ દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય
જીવોનો સમાવેશ થાય છે

એ રીતે સ્થાવર અને ત્રણમા સમસ્ત મસારી જીવો સમાર્થ જાય
છે હવે રહ્યા મુક્ત જીવો તેઓ મોક્ષતત્વના પ્રકરણમા વર્ણવશે

અજીવ

ચૈતન્યરહિત-જડ પદાર્થોને અજીવ કહેવામા આવે છે અજીવના
જૈનશાસ્ત્રોમા પાચ બેદો પાડવામા આવ્યા છે-ધર્મ, અધર્મ, આકાશ,
પુદ્ગલ અને કાય.

૧ વનરપતિ વગેરેમા જીવો હોવાનું વૈજ્ઞાનિક જમ્જીશચક્ર મહાશયેવિજ્ઞાન
પ્રયોગથી જમતની નહાયે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે

આ સ્થળે ધર્મ અને અધર્મ એ બે પદાર્થો પુરુષ-પાપરૂપ સમગ્ર પાના નથી મિશ્ર એ નામના બે પદાર્થો, આખા લોકમાં આકાશની પેઠે વ્યાપક અને અદૃશી છે આ બે પદાર્થોના ઉત્લેખ ટાઈ પશુ જોનેતર દશનમાં નથી પણ જૈન શાસ્ત્રોમાં એ વિરો વિસ્તૃત પ્રતિપાદન કરવામાં આ મુ છે જેમ આકાશને અવકાશ દેનાર તરીકે સર્વ વિદ્વાનો નાને છે તેમ આ બે પદાર્થો પણ ઉપયોગી બતાવવામાં આવ્યા છે

ધર્મ

ગમન કરતા પ્રાણિઓ અને ગતિ કરતી જડ વસ્તુઓને સદાચલ કરનાર ધર્મ પદાર્થ છે પાણીમાં ફરતા માછલાઓને મદ કરનાર જેમ પાણી છે, તેમ જડ અને જીવોની ગતિ ચલાવવા પશુ નિમિત્ત કારણ માનવ એ ન્યાયસમત છે અને એ નિમિત્તકારણ 'ધર્મ' છે અનુકાશ મેળવવામાં આકાશને સદાયબૂત માનવામાં આવે છે તેવી રીતે ગતિ કરવામાં પશુ સદાયબૂત તરીકે ધર્મ નામક પદાર્થ માનવામાં આવે છે

અધર્મ

અધર્મ 'પદાર્થનો ઉપયોગ સ્થિતિ કરતા જડ અને જીવોને સદાયક થવું, એ છે ગતિ કરવામાં સદાયક જેમ ધર્મ છે તેમ સ્થિતિ ચલાવવામાં પણ સદાયક ટાઈ પદાર્થ હોવા જોઈએ એ ન્યાયથી 'અધર્મ' પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે વૃક્ષની છાયા જેમ સ્થિતિ કરવામાં નિમિત્ત બને છે તેમ જડ અને જીવોની સ્થિતિમાં 'અધર્મ' પદાર્થ નિમિત્ત છે

હાલુ-આલુ અને સ્થિત થવું, એમાં સ્વતંત્ર કર્તા તો જીવ અને જડ પદાર્થો પેટે જ છે પોતાના જ વ્યાપારથી તેઓ-દાલે-માલે અને સ્થિત થાય છે, પરંતુ એમાં મદદગાર તરીકે ટાઈ અન્ય શક્તિની અપેક્ષા અવશ્ય હોવી જોઈએ, એમ માનવા સુધી તો વર્તમાન વેદા નિકા પણ આવ્યા છે, જ્યારે જૈનશાસ્ત્રકારો એ સબધમાં ધર્મ અને અધર્મ એવા બે પદાર્થો માને છે

આકાશ.

આકાશ પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે ત્રિશનો પણ આકાશમા જ સમાવેશ છે લોકસખની આપણને લોકાકાશ અને અલોકસખની આકાશને અલોકાકાશ કહેવામા આવે છે આ લોક અને અલોકનો વિભાગ પાડવામા ખાસ કારણ કોઈ હોય તો, ઉપર બતાવેલ ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થો છે જિયે, નીચે અને આજુબાજુએ જ્યાં સુધી ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થો રિયન છે, ત્યાં સુધીની હ ને ' લોક ' સરા આપી છે, અને લોકની બહારનો પ્રદેશ અલોક કહેવાય છે આ બે પદાર્થોને લખને જ લોકમા જડ અને જીવોની ક્રિયા થઈ રહી છે અલોકમા જ્યાં બે પદાર્થો નહિ હોવાથી ત્યાં એક પણ પરમાણુ અથવા એક પણ જીવ નથી લોકમાથી કોઈ પરમાણુ કે કોઈ જીવ અલોકમા જઈ શકેતો નથી એવું કારણ અલોકમા ધર્મ અને અધર્મના અભાવ સિવાય બીજું કશું નથી ત્યારે અલોકમાં શું છે ? કોઈ નથી એ કેવલ આકાશરૂપ છે જે આકાશમાના કોઈ પણ પ્રદેશમા પરમાણુ, જીવ કે કોઈ પણ ચીજ નથી, એવું શુદ્ધ માત્ર આકાશ, એ અલોક છે

ઉપર ઠીકા પ્રમાણે ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થ દ્વારા લોક અને અલોકની મિદ્ધ થવામા એક પ્રમાણુ સમજી શકાય તેવું છે તે એ છે કે-સર્વ ક્રમેના ક્ષય થવાથી આત્મા જિયે ગતિ કરે છે, એમ જૈનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે એ વિષે તુબડીનું ઉદારણ અપાય છે જેમ પાણીમા રહેલી માટીના લેપનાળી તુબડી, તેના ઉપરનો સઘળો મેન નિકળી જવાથી એકદમ પાણી ઉપર આવી જાય છે, તે પ્રમાણે આત્મા ઉપરનો કર્મરૂપ ભયજો મેન દૂર થવાથી સ્વત-સ્વભાવત આત્મા જીર્ણગતિ કરે છે-ઉપર જાય ■ પરંતુ તે જીર્ણગતિ કયા સુધી થતી રહે-કયા જઈ અટકે ? એ ખાસ વિચારનું સ્થાન છે આ વિચારનો નિવેડો ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થ દ્વારા લોક અને અલોકનો વિભાગ માન્યા મિવાય કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી ગતિ થવામા સહાયક ધર્મ પદાર્થ, જિયે જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધીના લોકોના અમ્મ ભાગે કર્મરહિત થયેલ આત્માની

ગતિ અટકી જાય છે અને ત્યાં જ તે અવસ્થિત થાય છે ત્યાંથી આગળ લોકમા 'ધર્મ' પદાર્થના અભાવે તેની ગતિ થઈ શકતી નથી જો ધર્મ અધર્મ પાંચો ન હોય, અને તેથી થતો લોક-અલોકનો વિભાગ ન હોય તો કર્મરહિત બનેલ આત્મા જિવે જતો કયાં અટકશે-કયા અવસ્થિત થશે એ જાણી થતી ગુચ્ચવણ મેં તેવી નથી

પુદ્ગલ.

પરમાણુથી સર્ધ ષટ્, પટ આદિ સ્થૂલ-અતિસ્થૂલ-મહારથૂલ તમામ રૂપી પદાર્થોને 'પુદ્ગલ' સરળ આપી છે 'ઘૂર' અને 'ગલ્લ' એ બે ધાતુઓના સંયોગથી 'પુદ્ગલ' રબ્દ બન્યો છે 'ઘૂર' નો અર્થ પૂરણ થવું અર્થાત્ મળવું, અને ગલ્લ નો અર્થ ગળવું અર્થાત્ ખરી પડવું-છુદવું પડવું એવો થાય છે આ હકીકત આપણા શરીરમાં અને બીજી દરેક વસ્તુઓમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે અર્થાત્ પરમાણુવાળા નાનામોટા દરેક પદાર્થમાં પરમાણુઓનો વધારો-ઘટાડો થયા કરે છે એકના પરમાણુને પણ સ્થૂલ પદાર્થ સાથે કે બીજા અણુ સાથે મળવાનું કે તેનાથી અલગ પડવાનું હોવાથી 'પુદ્ગલ' સરળ અર્થયુક્ત થઈ શકે છે

કાલ

કાલ દરેકના જાણવામાં છે નવી વસ્તુ પુરાણી થાય છે, પુરાણી વસ્તુ છૂર્ચ થાય છે બાલ, તરુણ થાય છે, તરુણ વૃદ્ધ થાય છે સ્વિષ્ણમાં થતારી વસ્તુ વતમાન થાય છે અને વતમાન વસ્તુ ભૂતકાલના પ્રવાહમાં પ્રવાહિત થાય છે આ બધી કાળની ગતિ નના નવાં પરિવર્તન નવા નવા પરિણામ કાળને આપતારી

પ્રદેશ

ઉપર જતાવેના ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચાર જડ પદાર્થો અને આત્મા એ અનેક પ્રદેશવાળા છે પ્રદેશ એટલે સક્ષમ

(સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ) અસ ઘટ પટ આદિ પદાર્થોના સૂક્ષ્મ અરો પરમાણુ છે એ તો સદુ કોઈ સમજે છે અને એ પરમાણુઓ જ્યાસુધી સાથે લગેના હોમ-અવયવી સાથે મળદ્વ હોય, ત્યાસુધી તેનો ' પ્રદેશ ' નામથી વ્યવહાર થાય છે, અને અવયવીથી છૂટા પડ્યા પછી-જૂટા થઈ ગયા પછી તે ' પરમાણુ ' નામથી વ્યવહાર થાય છે, પરંતુ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને આત્મા એ ચાર અરૂપી પદાર્થોના પ્રદેશો તો વિનશ્વર પ્રકારના છે એ પ્રદેશો-પરસ્પર અલત ધનીમૂત-તન્ન એટીમૂત છે ધડાના પ્રદેશો-સૂક્ષ્મ અરો ધડાથી જૂદા પડે છે, તેમ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને આત્માના પ્રદેશો એક બીજાથી જૂદા પડી શકે જ નહિ

અસ્તિકાય

આત્મા, ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણના ' અસખ્યાત પ્રદેશો છે આકાશ અનન્તપ્રદેશવાળુ છે લોકમળધી આકાશ અસખ્યાતપ્રદેશવાળુ અને અનોકસળધી આકાશ અનન્તપ્રદેશવાળુ છે પુદ્ગલના સખ્યાત, અસખ્યાત અને અનન્ત પ્રદેશો હોય છે આની રીતે પ્રદેશયુક્ત હોવાથી એ પાય ' અસ્તિકાય ' કહેવાય છે ' અસ્તિકાય ' શબ્દનો અર્થ-' અસ્તિ ' એટલે પ્રદેશ અને ' કાય ' એટલે સમૂહ, અર્થાત્ પ્રદેશસમૂહથી યુક્ત-એવો થાય છે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ પુદ્ગલ અને જીવની સાથે ' અસ્તિકાય ' શબ્દ જોડીને બોલીએ તો ' ધર્માસ્તિકાય ' ' અધર્માસ્તિકાય ' ' આકાશાસ્તિકાય ' ' પુદ્ગલાસ્તિકાય ' ' જીવાસ્તિકાય ' એ પ્રમાણે બોલાય છે

કાવને પ્રદેશ નહિ હોવાથી તે ' અસ્તિકાય ' કહેવાય નહિ ગયો સમય નહ થયો, અને ભવિષ્ય સમય અત્યારે અસત્ છે, ત્યારે ચાલુ સમય એટલે વર્તમાન કાલુ એ જ સદ્ભૂત કાય છે મુદ્દર્ત, ત્વિસ,

૧ જેની સખ્યા ન મર્યાદા છે, તે અસખ્યાત આવો સામાન્ય અર્થ સમજવા ઉપરાંત જૈનશાસ્ત્રમા બતાવેલ વિશેષ અર્થ સમજવાની જરૂર છે

રાત્રિ મહિના વર્ષ એ બધા ને કાલના વિભાગો પડ્યા છે, તે અસદ્શ્રુત દર્શોને સુદ્ધિમા એકત્રિત કરીને પાડવામા આવ્યા ■ માટે એક ક્ષણ માત્ર કાળમા પ્રદેશની કલ્પના હોઇ શકે નહિ

ઉપર બતાવેના પાત્ર અત્તિકાચો અને કાલ એ જૈનદર્શનનાં માનેના ૫૨ (૭) પ્રયો છે

પુણ્ય—પાપ

સારા કર્મો 'પુણ્ય' અને ખરાબ કર્મો 'પાપ' કહેવાય છે સમ્પત્તિ આરોગ્ય, રૂપ, કીર્તિ, પુત્ર સ્ત્રી, દીર્ઘ આયુષ્ય વગેરે સુખના માધનેા ને કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે શુભ કર્મોને 'પુણ્ય' કહેવામા આવે છે અને એથી વિપરીત—દુ ખની સામગ્રી ખડી કરી દેનાર—કર્મ પાપ કહેવાય છે

જ્ઞાનાવરણ ર્જનાવરણ વેદનીય મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરામ એ આઠ પ્રકારના કર્મ આગળ કહેનારી તેમા જ્ઞાનાવરણ દશનાવરણ મોહનીય અને અન્તરામ એ ચાર કર્મ અશુભ હોવાથી પાપકર્મ છે કારણ કે જ્ઞાનાવરણ જ્ઞાનશક્તિને ઝાલાવનાર છે, દશનાવરણ દ્વન્દ્વશક્તિને આગ્રહાદન કરનાર છે, મોહનીય કર્મ મોહને ઉપજાવનાર છે, એટલે આ કર્મ સંયમમા અટકાવત રેનાર ■ તથા તત્ત્વશ્રદ્ધાનમા આધ નાખનાર ■ અને અન્તરામ કર્મ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમા વિઘ્ન નાખનાર છે આ ચાર કર્મો મિનાય શુભ અને અશુભ એ બે પ્રકારના નામ કર્મની અદરની અશુભ પ્રકૃતિઓ આયુષ્ય કર્મમા નારકઆયુષ્ય, ગોત્ર કર્મમાની નીચગોત્ર પ્રકૃતિ અને વેદનીય કર્મમાનો અસાતાવેદનીય પ્રમર એટલા કર્મના બેલે અશુભ હોવાથી પાપકર્મ ■ વેદનીયકર્મનો સાત વે નીય બે , શુભ નામની પ્રકૃતિઓ, ઇન્દ્રિય ગોત્ર અને દેવઆયુષ્ય, અતુષ્યઆયુષ્ય તથા તિર્થચઆયુષ્ય એટલા એટલાં કર્મો પુણ્યકર્મ ■ -

આસ્રવ.

આત્માની સાથે કર્મનો સંબંધ થવાના કારણેને 'આસ્રવ' નામ

આપ્યું છે જે વ્યાપારોથી-જે પ્રવૃત્તિઓથી આત્માની સાથે કર્મોના સંબંધ થાય તે વ્યાપારો-તે પ્રવૃત્તિઓ 'આસ્રવ' કહેવાય છે જે કામોથી કર્મપ્રવાહ આત્મામાં દાખલ થાય તે 'આસ્રવ' મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો શુભ હોય તો શુભ કર્મ અને અશુભ હોય તો અશુભ કર્મ બધાય છે આ માટે મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો એ જ આસ્રવ છે મનનો વ્યાપાર-કુષ્ટચિન્તન કે કુષ્ટ શ્રદ્ધા અથવા સારુ ચિન્તન કે શ્રી શ્રદ્ધા છે વચનનો વ્યાપાર-કુષ્ટ ભાષણ અથવા સારુ ભાષણ છે શરીરનો વ્યાપાર હિંસા, ચોરી ન્યભિચાર વગેરે કુષ્ટ આચરણ અથવા જીવન્યા, ઇશ્વરપૂજન, દાન વગેરે પવિત્ર આચરણ છે

પુણ્ય કર્મ' યા પાપ કર્મ' બધાવામાં મુખ્ય પ્રયોજક મનોવ્યાપાર છે, જ્યારે વચન-વ્યાપારો તથા શારીરિક ક્રિયાઓ મનોયોગને પુષ્ટિ આપનાર તરીકે કર્મબંધનના હેતુ છે

મનોયોગ, વચનયોગ અને શરીરયોગરૂપ આસ્રવથી બધાતા કર્મોને અટકાવનાર આત્માના નિર્મલ પરિણામને—

સવર.

કહેવામાં આવે છે 'સવર' શબ્દ સમ્ પૂર્વક ઘટ્ટાથી બનેલો છે 'સમ્' પૂર્વક ઘટ્ટાનો અર્થ રોકવું-અટકાવવું થાય છે કર્મ' બધાવું અટકે તે 'સવર' સમજવો જે ઉજ્જવળ આત્મપરિણામથી કર્મ' બધાવું અટકે, તે ઉજ્જવળ પરિણામ 'સવર' કે આમ અટકવું ' અને જેનાથી અટકે તે બંને 'સવર' કહેવાય સર્વ કર્મો બધાતા અટકી જાય એવી મિથિતા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી આવે છે, પરંતુ આત્માની જેમ જેમ ઊંચત અવસ્થા થતી જાય છે, તેમ તેમ કર્મબંધનમાં ઘટાડો થતો જાય છે

બંધ.

કર્મોના આત્માની સાથે દૃઢ અને પાણીની પેઠે સંબંધ થવો, એવું

નામ બધ છે કર્મ ધ્યાય લેવા જવા પડતા નથી, કિન્તુ આખા લોકમાં તેવા પ્રકારના દ્રવ્યો કાઠી કાઠીને લાગેલા છે, જેને 'કર્મ-વગણા' એવું નામ જોન શાસ્ત્રકારો આપે છે આ દ્રવ્યો રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ ચિકાશને લીધે આત્માને વળગે છે

અહીં એ પ્રશ્ન ઊભો થઈ રહે છે કે-શુદ્ધ આત્માને રાગદ્વેષની ચિકાશ લાગવી કેમ જોઈએ ? આના સમાધાનમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની જરૂર છે આત્માને રાગદ્વેષની ચિકાશ અમુક વખતે લાગી, એમ તો કહી શકાય નહિ કારણ કે તેમ કહેવામાં જે વખતે આત્માને રાગદ્વેષની ચિકાશ લાગી, તે પહેલાં આત્મા, શુદ્ધસ્વરૂપવત્તો હોય છે અને શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા આત્માને રાગદ્વેષનો પરિણામ થવાનું કાર્ષ કારણ નથી શુદ્ધસ્વરૂપી આત્માને રાગદ્વેષના પરિણામનો પ્રારભ થવાનું માનવામાં આવે તો સુક્ષ્મદ્રશ્યને પામેલા આત્માઓ-શુદ્ધ આત્માઓને પણ ફરી રાગદ્વેષનો પરિણામ ઉત્પન્ન થવાનું કા નહિ અને ? જૂનકાલમાં પહેલાં આત્મા શુદ્ધ હતો અને પછીથી જેને રાગદ્વેષનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, એમ માનવા જતા ભવિષ્ય કાનમાં મુક્ત અવસ્થાની શુદ્ધ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી પણ ફરી રાગદ્વેષનો પ્રાદુર્ભાવ થવાની ઊભી થતી આપત્તિ શી રીતે દર્શાવી શકાશે ? આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે-આત્માને રાગદ્વેષનો પરિણામ અમુક વખતથી ઉત્પન્ન થયે નથી, કિન્તુ તે અનાદિ છે

સુવર્ણ માટીની સાથે જેમ અનાદિકાલથી મળેલું છે અને એથી એનો ઉલ્લંઘન આશ્ચર્ય-સ્વભાવ દેકાયલો છે, એ પ્રમાણે આત્માનું પણ શુદ્ધ અક્ષરસ્વરૂપ અનાદિસમુપ્ત કેમ પ્રવાહના આવરણથી દેકાયલું છે મનિન દર્પણને ઉટકવાથી-માનવાથી તે ઉલ્લંઘન થાય છે અને ઝાઝા મળે છે, તેમ આત્મા પરનો કર્મ-જોન ધોવાઈ જવાથી આત્મા ઉલ્લંઘન અને છે અને પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે

એટલે 'આત્મા પહેલો અને પછી કર્મનો સબધ એમ માનવું બીજી શકતું નથી 'કર્મ' પહેલું અને આત્મા પછી' એમ તો બોનાય જ

નહિ એ ખુલ્લુ છે, કારણ કે એમ કહેવામા આત્મા ઉત્પન્ન થનારો ઠરે છે અને અતએવ વિનાશી ઠરે છે એ સિવાય, આત્માના અભાવે 'કર્મ' વસ્તુ જ ધટતી નથી આ રીતે એ બને પદો જ્યારે ઘટી શકતા નથી, સારે "આત્મા અને કર્મ" એ બંને હમેશાથી સાથે (અનાદિ-મહાયુક્ત) છે" એ ત્રીજો પક્ષ સિદ્ધ થાય છે

જૈનશાસ્ત્રમા કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકારો જતાવ્યા છે-જ્ઞાનાવરણ, લ્થનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, જોત્ર અને અન્તરાય એ નવું કહેવાતું રહેતું નથી કે-આત્મા અમય સ્વરૂપે અનન્તજ્ઞાનરૂપ-મિત્તિજ્ઞાન-દમય છે પરંતુ પૂર્વોક્ત કર્મોના આવરણનાશાત્ તેનું મૂન સ્વરૂપ આચ્છાદિત છે એથી એનું મમારમા પરિભ્રમણ છે અને ભવચક્ત્રી અનેકાનેક વિહળનાઓ અને વળગેલી છે

જ્ઞાનાવરણકર્મ, આત્માની જ્ઞાનશક્તિને દબાવનાર છે આ કર્મ જેમ જેમ વધારે જોરવાર થાય છે, તેમ તેમ તે, જ્ઞાનશક્તિને વધારે આચ્છાદિત કરે છે પુદ્ગિનો અધિકાધિક વિકાસ થવાનું મૂળ કારણ, આ કર્મનું શિથિન થતું જતું, એ છે આ કર્મનો સપૂર્ણ ક્ષય થયે 'કેવળજ્ઞાન' (સકલ લોકાલોકના સમગ્ર પદાર્થોનું સપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) પ્રકટ થાય છે,

દર્શનાવરણકર્મ દર્શનશક્તિને વાવનાર છે જ્ઞાન અને દર્શનમા વધુ અન્તર નથી સામાન્ય પ્રકારના જ્ઞાનને 'દર્શન' નામ આપ્યું છે જેવી રીતે કાંઈ માણુમને દૂરથી જોતા સામાન્ય રીતે જે મનુષ્યત્વમાત્રનું જ્ઞાન થાય છે, તે દર્શન છે અને પાછી એનો વિશેષ પ્રકારે બોધ થવો એ જ્ઞાન છે નિદ્રા આપવી, આધળાપણ, બેઠરાપણ વગેરે આ કર્મના રૂળ છે

વેદનીય કર્મનું કાર્ય સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવવાનું છે સુખનો અનુભવ કરાવનારને સાતવેદનીય કર્મ અને દુઃખનો અનુભવ કરાવનારને

મોહનીયકમ મોહ ઉપજાવનાર છે એ ઉપર મોહ, પુત્ર ઉપર મોહ, મિત્ર ઉપર મોહ, સારી સારી ચીજો ઉપર મોહ એ બધું મોહ નીચ કમનું પરિણામ છે મોહમાં અંધ બનેનાઓને કર્તવ્ય કે અમત બધું જાન રહેતું નથી દારૂ પીધેના માણસ, જેમ વસ્તુને વસ્તુસ્થિતિએ સમજી શકતો નથી, તેમ મોહની ગાઢ અવસ્થામાં મૂકાયેલો પ્રાણી તત્ત્વને એના સાચા સ્વરૂપમાં સમજતો નથી અને વિપરીત બુદ્ધિમાં ગોથા માયા કરે છે મોહની લીલાના ઉદ્દેશ્યોથી સંસાર ભર્યો પડ્યો છે આટલું કહેતા આ કમ આત્મસ્વરૂપની ખરાબી કરનામાં આગેવાનીઓએ ભાગ ભજવે છે આ કર્મના બે બેદો છે—તત્ત્વદષ્ટિને અટકાવનાર 'દશન મોહની' અને ચારિત્રને અટકાવનાર 'ચારિત્રમોહનીય'

આયુષ્યકર્મના ચાર બેદો છે—દેનતાનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું આયુષ્ય, તિર્થંચનું આયુષ્ય અને નરકનું આયુષ્ય જેમ પગમાં બેડી હોય ત્યાં સુધી માણસ છૂટી શકતો નથી તેવી રીતે મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવતા અને નારક એ ચારે ગતિઓના જીવો, આયુષ્ય પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી સાચી છૂટી શકતા નથી

નામકર્મના અનેક બેદો—પ્રબેદો છે પરંતુ દૂકમાં સારું થા ખરાબ શરીર સારું થા ખરાબ રૂપ, યશ થા અપયશ સૌભાગ્ય થા દુર્ભાગ્ય સુસ્વર થા દુસ્વર વગેરે અનેક બાબતો આ કમ ઉપર આધાર રાખે છે જેમ નિતારો સારા થા ખરાબ ચિત્રો બનાવે છે, તેવી રીતે પ્રાણીઓના વિવિધ દેહાકારો, રૂપાકારો, સ્વભાવોનું નિર્માણ કરનાર આ કમ છે

ગોત્રકમના બે બેદો છે—હિત્ય ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર જાયા ગોત્રમાં કે નીચા ગોત્રમાં જન્મ થવો એ આ કમનો પ્રભાવ છે રાતિમધ્યને તરછાડનારા દેશમાં પણ જિંચ-નીચનો વ્યવહાર

અનંતરાયકર્મનું કામ વિધિ નાખવાનું છે ધનાઢ્ય હોય, ધમનો બળજુદાર હોય છતાં દાન ન આપી શકે એ આ કર્મનું ફલ છે વેરાગ્ય કે ત્યાગશક્તિ ન હોવા છતાં ધનનો ભોગ ન કરી શકાય એ આ કમનો

પ્રભાવ છે હજાર પ્રકારના બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસો કરવા છતાં વ્યાપારમાં ફોટોમદ ન થવાય, અથવા નુકશાન વેદાય એ આ કર્મનું કામ છે. શરીર પુષ્ટ હોવા છતાં ઉદ્ધમ કરવા તત્પર ન થવાય, એ આ કર્મનું પરિણામ છે.

કર્મબંધી દેક હકીકત કહેવાઈ ગઈ જેવા પ્રકારના અધ્યવસાયો હોય, કર્મ, તેવા પ્રકારનું ચિકિત્સુ બંધાય છે, અને કૃણ પશુ તેનું જ ચિકિત્સુ ભોગવવું પડે છે કર્મના બંધન સમયે તેની સ્થિતિ અર્થાત્ કર્મવિપાક ફેટના વખત સુધી ભોગવવો જોઈએ, એ કાનૂનો નિયમ પશુ બંધાઈ જાય છે કર્મ, બંધાયા પછી તરત જ ઉદ્ધમા આવે, એમ સમજવાનું નથી જેમ બીજા વાળ્યા પછી તરત પાક થતો નથી તેમ, કર્મ બંધાયા પછી અમુક કાલ પસાર થયા બાદ, તે ઉદ્ધમા આવે છે ઉદ્ધમા આવ્યા પછી કર્મ ન્યા સુધી ભોગવવું જોઈએ એનો નિયમ નથી કારણ કે પૂર્વે બંધાયેલા સ્થિતિકાનમાં પશુ આત્મપરિણામ પ્રમાણે ફેરફાર થઈ જાય.

કર્મનું બંધાવું એક રીતનું હોતું નથી કોઈ કર્મ અતિભાદ બંધાય છે, જ્યારે કોઈ કર્મ ગાળ, કોઈ સિધ્ધિ અને કોઈ અતિસિધ્ધિ બંધાય છે જે કર્મ અલગત ગાદ બંધાય છે, તેને જોઈશો 'નિકાચિત એવું નામ આપે છે આ કર્મ પ્રાય અવશ્ય ભોગવવું પડે છે બાળીના કર્મો શુભ ભાવનાઓના પ્રમળ વેગથી (વિપાકરૂપે) ભોગવ્યા વગર પશુ છૂટી શકે છે.

બંધાયેલા કર્મો ભોગવ્યા બાદ જે ખરી પડે છે, એનું નામ છે—

નિર્જરા.

આ નિર્જરા જે રીતે થાય છે—એક નિર્જરા ઉચ્ચ અ
કલ્યાણ ભાવનાથી વગેરેના સાધનથી
થાય છે તે છે કર્મ ભોગવાઈ જઈ.

પરેની નિજ રા સકામનિજ રા કહેવાય છે, જ્યારે જીજ્ઞા આ મનનિજ રા
 છે જન્મા રોગ જેમ રાત્ર મમય પ્રાપ્ત થયે રૂપ પર પાડે છે, અને
 ઉપાસથી પણ કીધા તેને પકરત માં આવે છે, એ પ્રમાણ કર્મ, રસ,
 અરુચિ પૂજી થયે પાત્રી જઈ, જોગરાખ જઈ ખરી પડે છે, અને તપશ્ચર્ય
 વગેરે તપિ ઉપાસથી પણ કર્મને પકવી દીધું કરતા માં આવે છે

જાન વરણ દર્શન ન જી મોદનીય અને અન્યગાય એ મર 'પ્રતિષ્ઠા'
 કહેવાય છે કા જી કે તં આત્માના કેવળજાન અર્થિ મુખ્ય મુખેને કલ્પ-
 નાર (આત્માનાર) છે આ ચાર પાતિકર્મોના દાવ થયથી કેવળજાન
 પ્રમાણિત થાય છે આ કેવળજાન એક-અલેકના જન, અર્પિત્વ અને
 વતમાન તમામ પદાર્થોના સંપૂર્ણ સ્વ તોરતપ છે આ નનો પ્રકાર
 થતા આત્મા જાત જો છે એ જાતે આપુખ પૂર્ણ થતાના સમય
 ઉપર અવસ્થિત થર કમો જે 'અધ્યાત્મિક અથવા ૨' અલેપમાદિ' કહે
 વાય છે તેને-જીજ્ઞા કહે છે અને તરજાન તેઓનો આત્મા મીધુ દીધા
 મમન કરતો એક સમયમાં લેકના અપ્રમાત્ર ઉપર અવસ્થિત થાય છે
 આ અવસ્થાને કહે છે—

મોક્ષ

નવ ૩ તત્ત્વ મોક્ષ છે અને તેનું લક્ષણ—'પરસ્ત્રવમસ્યયો મોક્ષ' "
 અથવા "પરમાત્મનો મુક્તિ" એ સૂત્રે થાં મર કમને' દાવ
 અથવા સર કમોના દાવથી પ્રાદુજીત થતો પરમ આત્મ જે પ્રકારે
 દર્શોત્તમાં આવે છે સર્વ કમોના દાવ થયથી હિર્વમમન થતું એ
 આત્માનો રવભાવ છે અને એ વિશે તુલસીજી હિતદરજી પદેમાં અપર્ક
 મધુ જી હિર્વમમન કરતો આત્મા લોકના અમ ભામે પદોમાં અટકી જત
 છે અને તો આગળ મમન કરી શકતો નથી કેમકે પડેલા કહેલાઈ મધુ

૧ પાતિકર્મો વિષયીત અપાર્થિક ૨ જાવ એટલે સજ્જાર અથવા શરીર તેને
 રૂપ વો રાખનાર એ અલેપમાદિ' સંજ્ઞાનો અર્થ છે

છે તેમ લોકના અગ્રણીથી આગળ ગતિ કરવામા મદ્યાર એવો ધર્મા-
સ્તિકાય પદાર્થ નથી

ઉપયુક્ત મુક્ત અનરયામા સર્વ કર્મોની ઉપાધિઓ છૂટી જવાને
લીધે શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનનો સર્વથા અભાવ થવાથી જે અનિર્વાચ્ય
સુખ મુક્ત આત્માઓ અનુભવે છે, તે સુખની આગળ સમગ્ર ત્રિલોકીનો
આનંદ બિન્દુમાન છે ધણીઓ શકા કરે છે કે-મોક્ષમા શરીર નથી,
વાડી લાડી, ગાડી નથી તો ત્યાં સુખ શું હોઈ શકે ? પરંતુ ધ્યાનમા
રાખવું જોઈએ કે શરીર સુખની સાથે દુખતુ પણ સાધન છે માન
મિદ્ધાન ઉડાવવામા જે મગ્ન પડે છે, તેનું કારણ માત્ર ભૂખની પીડા
છે પેટ ભરાઈ ગયેલું હોય તો અમૃતસમાન ભોજન પણ ગમતુ નથી
ટાઢની પીડા દૂર કરવા જે વસ્ત્રો પહેરવામા આવે છે, તે જ વસ્ત્રો,
ગરમીના તાપ વખતે પહેરવા ગમતાં નથી બહુ બેમવાવાળાને ચાલવાનું
મન થાય ❶ અને બહુ ચાનવાવાળાને બેસવાનું-આરામ લેવાનું મન
થાય ❷ કામભોગ, ગરબાતમા જેવો અનુકૂલ લાગે છે, અન્તમા તેવો
જ પ્રતિકૂળ લાગે છે આ બની અસ્થિરતા શું સુખમય છે ? જે,
સુખના માધનો મમજાય છે તે, માત્ર દુખને સમાવવા સિવાય કંઈ
નવું સુખ ઉત્પન્ન કરનાર નથી પાંચેલું શુભકું જ્યારે ફૂટી જાય છે
ત્યારે 'હા શ' કરીને જે સુખ અનુભવાય છે, તે યથાર્થમા સત્ય છે ?
નહિ માત્ર તે વેનાની શાન્તિ છે જો તે સુખ સાચું હોય, તો જેને
શુભકું થયું નથી, તેને તે સુખા હા. કા નથી થતો ? નિયમસેવનથી
દુખની શાન્તિ જે અનુભવાય છે, તે કલ્પિત, ક્ષણિક, સતાપમિશ્રિત
અને પરિણામે વિરસ છે

જે સ્વાસ્થ્ય મેળવના માટે ખાવું પીવું હરવું, ફરવું વગેરે સસાર
વર્તી જીવો કરે છે, તે સ્વાસ્થ્ય કરતા અનન્તગણ સ્વાસ્થ્ય મિદ્ધ આત્મા
ઓને કર્મો કાયથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે કર્મજ ધો તમામ છૂટી જવાથી
વિમલ ચેતન મુક્ત આત્મા પરમસ્વાતંત્ર્ય સંભૂત અનન્ત આનંદી દશા
અનુભવે છે

જેને ખુજલી આવતી હોય તેને જ ખજુરામા કાંઈક આનન્દ લાગે છે, બીજાને તે તરફ અંધિ શાની હોય ? એ પ્રમાણે જેઓને મોહની વાસનાઓ લાગેલી હોય છે, તેઓને જ મોહની ચેષ્ટાઓ મળતી લાગે છે. મિત્ર બીજાઓને (વીનરાગ આત્માઓને) તે મળતી લાગે જ નથી : સંસારનો મોહમય વિનાશ ખરેખર ખુજલીના જેવો શરૂઆતમાં કાંઈક આનન્દ ઉપજાવનાર અને પાછળથી મહાનુકૂળ ખતો અનુભવ કરાવનાર છે. મોહરૂપી ખુજલી જેમની માવ મગી ગઈ છે, એવા મુક્ત પરમાત્માઓને, નિર્મલ આત્મચેતિમાંથી પ્રગમિતો જે સ્વાભાવિક આનન્દ છે તે જ ખરેખર પરમાર્થ સુખ છે. આવા પરમ સુખી પરમાત્માઓને માટે શુદ્ધ બુદ્ધ સિદ્ધ નિરંજન, પરમજ્યોતિ પદ્મ વગેરે નામો શાસ્ત્રોમાં આપ્યા છે.

મોક્ષની પ્રાપ્તિ મનુષ્ય-શરીરના જ થાય છે. દેવતાઓ પશુ દેવ ગતિમાંથી મુક્તિ પામી શક્યા નથી.

જીવોના જન્મ અને ‘અભવ’ એના પ્રકારો જૈનશાસ્ત્રનાર બતાવે છે. મોક્ષને મને લાગે પશુ મેળવી શકનારા જીવો ‘અભવ’ કહેવાય છે, જ્યારે ‘અભવ્ય’ જીવોને મુક્તિની પ્રાપ્તિ અશક્ય હોઈ શકતી નથી. જન્મ કે અભવ્ય કોઈના બનાવમાં બનતા નથી, કિન્તુ એ અન્યત્ર અભવ્ય જીવો સ્વાભાવિક પરિણામ છે જેમ, મગની અદર કોરક મગ હોય અને બીજા મગ પાકી જાય પશુ તે કોરક મગ પાકતા નથી તેમ ‘અભવ્ય’ કોરક મગના જેવો છે એની સંસાર-સ્થિતિ પામતી નથી કદ્યર.

ધર્મના સળધમાં જૈનશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો ધ્યાન આપવા જેવા છે. “પરિક્ષીણસકલ્કર્મા દમ્બર” અર્થાત્ જેના સકલ કર્મોનો નિર્મલ ક્ષય થયો છે એ ધર્મરૂપ ધર્મરૂપ પૂર્વે જન્માવેલી મુક્તિ અવસ્થાને પહોંચેલા પરમાત્માઓથી જૂદા પ્રકારનો નથી. કિન્તુ ધર્મરૂપનું લક્ષણ તે મુક્તિનું લક્ષણ એક જ છે.

જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિના કારણો-સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રનો અભ્યાસ થતો થતો તે અભ્યાસ પૂર્ણ ગિયતિ ઉપર આવવાથી કર્મ-અન્ધનો સવયા છૂટી જાય છે અને આત્માનું અનન્તજ્ઞાન આદિ મહત્ત્વ સ્વરૂપ સપૂર્ણ પ્રકાશિત થાય છે આ સ્થિતિએ પહોંચવું એ જ ઈશ્વરત્વ છે^૧ જે છવે, આત્મસ્વરૂપના વિકાસના અભ્યાસમા આગળ વધે અને પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચવાનો યથાવત્ પ્રયત્ન કરે, તો તે બરાબર ઈશ્વર થઈ શકે છે એમ જૈનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે ઈશ્વર-વ્યક્તિ એક જ છે એવો જૈન સિદ્ધાન્ત નથી એમ છતાં પણ પરમાત્મગિયતિએ પહોંચેના સર્વ મિલો એક સરખા નિરાકાર અને અલન્ત ગાત્ર સમુક્ત હોવાથી સમષ્ટિરૂપે, મમુચ્ચયરૂપે તેઓનો 'એક' શબ્દથી કથયિત્ત બવહાર થઈ શકે છે જૂદી જૂદી નદીઓનું કે જૂ. જૂ. કુવાં વા તનાવેનું ભેગું કરેલું પાણી, જેમ પરસ્પર એકમેક થઈ જાય છે અને એમા કરો લિનભાવ જણાતો નથી, તેમજ એકરૂપે એનો બવહાર થાય છે એ પ્રમાણે પ્રકૃતમા જૂલ જૂલ પણ જતની પેઠે મળેના સિદ્ધોમા 'એક ઈશ્વર' કે 'એક પરમાત્મા' એવો બવહાર થવો અસંભવિત કે અસંગત નથી

૧ સામાય કેવલજ્ઞાનિઓના કરતાં તીર્થંકરો પ્રબલ પુણ્યપ્રાપ્તિઓના અતુલ સામાન્યને ક્ષીણે અને ધર્મના એક મહાન પ્રભાવશાસ્ત્રી પ્રકાશક તરીકેની દૃષ્ટિએ બહુ ઉચ્ચ ઠાગી પર ■ પરણ સરીત્થાગી અવસ્થામા એઓ (સામાન્યકેવલી અને તીર્થંકરો) બને-આર અપ્રાપ્તિ કર્યો ફોણ કરવા બાકી હોવાથી-કર્મ ક્ષયમા પૂણ્ણ પામેલા નથી, એમ વસ્તુતઃ કહી શકાય છે, જ્યારે સપૂણ્ણ કર્મક્ષયની અવસ્થામા એઓ બને તીર્થંકરત્વને અંગેનો ભેદભાવ નહિ રહેવાથી બિજકુલ સરખા છે આ કવત્થી ભેઈ શકાય છે કે ઈશ્વરનું " સકલ-કર્મ-સદિત્ત " એ સમુચિત લક્ષણ સર્વ મુક્ત આત્માઓમા પ્રાપ્ત હોવાથી સર્વ મુક્ત પરમાત્માઓ બરાબર ઈશ્વર પદવાચ્ય ■ નિરાવરણ-દશાસજ્જ્ઞાનપૂર્ણતા વા પરમાત્મજ્ઞાનિતિ ભવસ્થ અને ભવાનીત બ ને કેવલજ્ઞોમા પૂર્ણ સમાન હોવાથી ભવસ્થ કેવલી પણ તરૂંપે પરમાત્મા-પરમેશ્વર છે

મોક્ષનુ સાધનત્વ.

અહીં એક આસકાને અવકાશ મળે છે તે એ છે કે- 'જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે તે વસ્તુનો નાશ થાય છે' એ અકાલ્ય નિયમ પ્રમાણે મોક્ષ પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેનો પણ અત અવવો જોઈએ, અને અતએવ મોક્ષ સાધ્યત ઘટી શકે નહિ.

આના સમાધાનમા ધ્યાન આપવા જેવું છે કે-મોક્ષ કોઈ ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ નથી માત્ર કર્મથી અનગ થવું એ જ આત્માને મોક્ષ છે આથી આત્મામા કોઈ નવીન વસ્તુનો ઉત્પાદ થતો નથી કે જેથી તેનો અત અવવાની ક પના જોઈ શકે જેમ વાણા ખસી જવાથી જળહળતો સૂર્ય પ્રકાશમાન થાય છે, તેમ કર્મના આવરણો ખમી જવાથી આત્માના સકળ ગુણો પ્રકાશમાન થાય છે, બીજા શબ્દોમા સમન્વયુચ્યુત આત્મા પ્રકાશમાન થાય છે આનું નામ જ મોક્ષ છે કહો, આમાં શું ઉત્પન્ન થયું ?

સવથા નિમલ થયેલ આત્માને પુન કર્મનો સબંધ થતો નથી અને એથી એનું સસારમા પુનરવતરણ હોય જ નહિ જેવી રીતે—

‘દર્શ્યે ધીજે યથાડર્યમ્સ પ્રાતુર્ભવતિનાદ્દુર ।
કર્મયીજે તથા દર્શ્યે ન રોદતિ મયાદ્દુર ॥”

—બીજા અસન્ન બળી જવા પછી અકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી, તેવી રીતે કર્મરૂપી બીજા મરથા બળી ગયા પછી સસારરૂપી અકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી.

સસારનો સબંધ, કર્મસબંધને આધીન છે અને કર્મનો સબંધ રાગદ્વેષની ચિકાશને આધીન છે જેઓ અસત નિમલ થયા છે—સવથા નિનેય થયા છે, તેઓને રાગદ્વેષાદિની ચિકાશ હોય જ શાની ? અને

૧ ન્યા ન્યા કર્મને અનાદિ કહેવામા આવ્યું છે ત્યા ત્યા જૂદા જૂદા કર્મના સ્થિતિનો પ્રવાહ અનાદિ સમ નો.

અતએવ કર્મસંબંધ હોવાની કલ્પના પણ શી ? અને એથી જ સસારમા ફરી ધસડાવાની વાત જ શી ?

સર્વ કર્મોના ક્ષય હોઈ શકે છે

આ રચણે એક એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે—આત્માની સાથે કર્મોના સંયોગ જ્યારે અનાદિ છે, તો અનાદિ કર્મોના નાશ કેમ થવો જોઈએ ? કારણ કે અનાદિ વસ્તુનો નાશ થતો નથી, એમ તર્કવાદનો નિયમ છે, અને વિશ્વમા પણ એમ અનુભવાય છે આ પ્રશ્નના મમા-ધાનમા એ ધ્યાનમા રાખીને જોઈએ કે આત્માની સાથે નવા નવા કર્મો બંધાતા જાય છે અને જૂના જૂના ખરી પડે છે આવી સ્થિતિમા કોઈ પણ અમુક કર્મ—અનિત આત્માની સાથે અનાદિ સંયુક્ત નથી, કિન્તુ જૂના જૂના કર્મોના સંયોગનો પ્રવાહ અનાદિકાલથી વહેતો આવે છે, એમ સમજવાનું છે આત્માની સાથે દરેક કર્મવ્યક્તિનો મયોગ આદિમાન છે, અતએવ કોઈ કર્મવ્યક્તિ, આત્માની સાથે નિત્ય સંયુક્ત રહેતી નથી, તો પછી શુકલધ્યાનના બળે મર્વ કર્મોના સમૂલ ક્ષય થવો એમા અશકિત શું છે ?

એ સિવાય, સસારના મનુષ્યો તરફ દર્શિત કરતા રૂપ જથ્થાઈ આવે છે કે—કોઈ માણસને રાગ-દ્વેષ અધિક પ્રમાણમા હોય છે, જ્યારે કેટલાંયના રાગ-દ્વેષ ઓછા પ્રમાણમા દેખવામા આવે છે એટલું જ નહિ, એક જ માણસના રાગ દ્વેષમા પણ ન્યૂનાધિકતા આવે છે આવી રીતની રાગ-દ્વેષની વધઘટ, હેતુ વગર ઘટી શકે નહિ, એ સહજ સમજી શકાય છે, અને એથી માની શકાય છે કે વધઘટવાળી ચીજ, જે હેતુથી ઘટતી હોય, તે હેતુની પૂરી સામગ્રી મળેથી તેનો નાશ થાય છે જેમકે, પોષ મહિનાની પ્રગટ ટાઢ બાનસૂત્રના મદ મદ તાપથી ઘટતી ઘટતી વધુ તાપ પડવાથી બિનકુલ ઊડી જાય છે ત્યારે વધવટવાળા રાગ-દ્વેષ દોષો જે કારણથી ઓછા થાય છે, તે કારણ સંપૂર્ણ રૂપમા યદિ સિદ્ધ થાય, તો તે દોષો સમૂલ નષ્ટ થાય, એમા શું વાધા જેવું છે ? રાગ-દ્વેષ શુભ ભાવનાઓથી ઘટે છે અને એ જ શુભ ભાવ

નાઓ જ્યારે વધારે મળ્યુંત થાય છે, અને ધ્યાન-અવસ્થામાં આત્મા નિશ્ચય બનીને પરમ સમાધિ પર જ્યારે પહોંચે છે ત્યારે રાગ-રોષનો સંપૂર્ણ દાવ થાય છે આમ, કર્મોનો દાવ થઈ નિરાવરણ દશા આત્માને પ્રાપ્ત થવી એમાં વાધા જેવું દશુ નથી રાગ-રોષ છોડી જતા જ કેવળ જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કેમ કે રાગ રોષનો દાવ થતા જ જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અતરાય એ ત્રણે કર્મોનો દાવ થઈ જાય છે આખો સંસારરૂપ મહેલ માત્ર બે ચાલના ઉપર ટકી રહ્યો છે, અને તે રાગ તથા રોષ છે મોહનીન કર્મનું સર્વસ્વ નાગ અને રોષ તો તાલ વૃક્ષના શિર ઉપર સોય બોખી દેવાથી જેમ આખું તાલ વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે સર્વ કર્મોનું મૂળ જે રાગ-રોષ, તેના ઉપર પ્રહાર કરવાથી, તેનો ઉત્કેદ કરવાથી-આખું કમવૃક્ષ સુકાઈ જાય છે-નાશ પામી જાય છે

કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ

રાગ-રોષના દાવથી પ્રાદુર્ભૂત થતા કેવળજ્ઞાનના મળ ધમા શકા થવી બનનાભંગ છે કે એવું તે જ્ઞાન કોઈને હોવું હશે ખરૂં કે જે અખંડ ધક્કાડના-સકલ લોકાલોકના-ત્રણે કાળના તમામ પાથો ઉપર પ્રકાશ પાડે ? ” પરંતુ એનો ખુલાસો આ પ્રકારે મમજી શકાય જ્ઞાનની માત્રા મનુષ્યોમાં એકબીજા કરતા અધિકાધિક દેખવામાં આવે છે આ શું કારણ છે ? એ જ કે જે આવરણ થોડું-ધણું ખસવાથી જ્ઞાન, અધિક અધિક પ્રકાશમાં આવે છે તે આવરણ અગર ખિનકુન ખસી જાય, તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો પ્રગટ થાય આ હકીકતને એકે દૃષ્ટાન્તથી જોઈએ નાની-મોટી વસ્તુઓમાં જે પહોળાઈ એક બીજાથી ઘણી-ઘણી જોવામાં આવે છે તે પહોળાઈ, વધતી વધતી આકાશમાં વિશ્રાન્તિ લે છે, અર્થાત્ વધતી જતી પહોળાઈનો અન્ત આકાશમાં આવે છે આકાશથી આગળ પહોળાઈનો પ્રકય નથી સંપૂર્ણ પહોળાઈ આકાશમાં આવી ગઈ છે આ દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે જ્ઞાનની માત્રા પણ વધતી વધતી કોઈ પુરુષ-વિશેષમાં વિશ્રામ લીધેલી હોવી જોઈએ, જેમ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે જ્ઞાનના વધતા જતા પ્રકરણો જેની અદર અત આવે છે, જેનાથી

આગળ જ્ઞાનની માત્રાને વધવાનું અટકી ગયું છે એવો સમ્પૂર્ણ જ્ઞાનની વિશ્રાંતિને મેળવનાર જે પુરુષ છે, તે જ સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે અને એવું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન છે .

ઈશ્વર જગત્કર્તા કર્તા નથી.

જૈનધર્મનો સિદ્ધાન્ત વિચારશીલ નિદાનેનું વધારે ધ્યાન ખેંચે એવો છે તે એ છે કે-ઈશ્વર જગત્કર્તા ઉત્પાદક નથી જૈનશાસ્ત્રો એમ જણાવે છે કે-કર્મસત્તાથી ફરતા મમાગ્યક્રમા નિર્લેપ, પરમ વીતરાગ અને પરમ કૃતાર્થ એવા ઈશ્વરનું કર્તૃત્વ કેમ બની શકે ? દરેક પ્રાણીના સુખ-દુઃખો તેની કર્મસત્તા ઉપર આધાર રાખે છે વીતરાગ ઈશ્વર, ન ક્રોધના ઉપર પ્રમત્ત થાય છે, કે ન ક્રોધના ઉપર રષ્ટ અને છે પ્રસન્ન થયું કે રુદ્ધ થયું એ વીતરાગ-સ્થિતિએ પહોંચવાને ન થશે

ઈશ્વરપૂજનની જરૂર.

‘ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી’ એ સિદ્ધાન્તને અંગે, ઈશ્વરને પૂજવાથી શું લાભ ? અર્થાત્ ઈશ્વર જ્યારે વીતરાગ છે-વૃદ્ધ કે રષ્ટ થતો નથી, તો પછી તેનું પૂજન શું ઉપયોગી ? એવો પ્રશ્ન ઊભો થતો જેવામા આવે છે, પરંતુ જૈનશાસ્ત્રકારોનું કહેવું એવું છે કે-ઈશ્વરની ઉપાસના ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવા વાસ્તે નથી, કિન્તુ પોતાના હૃદયની શુદ્ધિ કરવા વાસ્તે છે સદા દુઃખોના ઉત્પાદક રાગ-દોષને દૂર કરવા રાગદોષરહિત પરમાત્માનું અવલંબન લેવું પરમ આનંદક છે મોહવામનાઓથી ભરેલો આત્મા સ્ફટિકના જેવો ■ જેમ સ્ફટિકની પાસે જેવા રંગનું દૂધ હોય, તેવો રંગ સ્ફટિક પોતામાં ખેંચી લે છે, એવી રીતે જેવા રાગ-દોષના સંયોગો આત્માને મળે છે, તેવા પ્રકારની અસર આત્મામાં જલદી ઉત્પન્ન થાય છે આ માટે સારા પવિત્ર સંયોગો મેળવવાની ખાસ આવશ્યકતા દરેક કલ્યાણાભિલાષી સમજી શકે છે વીતરાગ દેવનું સ્વરૂપ પરમ શાન્તિ-મય છે. રાગદોષનો રંગ કે તેની અસર તેના સ્વરૂપમાં બિનદુષ્ક હોતી નથી અતઃ તેના અવલંબનથી, તેનું ધ્યાન કરવાથી આત્મામાં વીતરાગ-

ધર્મનો મચાર થાય છે અને એ ગગને ક્રમશઃ વીતરાગ થઈ શકાય છે સદૃ કોઈ સમજી શકે છે કે એ રૂપવતી રમણીને વિચિત્ર દૃષ્ટિએ જોવાથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, પુત્રને જોવાથી કે મિત્રને મળવાથી સ્નેહન જન્યુતિ થાય છે અને એક પ્રેમ-નાત્મા મુનિનું દલન કરવાથી હૃદયમ શાન્તિનો આલ્હાદ અનુભવાય છે સજ્જનની મગતથી સારા અં દુર્જનની સગતથી ખરાબ થવાય 'સોમત તેવી અસર' વીતરાગ દેવની સોમત-તેનું દર્શન, સ્તવન પૂજન કે રમરણ કરવું એ જ એક આત્મામાં એવી અસર ઉત્પન્ન થાય છે કે રાગ-દ્વેષની રૂતિઓ સ્વતઃ ઓછી થવા પામે છે આ ઈશ્વરપૂજનનું મુખ્ય ફળ છે

પૂજ્ય પરમાત્મા પૂજકના તરફથી કોઈ આકાંક્ષા રાખતા નથી પૂજ પરમાત્માને પૂજના તરફથી કોઈ ઉપકાર થતો નથી પૂજ્ય પરમાત્મા પૂજકની પાસેથી કંઈ જોઈતું નથી પરંતુ પૂજક પોતાના આત્માને ઉપકાર અર્થે પૂજનની પૂજ કરે છે અને પરમાત્માના આલબનથી-તે તરફની એકાગ્ર ભાવનાના બળથી-પૂજક પોતાનું ફલ મેળવી શકે છે

અગ્નિની પાસે જનાર મનુષ્ય જેમ, દા' ઉડવાનું ફળ સ્વતઃ મેળવે છે, પરંતુ અગ્નિ કોઈને તે ફળ લેવા બોલાવતી નથી, તેમજ તે પ્રસન્ન થઈને કોઈને તે ફળ દેતી નથી એ પ્રમાણે વીતરાગ પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવાથી રાગાદિ દોષરૂપ દાદ સ્વતઃ પલાયન કરી જાય છે અને ચૈતન્ય નિકાસનું મહત્ત્વ ફળ મેળવાય છે આવી રીતની રૂપપ્રાપ્તિમાં દેશ્વરને પ્રસન્ન થવાનું માનવું એ કૌનશાએને સમ્મત નથી

વેશ્યાનો સગ કરનાર મનુષ્ય દુર્ગતિને પાત્ર થાય છે, એ ખરી વાત છે પણ એ દુર્ગતિ આપણર કોણ? એ વિચારવા જેવું છે વેશ્યાને દુર્ગતિ આપણર માનવી એ બાન્નિ છે, કારણ કે એક તો વેશ્યાને દુર્ગતિની ખબર નથી, અને એ સિવાય કોઈ, કોઈને, દુર્ગતિએ લઈ જવા સમર્થ નથી તારે દુર્ગતિએ લઈ જનાર માત્ર ચિત્તની મતિનતા સિવાય બીજું કોઈ નથી, એ બેધડક ગળે ઊતરે એવી હકીકત

છે આ ઉપરથી એ સિદ્ધાન્ત થઇ શકે છે કે—સુખ-દુઃખની કારણભૂત
 જે કર્મ છે, તેનો આધાર ચિત્તની વૃત્તિઓ ઉપર છે, અને એ વૃત્તિઓને
 શુભ બનાવવાનું અને તે દ્વારા સુખ મેળવવાનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન ભગવદ્
 ઉપાસના ■ એની ઉપાસનાથી વૃત્તિઓ શુભ થાય છે, અને છેવટે સર્વ
 વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી અતીન્દ્રિય પરમાનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે

મોક્ષ-માર્ગ

(૨)

નવ તત્ત્વોનું દ્રઢ વર્ણન પૂરું થયું. આમા મુખ્ય તત્ત્વો જીવ અને અજીવ બે જ છે. આસ્રવ અને બંધ એ જીવાજીવ સંયોગોનું (જડ-ચેતન ॥ સંયોગનું) અવસ્થાન્તર છે. સવર અને નિજ રા એ આત્માની ઉગ્ગત્તણ દશા છે. મોક્ષ આત્માનું પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. જામ એ આસ્રવાદિ પાચે તત્ત્વો યથાસહજ જીવ-અ-જીવમા મમાઈ જાય છે. પુણ્ય-પાપ આત્મસંબંધ કર્મ પુદ્ગલો છે. અતએવ પુણ્ય-પાપનો બંધમા અતર્ભાવ કરીએ તો સાત તત્ત્વો ગણાય. જેમ નવ તત્ત્વોની પરમ્પરા છે, તેમ સાત તત્ત્વોની ૧૫ પરમ્પરા છે. આસ્રવ અને બંધ રસ સારના મારણ અને સવર તથા નિજ રા મોક્ષના સાધન મોક્ષાર્થે આત્મવિકાસના માર્ગે આ નવ વસ્તુઓનું જ્ઞાન અત્યંત ઉપયોગી છે, એટલા માટે તેમને 'તત્ત્વ' નામ આપ્યું છે.

નવ તત્ત્વોના પ્રકરણ ઉપરથી આત્મા, પુણ્ય-પાપ પરલોક, મોક્ષ અને ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞેન નિયારોનું વિગ્ગન થઈ જાય છે. આસ્તિકાનું આસ્તિકપાત્ર, આત્મા પરમાત્મા કર્મ અને પુનર્જન્મની સ્વીકૃતિ ઉપર આધાર ગણે છે.

---

૧ શ્રી હમ્બરવાતિવાચકચરિત તત્ત્વાવસૂનામા સાત તત્ત્વોનો નિર્દેશ છે. ૨ જીમ પુણ્ય મોક્ષ સાધનમા ઉપયોગી છે.

કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનનાથી તત્ત્વજ્ઞાનનો માગ મેળવી શકાતો નથી અને આત્મજીવન બહુ ખરાબીમાં મૂકાય છે કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદીને પણ ધર્મના સ્થાનથી અગ્નિ હોવાનું અનુમાન સ્વીકારવું પડે છે નહિ દેખવા માત્રથી વસ્તુનો અભાવ માનવો એ ન્યાયમગત ક્ષતી શકાય નહિ ધણી વસ્તુઓ હયાત છતાં દૃષ્ટિગોચરમાં આવતી નથી, એથી એનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ આકાશમાં જોડેલું પક્ષી એટલું ઉચ્ચે ગયું કે તે નજરથી દેખી શકાતું નથી, એથી કરી તે પક્ષીનો અભાવ સિદ્ધ થાય નહિ આપણા પૂર્વજો આપણાથી દેખાતા નથી, એથી, એઓ ન્હોતા, એમ કહેવાની કાંઈ હિમ્મત કરી શકે નહિ દૂધમાં જળી ગયેનું પાણી જોઈ શકાતું નથી, એથી એનો અભાવ માની શકાય નહિ સૂર્યના અજનાળામાં તારા દેખાતા નથી, એથી એઓનું નાસ્તિત્વ ક્ષતી શકાય નહિ આ ઉપરથી અમજી શકાય છે કે, સમારમાં જેમ ઇન્દ્રિય-ગોચર પદાર્થો છે, તેમ ઇન્દ્રિયાતીત (અતીન્દ્રિય) પદાર્થો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે પોતાનું જ અનુભવેલું માનવું અને ખીજના અનુભવેન વિષયો માનના જ નહિ, એ વાત બ્યાજખી નથી વડન, પેરિસ અને ન્યુયોર્ક જેવા શહેરો જેણે દેખ્યા નથી, એવો મનુષ્ય તે શહેરોના વૈભવનો અનુભવ કરી આવેના અન્ય કાંઈ પ્રમાણિત મનુષ્યથી વર્ણવાતા તે વૈભવને સ્વીકારના યદિ તત્પર ન થાય અને તેને-પોતાથી અપ્રત્યક્ષ હોવાના કારણે- અસત્ય ઠરાવવા તૈયાર થાય, તો એ જેમ અણધરતું છે, તેવી રીતે, આપણા-આધારણ મનુષ્યો-કરતા અનુભવ-જ્ઞાનમાં આગળ વધેના મહા પુરુષોના મિદ્ધાન્તોને 'નથી દેખાતા' એટલા જ માત્ર હેતુથી અનગણના એ પણ અયુક્ત છે આ જવા ઉપરથી કહેવાની મતનમ એ છે કે પુરુષ-પાપતી પ્રત્યક્ષ કળાતી લીનાઓને ધ્યાનમાં લઈ સસારની નિ સારતા અને નિમમતા સમજી આત્મા ઉપર લાગેન મળને દૂર કરના, આત્મશક્તિનો પૂર્ણ પ્રકાશ સિદ્ધ કરવા કે યાજ્ઞસપત્ર માર્ગે આત્માને જોડવો જોઈએ ધીરે ધીરે પણ માર્ગ ઉપર-ખરા માર્ગ ઉપર-ગતિ કરતો આપી સૂચિતો નથી અને ક્રમશઃ આગળ વધતો જાય છે, છેવટે સાધ્યને પહોંચી વળે છે.

સાધ્યને ભક્ષમા નદિ લીધેના ધનુષરની બાણ દેહવાની એટલા જોય નિષ્ફળ જાય છે તેવી રીતે સાધ્યને સ્થિર કર્યા વગર કરાવી કાઢ પણ ક્રિયા સફળ થતી નથી, એ ધ્યાનમા ચાખતુ જોઈએ મોક્ષ એ ખર સાધ્ય સાધુ કે ગૃહસ્થ દરેક પોતાની દૃષ્ટિબિંદુ ઉપર સ્થાપિત કરતુ જોઈએ. એ સાધ્યને સિદ્ધ મરી આપનાર માર્ગની શોધ કરવી જોઈએ દુરામલનો લગ કરી ચણાનુરાગી બની શાસોનો ગર્ભ તપાસવો જોઈએ શુદ્ધ મિત્રાશુ બુદ્ધિએ અને આત્મકલ્યાણની તીવ્ર ઉત્કેહથી અવલોકાતા શાસોમાથી મોક્ષ મેળવવાનો નિઃશ્ચયક માર્ગ જાણી શકાય છે જાણવા પાડી ક્રિયામા મૂલ્યાની જરૂર છે ક્રિયા વગરુ જ્ઞાન ફલસાધક થઈ શકતુ નથી વાત દરેક સમજી શકે છે પાણીમા તરવાની ક્રિયા જાણવા છતા પણ તે ક્રિયા કરવામા ન આવે, તો પાણીમા તરી શકતુ નથી. બોધના સેવન વગર તેના જ્ઞાન માનથી કે વધુન માનથી વેદ મઠી શકતુ નથી મારે જ શાસ્ત્રકારો “ સમ્યગ્ જ્ઞાનમિયામ્યા મોક્ષ ” એ સૂચી સમ્યક્ (યથાર્થ) જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા એ બનેના મદ્યોતથી મોક્ષ મેળવી શકવાનુ પ્રરૂપે છે

સમ્યગ્ જ્ઞાન

આત્મતત્ત્વની ઓળખાણ કરવી એ સમ્યગ્ જ્ઞાન (Right knowledge) છે આત્માની સાથે સબન્ધ ધરાવતા જડ (કમ) દ્રવ્યોનુ સ્વરૂપ જાણવા વગર આત્મતત્ત્વનો યથાર્થ બોધ થઈ શકતો નથી આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન વગર જગત્ની તમામ વિહતા નિરથક છે સસારની કલેશજળ માત્ર આત્મ વિષયક અજ્ઞાનતા ઉપર આધાર રાખે છે તે અજ્ઞાનતા આત્મસ્વરૂપના ચિન્તાન-મનન-નિદિધ્યાસનથી દૂર થાય યથાબુદ્ધિ, યથાશક્તિ આત્મસ્વરૂપનો પરિચય કરવો એ આત્મકલ્યાણનુ પ્રથમ પગથિયુ છે

સમ્યક્ ચારિત્ર

તત્ત્વસ્વરૂપ જાણવાનુ ફળ પાપક્રમથી હઠતુ એ છે એ જ સમ્યક્

ચારિત્ર (Right conduct) છે પોતાના જીવનને પાપના સયો-
ગથી દૂર રાખી નિર્મળ જનાવવું એ 'સમ્યક્ ચારિત્ર' સબ્દનો ખરો
અર્થ છે એ સમ્બધમાં રાસ્રવર્ણિત નિશેષ નિયમો, ધારા-ધોરણો
અમલમાં મૂકવા આવશ્યક છે સામાન્યતઃ ચારિત્ર એ વિભાગોમાં
બહેચાય છે-સાધુઓનું ચારિત્ર અને ગૃહસ્થોનું ચારિત્ર સાધુઓના
'સાધુ-ધર્મ' અને ગૃહસ્થોના ચારિત્રને 'ગૃહસ્થ-ધર્મ' કહેવામાં આવે છે
સાધુ-ધર્મ

“ સાન્નોતિ સ્વપરહિતકાર્યાણિ, इति साधु ”

અર્થાત્ સ્વહિન અને પરહિતના કાર્યો જે સાધે, તે સાધુ છે
સંસારના કચન-ઠામિન્યાદિ ભોગો છોડી મહાન ધર-કુટુંબપરિવાર
સાથેના સમ્યક્ ઉપર જલાજલિ આપી આત્મકત્યાણી ઉચ્ચ કોટી
ઉપર આરૂઢ થવાની પરમ પવિત્ર આકાંક્ષાએ જે અસંગતત મદ્ધ
કરાય છે તે સાધુધર્મ છે રાગદ્વેષની વૃત્તિઓને દબાવવી, એ જ સાધુના
વ્યાપારનો મુખ્ય નિયમ હોય છે પ્રાણાતિપાતવિગમણ મૃષાવાગવિરમણ,
અન્ન તાનવિરમણ, મૈથુનવિરમણ અને પરિમદવિરમણ, એ સાધુઓના
પાંચ મહાવ્રતો છે રમનોગ્રસ્ત, ઉચ્ચનગ્રસ્ત અને રંકાયગ્રસ્ત થવું, એ
વિશ્વમધુત્વનું વ્રત છે જેનું ફળ-જન્મ, જરા, મૃત્યુ, આધિ, વ્યાધિ,
ઉપાધિ વગેરે સર્વ દુઃખોથી રક્ષિત અને પરમ આનન્દસ્વરૂપ એવો મોક્ષ
છે એ સાધુધર્મ કેવો ઉજ્જવળ અને કેવો વિકટ હોવો જોઈએ, એ
સહજ સમજી શકાય છે આવો મુનિધર્મ, સંસારની રિથિતિનું યથાર્થ
જ્ઞાન થયું હોય તેના ઉપરથી તાત્ત્વિક વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય,
અને મોક્ષઅવસ્થામાં પોતાને મૂકવાની મહત્તી ઉત્કંઠા જાગી હોય ત્યારે
જ મિદ્ધ કરી શકાય છે

સાધુધર્મના જેઓ અધિકારી નથી, તેઓ ગૃહસ્થ ધર્મનું પાલન કરવાથી પોતાના જીવનને કૃતાચ કરી શકે છે ‘ગૃહસ્થધર્મ’ પર આરંભ થવા પહેલાં અમુક ગુણોનો અભ્યાસ પાડવાનું શાસ્ત્રકારો બતાવે છે પૈસો કમાવવામાં હંમેશા નીતિનું પાનન કરવું અને કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ કામમાં અચાચ ન કરવો એ ગુણ સદુચી પહેલાં-ગૃહસ્થ ધર્મને ક્ષાયક થવામાં-જરૂરનો છે એ સિવાય, સતપુરુષોનો સંગ, તત્ત્વશ્રવણની ઉત્કેહ અને ઇન્દ્રિયોની ઉચ્છૃંખનતા ઉપર અકુશળજી એ વગેરે જુઓ સાપડતા ગૃહસ્થધર્મ ઉપર આરોહણ કરાવ છે

ગૃહસ્થધર્મનું બીજું નામ-જૈનશાસ્ત્રોમાં-ચાવધર્મ બતાવ્યું છે ગૃહસ્થધર્મને પાળનાર પુરુષો, ગ્રામક અને જીઓ શ્રાવિમ કહેવાય છે ગૃહસ્થધર્મમાં આરંભે પાળવાની વ્યાખ્યા આવે છે સ્થૂળ પ્રાણાતિપાતવિરમણ, સ્થૂળ મૃત્વાવાદવિરમણ સ્થૂળ અન્તાદાનવિરમણ સ્થૂળ મૈથુનવિરમણ, પરિમહપરિમાણ દિગ્મૂલન, લોભોપમેગપરિમાણ અન્યદહનિરતિ સામાયિક, દેશાવકાસિક, પોષધ અને અતિચિસ વિભાગ એ બાગ પ્રત છે

સ્થૂળ પ્રાણાતિપાતવિરમણ કોઈ સદ્ગુણ જીવ પણ મારાથી મરે નહિ, એવું નિઃશ્વ પ્રત ગૃહસ્થોથી ન પાળી તકાય, એ દેખીતું છે મોટે એઓના અધિકાર પ્રમાણે સ્થૂળ એટલે મોટી દિસા નહિ કરવાનું પ્રત બતાવવામાં આવ્યું છે ત્રસ અને સ્થાવર એ બે પ્રકારના જીવો અગાઉ બતાવવામાં આવ્યા છે તેમાં સ્થાવર (પૃથિવ્યાદિ) જીવોની દિસાથી મરવા બચવાનો અસંભવ હોવાથી ત્રસ (દાણે-ચાણે એવા બેઘન્દ્રિય આદિ) જીવોની દિસા ન કરવાનું પ્રત ગૃહસ્થોએ સ્વીકારવાનું છે આની અદર બે બપનાઈ છે એક તો અપરાધી-ગુનેગારને મારી બહુવાનું ન જાળી શકવું હોય ત્યારે આ પ્રતનું બંધન નથી, એ અને બીજો ધર-કુકાન ખેતર વગેરેના આરભ-સમારભમાં ત્રસ જીવોની દિસાનો સુતરા સંભવ રહે છે, તે

આ ઉપરથી “નિરપરાધી ત્રય જીવોને સકતપથી (ગુદિપૂર્વક જાણી જોઈને) ન હણવા” એ પ્રથમ વ્રતનો નિર્ણય છે ?

આ વ્રતમા આવર જીવોની હિમાનો અટકાવ નહિ હોવા છતાં પણ બનતા સુધી તેની વ્યર્થ હિમા ન થાય, એ તરફ બહુ ખ્યાન રાખવાનો છે એ મિત્રાચ અપરાધીના સબધમા પણ વિચારદૃષ્ટિ રાખવાની છે. વળી સાપ-વિછીના કગડાથી તેને અપગાધી સમજવો અને તેને મારવાની યેષ્ટા કરી એ ધણુ ગેરવ્યાજબી છે હૃદયમા દયાની લાગણી પૂરી રહેવી જોઈએ અને સર્વ ન વિવેકદૃષ્ટિથી લાભ-અનાલના વિચારપૂર્વક ઉચિત પ્રગતિ કરવી જોઈએ, એ જ ગૃહસ્થજીવનનો સુગાર છે.

મૃત્યુસ મૃપાનાદવિરમણુ. મૃત્યુ પણુ અસત્ય નહિ બોલવાની ટેક નહિ રાખનાર ગૃહસ્થો માટે સ્થૂલ (મોટા) અસત્યોનો ત્યાગ કરવો એ બીજુ નત જ વર-કન્યાના મબધમા, જનવરના સબધમા, ધર-મકાન-સબધમા અને એવા જ મોટા અસત્યો નહિ બોલવાનુ તેમજ પાત્કી ધાપણુ નહિ ઝાળવવાનુ, ખોટી સાબી નહિ પૂરવાનુ અને ખોટા લેખ નહિ કરવાનુ આ નત છે ?

મૃત્યુસ અઠતાદાનવિરમણુ. મર્યા સક્ષમ પણ ચોરી નહિ કરવાનો નિયમ નહિ પાળી શકનાર ગૃહસ્થો માટે સ્થૂલ ચોરીનો ત્યાગ આ વ્રતમા આવે છે ચોરી લેવાની બુદ્ધિએ બીજાની ચીજ ઉઠાવાય તે ચોરી છે તેનો આ નતમા ત્યાગ છે ખાતર પાડુ તાણુ તોડી લઈ જવુ, ગાઠ કાપવી, કાણુચોરી કરવી, ઓછુ દેવુ-વધારે લેવુ, તેમજ

૧ “પદ્મગુકુષ્ઠિકુણિત્વાદિ દર્પવા હિસાફલ સુધી ।

નિરાગ્રસજન્તૂના હિસા સદ્વક્ત્યતસ્ત્યજેત્” ॥

—આચાર્ય હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર

૨ “કન્યાગોભૂમ્યલીકાનિ ન્યાસાપહરણ તથા ।

ફૂટસાક્ષ્ય ચ પચ્છેતિ સ્થૂલાસત્યાન્યકીર્તયન્” ॥

—હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર

રાગ દરે અને પ્રજાની હિષ્ટિએ અપમાનપાત્ર થનાય એવી કાઈ ચેરી નહિ કરનાવું આ વ્રત છે કોઈનું રક્તામા પડી ગયેલું દ્રવ્ય ઉઠાવી લેવું, કોઈના દાઢેના ધનને ઉપાડી લેવું, કોઈની ચાપણને ગટ કરી જવી, કોઈના ધરમાંથી ઉઠાવી જવું એ જવાનો આ વ્રતમાં સારી પેઠે ત્યાગ કરાય છે. દેખાવમાં માધારણ ચેરી હોય પણ એથી માણસ અપ્રમાણિક બની જનનિષ્ઠ બને છે એથી પોતાના વ્રતની હાસી કરાવે ॥ અને ખીમચોની ધર્મથકા મોળી પાડવામાં પોતે કારણભૂત બને છે એ વાત આ વ્રતના ધારકે ખાસ લક્ષ્ય પર રાખવાની છે.

૨૫ મૈથુનપરિમાલ. પરચીનો ત્યાગ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે વેશ્યા વિધવા અને કુમારીની સજતનો ત્યાગ આ વ્રતમાં આવી જાય છે. ૨

૨૬ પરિમાલ. ઇચ્છા અપરિમિત છે તેને નિયમમાં રાખવી એ આ વ્રતનો અર્થ છે ધન ધાન્ય, સોનું રૂપ, ધર ખેતર, પશુ વગેરે તમામ મિનગતનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિયમ કરવો નિયમથી વધારે કમાણી થાય તો તે ધર્મના ક્ષેત્રમાં ખર્ચવી ઇચ્છાનું પરિમાણ નહિ કરનાથી લોભનું દબાણ વધુ થાય છે અને એથી વિશેષ આરજ-સમારજ અને કપાયોમાં તણાવાથી આત્માની અધોગતિ થાય છે એ માટે આ વ્રતની આશયકતા છે. ૩

૧ ' પતિત વિસ્મૃત નષ્ટ સ્થિત સ્થાપિતમાહિતમ્ ।

અદષ્ટ નાદલીત સ્ય પરકીય ક્વચિત્ સુધી " ॥

—દેમયદ્ર, યોગશાસ્ત્ર

૨ " પण्डत्यमिन्द्रियच्छेद वीक्ष्याऽघ्राहफल सुधी ।

मवेत् स्वदारसन्तुष्टोऽयदाराम् वा विपर्जयेत् " ॥

—દેમયદ્ર, યોગશાસ્ત્ર

૩ " असन्तोषमविश्वासमारम्भ दुःखकारणम् ।

मर्या मूर्च्छाकल कुर्यात् परिग्रहनिमग्नम् ॥ "

—દેમયદ્ર, યોગશાસ્ત્ર

દિગ્ગ્રન્થ. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓ તરફ જવા-આવનાનો નિયમ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે લોકશ્રુતિઓ પર અકુશ રાખવા અને તેટલે અશે હિસાદિ પાપમાયી બની જવા મારુ આ વ્રત યોજવામા આવ્યું છે

લોગોપલોગપરિભ્રમણ. એક વાર લોગમા આવતા પદાર્થો ભોગ કહેવાય છે જેવા કે-અનાજ, પાણી વગેરે વારવાર ઉપભોગમા આવનાર વસ્તુ વગેરે પદાર્થો ઉપભોગ કહેવાય છે આનું પરિણામ કરવું-ઇચ્છાનુસાર નિરન્તર નિયમ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે આ નતથી તૃપ્તિ-લોનુપતા ઉપર કેવું દનાણું થાય છે, એ આ નતનો અનુભવ કરવાથી માન્ય પડી શકે છે એ મિનાય મઘ, માસ વગેરે અલક્ષ્ય ચીજોનું વર્જન આ વ્રતમા આવી જાય છે શાંતિના માર્ગમા આગળ વધવાની લાલ્ચમાના પરિણામે આવો ત્યાગમાર્ગ ગ્રહણ કરાય છે, એ માટે વિશેષ પાપમય વેપારો પણ આ નતમા વર્જી દેવાય છે

અનર્થહરવિરમણ. વગર પ્રયોજને દડાવું-પાપથી બધાવું એ અનર્થહર છે તેથી હાંવું એ આ નતનો અર્થ છે

દિગ્ગટ અશુભ ધ્યાન ન કરવું, વ્યર્થ પાપનો ઉપદેશ ન આપવો અને નિર્અર્થ બીજાને હિસક ઉપકરણો ન દેવા? એ આ વ્રતનું પાલન છે એ મિવાય ખેલ-તમાશા જેવા, ગરબા-સરખા મારવા, હા-મશ્કરીની મોજ ઉડાવવી એ વગેરે પ્રમાણરહિત પણ આ વ્રતમા પ્રતિબંધિત છે એ

સામાયિક વ્રત. ગગનેયરહિત-તાન્ત સ્થિતિમા એ ધડી અર્થાત્ ૪૮ મિનિટ સુધી એક આસને રહેવું એનું નામ 'સામાયિક' છે તેટલા વખતમા આત્મતત્ત્વની વિચારણા, પોતાની જીવનદશાનું પર્યાલોચન,

૧ ન્યા દક્ષિણનો વિષય હોય, ત્યાં તૃહસ્થને ખેતર વગેરેને લગતા કાર્યોમા પાપનો ઉપદેશ અને હિસક ઉપકરણો આપવાનો આ વ્રતમા પ્રતિબંધ નથી

વૈરાગ્યશાસ્ત્રોત્તર પરિશીનન અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોત્તર અધ્યયન અથવા પરમાત્મા-
પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાનું છે

દેશાવકાંક્ષિક વ્રત છટ્ટા વ્રતમા મહત્ત્વ કરેલા દિશાના ધ્યાન
નિયમનો એક દિવસ અથવા અમુક ટાઇમ સુધી સંક્ષેપ કરવો, એવી જ
રીતે બીજા તોમા રહેલી છૂટકો સંક્ષેપ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે

પોષધ વ્રત ધમને પોષણ કરનાર હોવાથી ' પોષધ ' કહેવાય છે
ઉપવાસ આદિ તપ કરી ચાર કે આઠ પહોર પર્વત (અથવા સપ્ત
હોષ તેટલા દિવસ સુધી) સાધુની પેઠે ધર્મ-ક્રિયામા આરંભ રહતું એ
પોષધ વ્રત છે સર્વ સમારી લાગતગથી છટ્ટા ખમી સાધુધર્મની વાતગીને
રસાસ્વાદ આખરા માટે આ પોષધવ્રત છે આમા સપ્ત્યુગ્મ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક
મયા-નિધિ ધર્મક્રિયા કરાય છે અને બચ્ચન વખતમા શુભચિન્તન અથવા
શાસ્ત્રવાચન કરવામા આવે છે

અતિથિસવિભાગ. આત્માની મહાન્ ઉત્પત્તિ મેળવવા જ્યોત્સે
ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને એવા પ્રમુખ-અતિથિ-મુનિ-મહાત્માઓને
અન્ન પાણી વગેરે જે તેઓના સમય-માગમા આપ્યા ન નામે
કિન્તુ એઓના ચારિત્રને ઉપકાર કરનાર થાય એવી યીજોતુ દાન કરું
અને રહેવાને સમાન આપતું એ આ વ્રતનો અર્થ છે સાધુ-સત સિદ્ધિ
બીજા ગુણી જનોની પોત્ર્ય પ્રતિપત્તિ અને દીન-દુખિયાઓની સેવા પણ
અવરૂપ કેવળ છે

આ બાર વ્રતોમા સત્સાતના પાત્ર વ્રતો ' અણુવ્રત ' કહેવાય છે,
કેમકે સાધુના મહાવ્રતોની આગળ તે વ્રતો ' અણુ ' એટલે નાના છે
ત્યારપછીના તથા ' ગુણુવ્રત ' કહેવાય છે, કારણકે એ તથા વ્રતો અત્યુત્તરોને
ગુણુ એટલે ઉપકાર કરનારા છે અર્થાત્ પ્રુષ્ઠિ આપનારા છે ત્યારપછીના
ચાર ' શિક્ષાવ્રત ' કહેવાય છે શિક્ષાવ્રત શબ્દનો અર્થ અભ્યાસ
કરવાના વ્રત

બીજે વ્રતો મહત્ત્વ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો શક્તિ અનુસાર સેવા

હોય તેટલા ત્રન લઈ શકાય છે દૃષ્ટિની શુદ્ધિ એ આ પ્રતોની પૂર્વ
ભૂમિકારૂપ ગણાય છે, જેને જૈનશાસ્ત્રમાં 'સમ્યક્ત્વ' એવું નામ અપાયેલું છે
સમ્યક્ત્વ.

સમ્યક્ત્વ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ સમ્યક્પણુ-સારાપણુ અર્થાત્
નિમંલપણુ થાય છે પરંતુ એનો શાસ્ત્રોક્ત વિશેષ અર્થ સમજવાની
જરૂર છે

“તત્ત્વજ્ઞાનસંપન્નસમ્યક્દર્શનમ્”^૧ અર્થાત્ યથાર્થ સ્વરૂપે
જીવાજીવાદિ નત્વેા પર પ્રતીતિ થવી એવું નામ સમ્યક્દર્શન છે સમ્ય
ક્દર્શન એ સમ્યક્ત્વનું નામાન્તર છે શુદ્ધચેત્તે માટે સમ્યક્ત્વનું વિશેષ
લક્ષણ પશુ બતાવવામા આવ્યું છે કે—

“યા દેવે દેવતાતુદિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધી શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યેતે ॥”

અર્થાત્—દેવની અદર દેવબુદ્ધિ, ગુરુમા ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મ ઉપર
ધર્મબુદ્ધિ—શુદ્ધ પ્રકારની હોવી એ સમ્યક્ત્વ છે અહીં દેવ-ગુરુ-ધર્મ
તત્ત્વેા સગાર યાદ કરી જઈએ

દેવતત્ત્વ

દેવ કહો કે ધર્મર કહો, એક જ વાત છે ધર્મરનું લક્ષણ પહેલા
બતાવી દીધું છે છતાં નિશ્ચય પ્રકારે,

“સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષસ્ત્રૈલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરૈઃ ॥”

આ શ્લોકમાર્થી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

મનસ, રાગ-દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષોથી નિર્મુક્ત તથા લોકથી

૧ 'તત્ત્વજ્ઞાનસંપન્ન' સ્વયં પ્રારણ્ય બીજી સ્વ

૨-૩ યોગશાસ્ત્ર, હેમચંદ્રાચાર્ય

વૈરાગ્યશાસ્ત્રોત્તુ પગિતીતન અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોત્તુ અધ્યયન અથવા પરમાત્મા-
પરમેશ્વરત્તુ ધ્યાન કરવાત્તુ છે

દેશાનુકૂળિક ધન છટ્ટા મતમા મદ્દલ્લુ કરેના દિશાના લાભા
નિયમનો એક સ્વિસ અથવા અમુક ટાઈમ સુધી સંલેપ કરવો, એવી જ
રીતે ખીગત મતોમા રહેતી છૂટનો સંલેપ કરવો એ આ મતનો અર્થ છે

પોપધ મત ધમને પોપલ્લુ કરનાર હોવાથી 'પોપધ' કહેવાય છે
ઉપવાસ આદિ તપ કરી ચાર કે આઠ પહોર પર્થત (અથવા સપ્ત
હોપ તેટના દિવસ સુધી) સાધુની પેડે ધમ-ક્રિયામા આશ્દ રહેતુ એ
પોપધ નન છે મર્વ સસારી લાજગડથી છેટા ખમ્તી સાધુધર્મની વાનગીનો
રસારાગ આખના માટે આ પોપધનત છે આમા સપૂલ્લુ બ્રહ્મચર્મપૂર્વક
મયા-વિધિ ધમક્રિયા કરાય છે અને બચ્ચન વખતમા શુભચિન્તન અથવા
શાસ્ત્રવાચન કરનામા આવે છે

અતિથિસવિલામ, આત્માની મહાન્ જનતિ મેળવવા જેઓએ
શુદ્ધચાત્રમનો ત્યાગ હીવો છે એના મુમુક્ષુ-અતિથિ-મુનિ-મહાત્માઓ
અજ, પાણી વલ્લ વગેરે જે તેઓના સયમ-માગમા બાધા ન નાખે,
કિન્તુ એઓના ચારિત્રને ઉપચાર કરનાર થાય, એવી ચીજોત્તુ દાન કરતુ
અને રહેવાને સ્થાન આપતુ એ આ મતનો અર્થ છે સાધુ-સત સિવાય
ખીગત શુદ્ધી જોતી થોઅ પ્રતિપત્તિ અને દીન-કુખિયાઓની સેવા પણ
અવસ્ય કરાવ્ય છે

આ બાર મનોમા શરૂઆતના પાય મતો 'અલુનન' કહેવાય છે,
કેમકે સાધુના મહાવતોની આગળ તે મતો 'અલ્લુ' એટલે નાના છે
ત્યારપછીનાં ત્રણ 'શુલ્લુવત' કહેવાય છે કારણકે એ ત્રણ મતો અલુનનોને
ડલ્લુ એટને ઉપકાર કરનારા છે અર્થાત્ પુષ્ટિ આપનારા છે ત્યારપછીના
ચાર 'શિશ્તાનન' કહેવાય છે શિશ્તાનન જાળ્લનો અર્થ અભ્યાસ
કરવાના મત

બારે મતો મદ્દલ્લુ કરવાત્તુ સામચ્ય ન હોય તો શક્તિ અનુસાર સેવા

હોય તેટલા ત્રન લઈ શકાય છે દૃષ્ટિની શુદ્ધિ એ આ પ્રતોની પૂર્વ ભૂમિકારૂપ ગણાય છે જેને જૈનશાસ્ત્રમા 'સમ્યક્ત્વ' એવું નામ અપાયલું છે સમ્યક્ત્વ.

સમ્યક્ત્વ શબ્દનો મામાન્ય અર્થ સમ્યક્ષણુ-સારાપણુ અર્થાત્ નિર્મલપણુ થાય છે પરંતુ એનો શાસ્ત્રોક્ત વિરોધ અર્થ મમજવાની જરૂર છે

“તત્ત્વાર્થધર્મજ્ઞાન સમ્યગ્દર્શનમ્”^૧ અર્થાત્ યથાર્થ સ્વરૂપે જ્ઞાજ્ઞવાદિ તત્ત્વો પર પ્રતીતિ થવી એવું નામ સમ્યગ્દર્શન છે સમ્ય ગ્દર્શન એ સમ્યક્ત્વનું નામાન્તર છે ગૃન્થોને માટે સમ્યક્ત્વનું વિશેષ લક્ષણ પણ બતાવવામા આવ્યું છે કે—

“યા દેવે દેવતાષ્ટુદ્ધિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમિદમ્ન્યેતે ॥”

અર્થાત્—દેવની બદ દેવબુદ્ધિ, ગુરુમા ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મ ઉપર ધર્મબુદ્ધિ—શુદ્ધ પ્રમારની હોવી એ સમ્યક્ત્વ છે અહીં દેવ—ગુરુ—ધર્મ તત્ત્વો લગાર માન કરી જઈએ

દેવતત્ત્વ

દેવ કહો કે ઇશ્વર કહો, એક જ વાત છે ઇશ્વરનું લક્ષણ પડેલા બતાવી દીધું છે છતાં વિશેષ પ્રકારે,

“મર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષસૈલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરૈઃ ॥”

આ શ્લોકમાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

મર્વજ્ઞ, રાગ-દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષોથી નિર્મુક્ત, તથા લોકથી

૧ 'તત્ત્વાર્થધર્મજ્ઞાન' શબ્દનું પ્રારભનું બીજું સૂત્ર

૨-૩ યોગશાસ્ત્ર, દેમય દ્રોનાચાર્ય

વૈરાગ્યશાસ્ત્રોત્તર પરિશીનન અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોત્તર અધ્યયન અથ
પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાનું છે

દેશાનુકૂળશિક્ષક વ્રત છટ્ટા નવમા મહાલય કરતાં [
નિયમનો એક વિસ્તર અથવા અમુક દામ્ભ સુધી સંક્ષેપ કર
રીને ખીમ વ્રતોમાં રહેલી છટ્ટો સંક્ષેપ કરવો એ આ વ્રત

પોષન વ્રત ધર્મને પેશવું કરનાર હોવાથી 'પોષ'
ઉપનામ આદિ તપ કરી ચાર કે આઠ પહોર પચાત (અ
હોય તેવા દિવસ સુધી) સાધુની પેઠે ધર્મ-ક્રિયામાં આદ
પોષ વ્રત છે સર્વ મસારી લાજાડથી છટ્ટા ખસી સાધુધર્મની
સ્મારનાદ આપના માટે આ પોષવ્રત છે, આમાં સપૂણું જ
મથા-વિધિ ધર્મક્રિયા કરાય છે અને બચન વખતમાં શુભચિન્ત
શાસ્ત્રવાચન કરવામાં આવે છે

અતિથિસવિભાગ આત્માની મહાનુ હિતતિ મેળવવા
ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ દીવો છે, એવા મુમુક્ષુ-અતિથિ-મુનિ-મહા
અન પાણી વગર વગેરે જે તેઓના સવચ-માર્ગમાં બાધા
મિત્રુ એઓના નારિત્રને ઉપકાર કરનાર થાય એવી ચીજોતુ
અને રહવાને સ્થાન આપુ એ આ વ્રતનો અર્થ છે સાધુ-સ
ખીમ ગુણી જનોની યોગ્ય પ્રતિષ્ઠિતિ અને દીન-દુખિયાઓની
અવરૂપ કરાવ્ય છે

આ બાર નવોમાં શરૂઆતના પાંચ વ્રતો 'અણુવ્રત'
કેમકે સાધુના મહાવ્રતોની આગળ તે વ્રતો 'અણુ' એટલે
ત્યારપછીના ત્રણ 'ગુણુવ્રત' કહેવાય છે, કારણકે એ ત્રણ વ્રતો
અણુ એટલે ઉપકાર કરનાર છે અર્થાત્ પુષ્ટિ આપનારા છે
ચાર 'શિક્ષાવ્રત' છે શિક્ષાવ્રત શબ્દનો અર્થ
કરવાના નત

બારે વ્રતો મહા

ન હોય તો શક્તિ

હોય તેટલા ત્રણ શકાય છે દષ્ટિની શુદ્ધિ એ આ ત્રતોની પૂર્વ
ભૂમિકારૂપ ગણાય છે જેને જૈનશાસ્ત્રમાં 'મમ્યક્ત્વ' એવું નામ અપાયલું છે
સમ્યક્ત્વ.

સમ્યક્ત્વ રબ્દનો સામાન્ય અર્થ મમ્યક્ષણ—સારાપણ અર્થાત્
નિર્મલપણ થાય છે પરંતુ એનો સામ્યોક્ત વિશેષ અર્થ સમજવાની
જરૂર છે

“તત્ત્વાર્થચિદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનમ્”^૧ અર્થાત્ યથાર્થ સ્વરૂપે
જ્ઞાતૃવાનું નાવો પર પ્રતીતિ થવી એવું નામ મમ્યગ્દર્શન છે સમ્ય-
ગ્દર્શન એ સમ્યક્ત્વનું નામાન્તર છે શુદ્ધસ્થાને માટે મમ્યક્ત્વનું વિરોધ
લક્ષણ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે—

“યા દેવે દેવતાબુદ્ધિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધી શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥”

અર્થાત્—દેવની અત્ત દેવબુદ્ધિ, ગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મ ઉપર
ધર્મબુદ્ધિ—શુદ્ધ પ્રમાણની હોવી એ સમ્યક્ત્વ છે અહીં દેવ—ગુરુ—ધર્મ
તત્ત્વો સમાર યાદ કરી જઈએ

દેવતાત્વ

દેવ કહો કે ધર્મર કહો, એક જ વાત છે ધર્મરનું લક્ષણ પહેના
બતાવી દીધું છે બીજા વિરોધ પ્રકારે,

“સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષસ્ત્રૈલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્યિતાર્થવાદી ચ દેવોર્ઝન્ પરમેશ્વરઃ ॥”

આ શ્લોકમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

સર્વજ્ઞ, રાગ-દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષોથી નિર્મુક્ત તથા લોકથી

૧ 'તત્ત્વાર્થચિદ્ધાન' સૂત્રનું પ્રારંભનું બીજું સૂત્ર

૨-૩ યોગશાસ્ત્ર હેમચંદ્રાચાર્ય

આત્માનો ક્રમિક નિકાસ સમજવો જોઈએ એ ગુણસ્થાનનો વિષય હોય
હવે તે તરફ જરા દષ્ટિ કરીએ

ગુણશ્રેણી અથવા ગુણસ્થાન

જૈનશાસ્ત્રમાં ચૌદ શ્રેણીઓ બતાવી છે આ શ્રેણીઓ ગુણસ્થાનની
છે ગુણસ્થાન એટલે ગુણની અવસ્થા, ગુણનો નિકાસ આત્માના ગુણોનો
વિનાસ યથાયોગ ક્રમશઃ ચૌદ શ્રેણીઓમાં થાય છે

પહેલી શ્રેણી(પક્તિ)ના જીવો કરતા બીજી-ત્રીજી શ્રેણીના જીવો
આત્મગુણના સંપાદનમાં આગળ વધેના હોય છે અને તે કરતા ચોથી
શ્રેણીના જીવો વધુ ઉન્નતિ પર હોય છે આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર શ્રેણીના
જીવો-યથાસંભવ-પૂર્વ પૂર્વ શ્રેણીના જીવોથી અધિક ઉન્નતિ પર પહોંચેલા
હોય ■ માત્ર ચૌઠી શ્રેણીમાં આવેનાઓ પરમ નિમલ-પરમ કૃતાર્થ
હોય છે અને તત્કાલ મુક્તિમાં આરંભ થઈ જાય છે બધા પ્રાણીનો
પહોંચા તે પ્રથમ શ્રેણીમાં વતનારા હોય છે, પણ એમાંથી જેઓ
આત્મમન ફેરવી આગળ ઈશ્વાનો પ્રવાસ કરે છે, તેઓ ઉત્તરોત્તર
શ્રેણીઓમાં યોગ્ય ક્રમથી પસાર થતા અન્તતઃ ચૌદમી શ્રેણીમાં આવી
પહોંચે છે ■ પ્રવત્તવાળાઓને વચરી કેટલીક શ્રેણીઓમાં વધારે
સંક્રાંતિ પડે ■ જેથી તેઓ-ચૌદમી શ્રેણીએ પહોંચતા તેઓને ધણો
વિનય લાગે છે કેટલાક મનન પુરવાર્થ ફેરવનારા તીવ્ર વેગથી કામ
લેતા વચરી શ્રેણીઓની મુનાકાત સેવામાં વધુ વખત ન સમીકાત જાહેરી
તેઓ-ચૌદમી શ્રેણી ઉપર આવી પહોંચે છે

આ વિષય

૧ છતાં, સમજવામાં ધ્યાન અપાય તો મનનો

ઉત્ક્રાન્તિની વિવેચના છે મોક્ષમહેન

અર્થ મરણી છે પહેલા પગથિઆથી

તે કાઈ ઉતાવળથી ચડતા

તેવ કરે છે કેટલાક

ચડતા ચડતા જ્ઞાન નહિ રાખવાથી નીચે ગળદી પડે ॥ અને પહેલે
પગથિએ જઈ પડે છે અચ્ચારમાં ખગથિયા મુઠી પહેલેનાઓને પણ
મોહનો કટોક સાગવાથી એકત્મ નીચે પડવાનું થાય છે એટલા જ માટે
શાસ્ત્રોમાં એ વાતની વારવાર ઉદ્દેશ્યલૂા કરવામાં આવી છે કે ચડતા
ચડતા લગારે પ્રમાણ કે ગદ્ગત ન થવી ૧ જોઈએ બારમે પગથિએ
પહાંચ્યા પછી પડવાનો કોઈ જાતનો ભય રહેનો નથી આંત્રમે-નવમે
પગથિએ મોહનો ક્ષય થઈ થયા પછી પડવાનો ભય તદ્દન ટળી જાય છે

આ વિષયને લગત દૂકમાં કહી જઈએ પ્રથમ ચૌદ ગુણત્રેણિ-
ઓના નામ—

મિથ્યાદષ્ટિ સામાન્ય, મિથ્ર અવિરતમભ્યગ્દષ્ટિ દેશનિરતિ, પ્રમત્ત,
અપ્રમત્ત, અપૂર્વકત્વ, અનિવૃત્તિ, સદ્ગુણપરાય, ઉપશા તમોહ, ક્ષીણુમોહ,
સયોગસ્વલી અયોગીકૃતલી

મિથ્યાદષ્ટિ ગુણુસ્થાન—મુવં જીવો પહેલાં તે એકત્મ અધોગતિના
નીચે પાટલે હોય છે, એ મહુ સમજી શકે છે અને એ પહેલી એણીમાં
વમના હવો મિથ્યાદષ્ટિવાળા હોય છે મિથ્યાદષ્ટિ એટલે અજ્ઞાનદષ્ટિ
આ પહેલાં પગથિયા ઉપરથી આગળ વધાય છે આ મર્નાધમ પ્રથમ
એણી અથવા પ્રથમ પગથિયુ તો એવો ગુણ ધરાવે છે કે જેથી તેને
પણ 'ગુણુત્રેણી' અથવા 'ગુણુસ્થાન' રાખી શકે ૧ એવો તદ્દજ
પ્રથમ આવી જાશે થઈ શકે ૧ આના સમાધાનમાં એમ સમજવું કે, દરેક
જીવો-મુક્તમાં સદ્ગુણ અને એકત્મ નીચેની દન્તા જીવોમાં પણ ક્રિયિત
જેતન્યમાત્રા તો અવશ્ય પ્રકટ હોય છે એ અપેક્ષાએ મિથ્યાદષ્ટિને
'ગુણુસ્થાન' કહ્યું છે

૧ જોઈ ઉત્તરાન્યયન સુવમાં હંમમાં અન્યયનમાં લખવાનું તદ્દાવીએ ગૌતમ
મને સંબોધીને એવમ્ ॥ ૬૨ પ્રમાણે 'જેવા અર્થના રૂપોથી ભરિ ભરિ
ઉપદેશ થયો છે

૧ સાસાન ગુરુચાન—સમ્યક્નથી પડતી અવમનુ તો
 ■ મમ્યજન પ્રાપ્ત થવા પડી પણ કે.પાદિ પરમતી ૩૧૨૨
 ઉ.પ થતાં સમ્યક્તથી પા રને. વખત આવે છે ■ ગુરુચાન
 પડતી અવરચારૂપ દોવા છતાં પણ તેની પૂર્વે સમ્યક્નથી અમનુ
 પાન થઈ ગયેલું દોવાથી આ ગુરુચાનનાને સસારમમ્યુની ૬
 જાણેઈ મન દોષ છે

મિશ્રગુરુચાન—આત્માના એવા વિચિત્ર અધવસ યુ તામ છે
 કે એ ગુરુચાનના સ્વ માત્ર અને અસ્ત્ય માત્ર એ જને ઉપ
 અદાનો જ ર ધરાવે છે અથવા જે દેશમાં હજી ન જિએરેનો જ જે ર
 ૮૫, અને એથી તે દેશના લોકોને જેમ, આમ ઉપર રાત કે દેવ ન
 થય તેમ આ ગુરુચાનનાગને પણ સ્વ માત્ર ઉપર રચિ કે વૈમન
 ર્યનો પરિણામ દોતો નથી એ જ અને જે ર સરખો મનરામાં મેઠ
 મિશ્રાતિ રહેલી છે તેના પ્રકારની મોહમિશ્રાતિ આ ગુરુચાનના
 સમયે જે પરનુ ત્રીવ ગુરુચાનની પેઠે આ ગુરુચાનની પૂર્વે પણ
 સમ્યક્તરૂપ અમનુ પાન થઈ ગયેલું દોવાથી આ ગુરુચાનનાને
 પણ અવમમ્યુના કાળનો છેડો જાયઈ ગયેનો દોષ છે

અવિરનિસમ્યગ્દષ્ટિ—વિરતિ એને જન, તે વિનાનુ સમ્યક્ત એ
 ' અવિરનિસમ્યગ્દષ્ટિ રહેનો અર્થ છે માત્ર સમ્યક્તનો હમાર રપર
 થઈ જાય, તો અવમમ્યુના કાળનો છેડો નિવમિત થઈ જાય છે આન
 જ પ્રભાવથી પૂરે એ ગુરુચાનનાગાઓના અવમમ્યુનો ક જ નિવમિત
 થઈ ગયેનો દોષ છે આત્માના એક પ્રકારના શુદ્ધ જ્ઞાન-વિજ્ઞાને
 સમ્યક્ત સમ્યક્ત અથવા અમ્યગ્દષ્ટિ રહેવામાં આવે છે આ સિદ્ધિ
 માં તત્તવિવચક સ્વયં કે અમને અવમમ્ય મગતો નથી મોહ મેજવાતી
 સાપકાત આ સમ્યક્તથી જ મેજવાય છે આના વચર ગમે તેટલું

૧ આત્માન એટલે પરમતીવ કીધાદિ ક્યારેય તે ક્યારેયી કુમ,
 ૨ સાસાન રહેવાય

કષ્ટાનુગત પણ મુક્તિના માર્ગને મેળવી આપતું નથી મનુષ્યભૂતિમા
પણ કહ્યું છે કે—

“સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્ન કર્મણા નહિ વચ્યતે ।

દર્શનેન વિહીનસ્તુ સંસારે પ્રતિપદ્યતે ॥ ૭૪ ॥”

(અધ્યાય છઠ્ઠો)

—સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્ન પ્રાણી કર્મથી બધાતો નથી, જ્યારે સમ્ય-
ગ્દર્શન રહિત પ્રાણી સંસારમા રજ્યા કરે છે

દેશવિરતિ—સમ્યક્ત્વ સહિત, ગૃહસ્થના ત્રતો પાલન કરવા એ
‘દેશવિરતિ’ છે સર્વથી નહિ મિનુ અમુક અમુક અશે પાપકર્મથી
હંતુ એ ‘દેશ-વિરતિ’ શબ્દનો અર્થ છે

બ્રમતગુણસ્થાન—સાધુના મહાનતોને ધાર્ત્ય કરનાર, પણ બ્રમ-
ના બધનથી પૂણું મુક્ત નહિ થયેન, એવા મુનિ મહાત્માઓનું આ
છું ગુણસ્થાન છે

અબ્રમતગુણસ્થાન—બ્રમાના બધનથી મુક્ત થયેલ મહામુનિ-
વરોનું આ સાતમું ગુણસ્થાન છે

અપૂર્વકચ્છુ—મોહનીય કર્મને ઉપશમ યા ક્ષય કરવાનો

અનિવૃત્તિગુણસ્થાન—અહીં પૂર્વ ગુણસ્થાનના કરતાં એવો અધિક
ઉત્તમ આત્મપરિણામ હોય છે, કે જે વડે મોહનો ઉપશમ યા ક્ષય
થવા માટે છે

સૂક્ષ્મસંપરાધર—ઉક્ત ગુણસ્થાનમા મોહનીય કર્મનો ઉપશમ યા
ક્ષય થતે થતે, જ્યારે બધું મોહનીય કર્મ ઉપશાન્ત યા ક્ષીણ થઈ જાય

૧. ‘કચ્છ’ એટલે અધ્યવસાય-આત્મપરિણામ.

૨. ‘સંપરાધ’ એટલે કષાય પણ પ્રાપ્તમા લોભ લેલો

છે, માત્ર એક લોભનો સફ્રમ અથ અવદિષ્ટ રહે છે ત્યારે આ ગુણધાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે

ઉપરાન્તભોક્ષ—પૂર્વ ગુણધાનોમાં મોહનો ઉપશમ ન કરવો જોઈએ પ્રારબ્ધો છે, તેને સપૂર્ણ મોહ ઉપરાન્ત થયે આ ગુણધાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે

દ્વીતીયભોક્ષ—પૂર્વ ગુણધાનોમાં મોહનીવ કર્મનો દામ ન જોઈએ પ્રારબ્ધો છે, તેને સપૂર્ણ મોહ દર્શન થયે આ ગુણધાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે

અહીં ઉપશમ અને દામમાં ફરક સમજવાનો છે સામાન્ય રીતે એમ સમજાતી અપામ છે, આમ પર પાણી નાખી તેને દામથી નાખવી એ દામ અને રાખ નાખી તેને દામી રેવી એ 'ઉપશમ' મોહનો સ્વરૂપ ઉપશમ થયો દામ પાત્રાં પુન મોહનો આદુર્ભાર થયા પછર રહેનો નથી જોમ, પાણીના વાસણમાં પાણીની રજ જમી તળીયે જોમી જાય છે ત્યારે તે પાણી સ્વચ્છ દેખાય છે તેમ મોહના રજકળો-મોહનો તમામ પુન આત્માના પ્રદેશોમાં જ્યારે સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે આત્માના પ્રદેશો સ્વચ્છ જોવા જાય છે પરંતુ આ સ્વચ્છતા ફેટલા વખતની ? પેલા પાણીની નીચે જોમી મથેલા રજકળો ઘોડીવારમાં પાણીને કિમિત્તમાત્ર કિયાની અસર લાગવાથી જોમ તમામ પાણીમાં પ્રસરી જાય છે તેમ ઉપરાન્ત થયેલ મોહપુન ઘોડીવારમાં પુન ઉત્પન્ન પ્રાપ્ત છે, અને તેથી કરી, જોવી રીતે ગુણધાનોમાં ચત્વરુ થયું હતું, તેવી રીતે પત્વરુ થાય છે આ ઉપરથી જોઈ સકાય છે કે-મોહનો સ્વરૂપ દામ યનાથી ન કેવનદાનનો આદુર્ભાર થાય છે, કાચ કે મોહનો (કાઈ પશુ કર્મનો) સમૂહ દામ યવા પછી પુન ઉદ્ભવ થતો નથી

કેવનદાનના આદુર્ભારના દામથી ન—

સયોગકેવનો ગુણધાનની સરખાત થાય છે આ ગુણધાનના જે 'સયોગ' શબ્દ મૂક્યો છે, તેમ અર્થ 'મોગવાળો' થાય

છે યોગ એટલે શરીર વગેરેના વ્યાપારો કેવનન્તાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ શરીરધારીને ગમનાગમનનો વ્યાપાર, બોલનો વ્યાપાર વગેરે વ્યાપારો રહ્યા હોવાથી તે શરીરધારી કેવલી સયોગ કહેવાય છે

તે કેવલી પરમાત્માઓના આયુધ્યના અન્ત વખતે પરમ શુદ્ધધ્યાનના પ્રભાવે તમામ વ્યાપારોનો નિરોધ થઈ જાય છે, ત્યારે તે અવસ્થાનુ શુદ્ધધ્યાન—

અયોગી કેવલી છે અયોગી કેવલી એટલે સર્વ વ્યાપાર રહિત—સર્વક્રિયા રહિત

ઉપર જોઈ ગયા તેમ શુદ્ધચેષ્ટિઓમા આગળ વધતો આત્મા કેવનન્તાન મેળવી અને આયુધ્યના અન્તે અયોગી થઈ તત્કાલ મુક્તિ પામે છે આ નિયમ આધ્યાત્મિક છે એ પ્રમણે અધ્યાત્મની ભૂમિકાનું કદક વિગ્રહન કરવું ઠીક ગણાયો

અધ્યાત્મ

મસારની મહન ગતિ છે જગતમા સુખી જીવના કરતા દુઃખી જીવોનું ક્ષેત્ર મહોદ્દ છે આધિ-આધિ-રોગ-સર્વપથી લોક પગિતમ છે સુખના સાધનો હજાર પ્રકારના મોબૂ રહેતે પણ મોહતાપના દોઈ મદી રોકતા નથી આરોગ્ય, લક્ષ્મી, સુખ નેતા અને સર્વપુન વગેરે મળતા છતાં પણ દુઃખનો સયોગ ખસી ર કતો નથી નિ સન્દેહ, ભવ-ચક્રનો પ્રવાસ મહાન ત્રિપમ અને મહન ૧૭

સુખ-દુઃખનો તમામ આધાર મોક્ષવૃત્તિઓ ઉપર છે મહાન ધના-દા મનુષ્ય પણ લોભના ચક્કરમાં ફરવાથી ભારે દુઃખી રહ્યા કરે છે, ભારે નિર્ધન મનુષ્ય પણ સન્તોષ વૃત્તિના પ્રભાવે મન ઉપર ઉરોગ નહિ રાખતો હોવાથી સુખી રહે છે મહાત્મા ભૃગુદગ્નિ તપ્ત કથન છે ૩—

“મનસિ જ્ઞાનરિ તુષ્ટે કોડર્યવાન્ કો દરિદ્ર ?”

આ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ કે મનોવૃત્તિઓનો વિતરણ પ્રવાહ જ સુખ-દુઃખના પ્રવાહનું મૂળ છે

એક જ વસ્તુ એકને સુખકારી હોય છે, ત્યારે બીજાને તે દુઃખ ઉપખવનાર થાય છે, જે પદાર્થ એક વખત જોને શેયક લાગ્યો હોય છે, તે જ પદાર્થ બીજા વખતે તેને જ અશોચક થઈ પડે છે આથી સમજી શકાય છે કે બાહ્ય પદાર્થો સુખ-દુઃખના સાધક નથી, મિત્ર એ તૃપ્ત મનોવૃત્તિઓના વિચિત્ર પ્રવાહ ઉપર આધાર રાખે છે

રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ મનની વૃત્તિઓના પરિણામો છે એ ત્રણે ઉપર આપુ સસાર-ચક્ર ફરે છે એ ત્રિદોષને દૂર કરવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સિવાય અન્ય કોઈ વેદિક મથ નથી, પરંતુ એ વાતનો પોતાની જાતે અનુભવ થયો કે 'દુઃખ એક પ્રકારે રાગી છુ' એ બહુ કઠિન છે જ્યાં સસારનું ભોગતરંગો મન ઉપર આજ્ઞાતા હોય, વિવચન વિજ્ઞાના અમકારા હોયને આજ્ઞા નાખતા હોય અને તૃષ્ણા-જળના ધોધમા આત્મા બેભાન બની રહ્યો હોય, ત્યાં પોતાનો ગુણ રાગ સમજવો એ બારે કઠિન ■ આ પી રિયતિના અનર્થિય જીવો એકદમ અધિશ્ચિત છે તે રિયતિથી આજ્ઞા જ વધેલા જીવો જેઓ પોતાને ત્રિદોષાકાન્ત સમજે છે જેઓ પોતાને ત્રિદોષજન્ય હિમ તાપમા સપ્રકાશ માને છે અને તે રાગના પ્રતીકારની શોધ માં ઉત્સુક છે તેઓને માટે આધ્યાત્મિક ઉપદેશ ઉપયોગી છે

અધ્યાત્મ શબ્દ 'અધિ' અને 'આત્મા' એ બે શબ્દોના સમાસ(Compound)થી બનેલો છે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને લક્ષ કરી તત્ત્વસાર વચન કરવું એ અધિ આત્મ શબ્દનો અર્થ છે સસારના સુખ્ય બે તરવો જડ અને ચેતન જે, એકબીજાના સ્વરૂપને જાણ્યા સિવાય જાણી શકતા નથી આ અધ્યાત્મ ના વિવચનમાં પૂજ્ય રીતે બાગ જાગે છે

૧ રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષોને 'ત્રિદોષ' સહ્યા આપી છે

‘આત્મા શી વસ્તુ છે ?’ ‘આત્માને સુષ્પ-દુ ખનો અનુભવ કેમ થાય છે ?’ ‘આત્મા પોતે જ સુષ્પ-દુ ખના અનુભવનું કારણ છે, કે કોઈ અન્યના સમર્થથી આત્માને સુષ્પ-દુ ખ અનુભવાય છે ?’ ‘કર્મનો સસર્ગ આત્માને કેમ થઈ શકે ?’ ‘તે સસર્ગ આદિમાનુ જે કે અનાદિ ?’ ‘અનાદિ હોય તો તે સસર્ગનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થઈ શકે ?’ ‘કર્મનું સ્વરૂપ કેના પ્રકારનું છે ?’ ‘કર્મના બેઝનુબેદો કેવી રીતે છે ?’ ‘કર્મનો બધે ઉદય અને સત્તા કેવી રીતે નિયમબદ્ધ છે ?’ આ બધી બાબતો અધ્યાત્મના વિષયમા સારી પેઠે પથરાયેલી હોય છે

એ સિવાય અધ્યાત્મના વિષયમા મુખ્યત્વે સસારની નિરસારતા અને નિર્ગુણતાનો આભેદન ચિતાર આપનામા આવે છે જૂદી જૂદી રીતે જાવનાઓ સમજાવી મોહ-મમતા ઉપર દયાથી કરના તરફ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉપદેશ હોય છે

દુરાગ્રહનો ભાગ, તત્ત્વશ્રવણની ઇચ્છા, મતનો મમાગમ, માધુપુરુષોની પ્રતિપત્તિ તત્ત્વશ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન મિથ્યાદષ્ટિનો વિનાશ, સમ્યગ્દષ્ટિનો પ્રમાણ, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયોનો સહાર ઇન્દ્રિયોનો મયમ, મમતાનો પરિહાર, સમતાનો પ્રાદુર્ભાવ, મનોવૃત્તિઓનો નિમજ્જ, ચિત્તની નિશ્ચિનતા, આત્મસ્વરૂપરમણતા, પ્યાનનો પ્રવાહ સમાધિનો આવિર્ભાવ, મોહાદિ કર્મોનો ક્ષય અને છેવટે કેવલજ્ઞાન તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ, એ રીતે મૂળથી લઈને ક્રમશઃ થતી આત્મોન્નતિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમા નિર્ણયવામા આવે છે

‘અધ્યાત્મ’ કહો કે ‘યોગ’ કહો, એક જ વાત છે ‘યોગ’ શબ્દ, ‘જોડવું’ એ અર્થવાળા ‘યુજ્’ ધાતુથી બનેલો છે મુક્તિની સાથે જોડી આપનાર સાધનને ‘યોગ’ કહેવામા આવે છે

અન ત ગાનસ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદમય આત્મા, કર્મના સસર્ગથી શરીરરૂપ અધારી કોટડીમા સપાડયો છે કર્મના સસર્ગનું મૂળ અગાનતા છે આત્મસ્વરૂપનો અભ્યાસી એ અગાનતાના પળમાથી છૂટી શકે છે

સમ્ય શાસ્ત્રો અને સકલ વિદ્યાઓ જાણવા છતાં પણ આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન ન થયું હોય તો અજ્ઞાનત્વા છે આત્મજ્ઞાન વગરના મનુષ્યનું દરિયા જેટલું જ્ઞાન પણ પરમાયદૃષ્ટિએ નિરર્થક છે

આત્માની અજ્ઞાનતાથી થતું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી જ દૂર કરી શકાય છે કેમકે પ્રકાશ અને અંધકારની જેમ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો વિરોધ છે અને એથી અંધકારને દૂરવા જેમ પ્રકાશ જરૂરનો ■ તેમ અજ્ઞાનને દૂરના જ્ઞાન જરૂર છે જ્યાં સુધી આત્મા કપાયો ઇન્દ્રિયો અને મનને વશીભૂત છે ત્યાં સુધી તે આત્મા જ પોતે સસાર છે અને જ્યારે કોષાદિ કપાયોના દ્વારારા ઇન્દ્રિયો અને મનને છૂટી નિર્મોહ દશામાં પ્રાપ્ત થઇ પૂણ્ય વિગ્રહમાં આવે છે, ત્યારે તે જ આત્મા મોક્ષ કહેવાય ■

કાંઈનો નિયંત્ર હાથથી થાય છે માનવો પરાજન મૃત્યુતાથી થાય ■ માયાનો સહાર સરનતાથી થાય છે અને લોભનું નિકળ સંતોષથી થાય છે આ કપાયોનો વિજય કરના ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન કરવી જોઈએ ઇન્દ્રિયો ઉપર સત્તા જમાવવા મનની શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે સત્ ક્રિયાના અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી મનને નિરોધ થઈ શકે છે ■ મનને નિરોધ કરવામાં રાગ-દ્વેષ ઉપર અકુશ મૂકવો ખાસ અગત્યનો છે રાગ-દ્વેષરૂપ મેલને દૂર કરવાનું કામ સમતારૂપ જળનું ■ સમતાશુદ્ધિનો પ્રાદુર્ભાવ મમતાને અટકાવ્યા વગર કદી થતો નથી મમતાને દૂર કરવા—

‘અનિત્ય સસારે ભવતિ સકલ યન્નવનગમ્’

— સસારમાં જે કાંઈ આપથી દેખાય છે તે બધું અનિત્ય છે’ એવી અનિત્ય જાણના અને તે સિવાય બીજી અશરણુ’ વગેરે ભારનાઓ ભાવવી જોઈએ આ જાણનાઓનો વેગ જેમ જેમ પ્રગટ થતો જાય છે તેમ તેમ મમત્વરૂપ અન્ધકાર તે પ્રમાણમાં દૃઢિયુ થતો જાય

૧ “અસશય મહારાહો ! મનો દુર્નિગ્રહ ચલમ્ ।

અભ્યાસેન ચ કૌતેય ! વૈરાગ્યેણ ચ શુદ્ધતે ॥”

— ભગવદ્ ગીતા

છે, તે પ્રમાણુમા સમતાની જળહળની ન્યોતિ બહાર આવે છે ધ્યાનનો મુખ્ય પાયો આ સમતા છે આ સમતાની પરાકાશના પરિણામે કોઈ એક વસ્તુ ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ થઈ શકે છે ધ્યાનની શ્રેણીમા આવ્યા પછી પણ સિદ્ધિલબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતાં જો ફરી મોહમા ફસાવાનુ થાય, તો અંધ પાત થવામા વાર લાગે નહિ એ માટે ધ્યાની પુરપને પણ સપૂર્ણ મોહનો ક્ષય ન્યા સુધી ન થાય, ત્યા સુધી પ્રતિક્ષણ સાવચેત રહેવાનુ હોય છે

ધ્યાનની હિમ્મત અવસ્થાને 'સમાધિ' નામ આપ્યુ છે એ રસ્તે ક્રમસમૂહનો ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે કેવલજ્ઞાનવાળો આત્મા શરીરધારી ॥ ત્યા સુધી જીવનમુક્ત કહેવાય છે તે સાકાર પરમાત્મા છે અને શરીરનો સબન્ધ છૂટયેથી પરબ્રહ્મસ્વરૂપી થાય છે તે નિરાકાર પરમાત્મા છે

આત્મા, મૂલદષ્ટિવાળો હોય તારે 'બહિરાત્મા' તત્ત્વદષ્ટિવાળો થાય તારે 'અન્તરાત્મા' અને પૂર્ણોદ્ધવળ-પૂર્ણ પ્રકાશ બને તારે પરમાત્મા કહેવાય છે ખીજી રીતે, શરીર એ 'બહિરાત્મા', શરીરમા રહેલો ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ એ 'અન્તરાત્મા' અને એ જ જીવ, અવિદ્યાથી મુક્ત પરમ શુદ્ધ સચ્ચિદાનન્દરૂપ બનેલો 'પરમાત્મા' કહેવાય છે

બહિરાત્મા, જા.આત્મા, અન્તરાત્મા, સ્વાત્મા, મહાત્મા, યોગાત્મા અને પરમાત્મા એ પ્રમાણે પણ આત્માની અવસ્થાનો ક્રમ બતાવી શકાય છે

જૈનશાસ્ત્રકારો યોગની આઠ દષ્ટિઓનુ વર્ણન આપે છે-મિત્રા, તારા, બના દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા આ દષ્ટિઓમાં આત્માની ઉત્તતિનો ક્રમ રહેલો ॥ પ્રથમ દષ્ટિમા એવો બોધ હોય છે કે જે બોધના પ્રકાશને તુણના અગ્નિના ઉદ્ગોતની ઉપમા આપવામા આવે છે, અને તે બોધને અનુસાર, તે દષ્ટિમા સામાન્ય રીતે મદ્વર્તન હોય છે આ સ્થિતિમાથી જ્ઞાન અને વર્તનમા જેમ જેમ ઉત્તત થવાય

છે તેમ તેમ તે તે ૬ પ્રમાણે આગળની દૃષ્ટિઓમાં પસાર થવાનું
કહેવાય છે

જ્ઞાન અને ક્રિયાની આ આઠ ભૂમિકાઓ છે પૂર પૂરે ભૂમિકા
કરતા ઉત્તર ઉત્તર ભૂમિકામાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો પ્રગટિ હોય છે આઠ
દૃષ્ટિઓમાં યોગના ચમ નિયમ, આસન પ્રણાયામ, પ્રસાદાર ધ્યાન
ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગો ક્રમશઃ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે,
એ રીતે આત્મોત્તરિનો વ્યાપાર કરતા જેવટની દૃષ્ટિએ મહાન વિકાસ
પ્રાપ્ત થતા તમામ આવરણોનો ક્ષય થવાની સાથે કેવળજ્ઞાન મેળવાય છે^૧

“ યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધ ” એ મહાત્મા પત્તજયિનો યોગના
સમન્વયમાં પ્રથમ સૂત્રપાત છે ચિત્તવૃત્તિઓ ઉપર દબાવું ગમ્યુ—મન્યત્ર
જ્યાં ત્યાં ભગ્વાતી ચિત્તની વૃત્તિઓને આત્માના સ્વરૂપમાં જોડી રાખવી
એને યોગ કહેવામાં આવે છે એ સિવાય આ હવે ઉપર આવવાની
સાધનશૂન્ય જે જે શુભ વ્યાપારો છે તે પણ યોગના કારણ હોવાથી
યોગ કહી શકાય છે

મુક્તિના વિષયની સાથે સીધી રીતે સમન્વય ધરાવનાર દુનિયામાં
એક માત્ર અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે મુક્તિના સાધનો સંપાદન કરવાનો રસ્તો
જાતાવેલો અને વચ્ચેના આવળી નડતરો તરફ સાવચેતી આપવી એ જ
અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે પૂરના બંધાયના કર્મો ક્ષીણ કરવા
અને નવા આવતા કર્મોને અટકાવવા એ એ જ માત્ર મોક્ષના ઉપાયો
છે એમાં પહેલા ઉપાયને ‘ નિર્જરા ’ અને બીજા ઉપાયને ‘ સવર
નામ આપેલું પાઠન જોઈ ગયા છીએ આ જ ને ઉપાયોને સિદ્ધ કરવા

૧ આઠ દૃષ્ટિઓનો વિષય, દૃષ્ટિવિસ્તારિત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અને ચરો
વિનય-ઉપાધ્યાયકૃત ‘ દ્વાવિસદ્દશવિધિઃ ’ વગેરે ગ્રંથોમાં ॥ યોગક્રમ વધુ ન
‘ હેમચંદ્રનાથ દેવ યોગસાસન ’ શબ્દ્ય દ્રવ્યાથ દેવ જ્ઞાનાશ્રુત વગેરે
ગ્રંથોમાં છે પાઠનજ્ઞ યોગી સાથે ‘ નિર્જરા ’ની વિવેચના ચરોવિનય ઉપાધ્યાય
જ્ઞ દ્વાવિસદ્દશવિધિઃ માં છે આ બધા ગ્રંથો ઉપાદ્ય જોઈ પડેલા છે

સદ્વિચારણા, સદાચરણા, તપ, સવમ, લાવનજળ તથા આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું પુન પુન પરિશીનન અને ખરાબ મયોગોથી દૂર રહેવું—એ જ આધ્યાત્મશાસ્ત્રવલ્લિત માધન—પ્રણાલી છે

આત્માના અનન્ત શક્તિઓ કે અધ્યાત્મના માર્ગે તે શક્તિઓને ખીનવી શકાય છે. આવરણો દૂર થવાથી આત્માની જે શક્તિઓ પ્રકાશમાં આવે છે, તે વચ્ચેનમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. આત્માની શક્તિ (Power) મામે વિજ્ઞાન (Science) ના ચમત્કારો કાંઈ દિસામમાં નથી જડવાદ વિનાશી છે, જ્યારે આત્મરાદ તેથી લીધો છે જડવાદથી પ્રાપ્ત થતી ઉન્નતિ અને જડ પદાર્થોના આરિષ્કારો એ બધું નશ્વર છે, પરંતુ આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ અને તેથી થતો મહાન અપૂર્વ આનંદ એ અખંડ અને અક્ષય છે, નિઃસ્વદેહ, આધ્યાત્મિક હવન એ જ ઉચ્ચ યોગીનું જીવન છે.

જૈન-જૈનેતર દષ્ટિએ આત્મા

અધ્યાત્મના વિષયમાં આત્માનું સ્વરૂપ જાણવું અગત્યનું છે જુદી જુદી દષ્ટિએ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરનાથી તે સમજી શકાએ. ટળી જાય છે અને આત્માની સાચી ઓળખાણ થનાથી તેના ઉપર અધ્યાત્મનો પાથો માડી શકાય છે પરંતુ આ વિષય અતિ વિસ્તૃત છે, છતાં તે સમજી એકાએ બાળતો ઉપર દૂક અવલોકન કરી લઈએ—

પ્રથમત કેટલાક દર્શનકારો^૧ આત્માને શરીર માત્રમાં સ્થિત નહિ માનતા બ્યાપક માને છે અર્થાત્ પ્રત્યેક આત્મા આખા જગતને બાંધ કરી રહેલો છે, એમ એઓનો અભિપ્રાય છે એ સિવાય એમ પણ એઓનું માનવું છે કે જ્ઞાન એ આત્માનું અસત્ત્વ સ્વરૂપ નથી, કિન્તુ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના સંબંધથી આગન્તુક-ઉત્પન્ન થનારો તે આત્માનો અનાસ્તવિક ધર્મ છે.

આ બન્ને સિદ્ધા તોમા જૈનદર્શનકારો જૂદા પડે છે પહેલી બામતના સબધમા એઓ પ્રત્યેક શરીરના જૂદા જુ. આત્માઓને માત્ર તે તે શરીરમા જ બાપી રહેના માને છે તેઓનો અભિપ્રાય એવો છે કે- જ્ઞાન ઇચ્છા વગેરે ગુણો શરીરમા જ અનુભવાતા હોવાથી તે ગુણોનો માવિક આત્મા માત્ર શરીરમા જ હોવો ઘટે છે ?

બીજી બામતના સબધમા—‘ જ્ઞાન એ આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ છે—આત્માનું અસન સ્વરૂપ છે—આત્મા જ્ઞાનમય છે ’ એમ જૈનદર્શનની માન્યતા છે અત એવ એ માન્યતા મુજબ શરીર ઇદ્રિય અને મનનો સબધ હૂંઠ્યા પછીની મુક્ત અવસ્થામાં પણ આત્માનું સાદૃશિક જ્ઞાન-સ્વરૂપ અવસ્થિત હોય છે આત્મા જ્ઞાનમય હોવાથી મુક્ત અવસ્થામાં તેનું નિનારણ જ્ઞાન પૂર્ણરૂપે પ્રકાશે ૨ જમરે કેટલાક અન્ય દર્શનકારો

૧ જે વસ્તુના ગુણો ન્યા જેખાતા હોય તે વસ્તુ ત્યા જ હોવી જોઈએ ધરતુ રૂપ ન્યા જેખાતું હોય ત્યા જ ધટ હોવાનું ધર્મી શકે છે જે ભૂમિમાત્ર ઉપર ધરતુ રૂપ જેખાતું હોય તે ભૂમિમાત્ર સિવાય બીજા જગ્યાએ તે રૂપવાળો ધટ હોવો કેમ બની શકે ?

આ જ વાતને હેમ્બ દ્રાવ્ય—

“ यत्रैव यो दृष्टगुण स तत्र, कृष्णादिवक्षिष्यतिपक्षमेतत् ”

જો રાખદોથી કંઈ છે આ ન્યાય પ્રમાણે આત્માની લાગણી હંમન વગેરે ગુણો શરીરમા જ અનુભવાતા હોવાથી તે ગુણોનો સ્વામી આત્મા પણ શરીરમા જ—શરીરથી બહાર નહિ—રહેલો સિદ્ધ થાય છે

૨ જ્ઞાનની જેમ મુખ પણ આત્માનો અસન ધર્મ ૩ જેમ વાળામા સપડાયવા સૂર્યનો જળદળતો પ્રકાશ પણ ના જામાથી ગ્રાખો નીકળે છે, અને તે જ ગ્રાખો પ્રકાશ અનેક છિદ્રવાળે પડદો લગાવેલા ઘરમા અધિક ગ્રાખો પ્રકાશ પડે છે એમ છતા સૂર્ય અજલજળતા પ્રકાશવાળો નથી એમ કની રાકાય નહિ, એવી રીતે આત્માના જ્ઞાન-પ્રકાશ કે વાસ્તવિક જ્ઞાનદ પણ શરીર-ઈદ્રિય મનના બધનથી કે કર્મસમૂહના આવરણથી પૂર્ણરૂપે ન અનુભવાય—ગ્રાખો અનુભવાય—વિહારયુક્ત અનુભવાય, તો તે બરાબર બનવાજોગ છે પરંતુ એથી એમ ન કંઈ રાકાય કે જ્ઞાન અને જ્ઞાનદ આત્માનું અસલ સ્વરૂપ નથી.

જ્ઞાનને આત્માનો અસન ધર્મ નહિ માનતા હોવાથી મુક્ત અવસ્થામાં પણ તેઓને આત્મા જ્ઞાનસ્થ માનવો પડે છે

આત્માના સબંધમાં અન્ય દર્શનકારોથી જૂદી રીતના જૈન મિદ્ધાતો —

“ ચૈતન્યસ્વરૂપ , પરિણામી, કર્તા, સાક્ષાદ્ મોક્તા, દેહ-પરિમાણ , પ્રતિક્ષેત્ર મિત્ર પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાચ્યાયમ્^૧ ” ।

આ સૂત્રથી સ્પષ્ટ સમજાય છે આ સૂત્રમાં આત્માને પહેલું વિશેષણ ‘ ચૈતન્યસ્વરૂપાણો ’ આપનામાં આન્યુ છે અર્થાત્ જ્ઞાન એ આત્માનું અસન સ્વરૂપ છે એથી-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે-નૈયાયિક વગેરે જૂ. પડે છે ‘ પરિણામી ’ (નવી નવી યોનિઓ-જૂદી જૂદી ગતિઓમાં શ્રમણ કરવાને લીધે પરિણામસ્વભાવનાળો), ‘ કર્તા ’ અને ‘ સાક્ષાદ્ મોક્તા ’ એ ત્રણ વિશેષણોથી, આત્માને કમનપતની જેમ નિયેષ મર્વંથા પરિણામરહિત-ક્રિયારહિત માનનાર સાખ્યો જૂ. પડે છે નૈયાયિક વગેરે પણ આત્માને ‘ પરિણામી ’ માનતા નથી માત્ર ‘ શરીરમાં જ વ્યાપ્ત એ અથવાળા ‘ દેહપરિણામ ’ વિશેષણથી આત્માને બધે વ્યાપક માનનારા વૈશેષિક-નૈયાયિક-સાખ્યો જૂ. પડે છે ‘ શરીર શરીરે આત્મા જૂ. ’ એ અથવાળા ‘ પ્રતિક્ષેત્ર મિત્ર ’ એ વિશેષણથી એક જ આત્મા માનનારા અદ્વૈતવાદીઓ-બ્રહ્મવાદીઓ જૂ. પડે છે, અને છેલ્લા વિશેષણથી પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપ અદૃષ્ટનાળો આત્મા જતાવતા કર્મને અર્થાત્ ધર્મ-અધર્મને આત્માનો વિરોધ ગ્રહ માનનારા નૈયાયિક-વૈશેષિકો અને કર્મને તેના પ્રનારના પરમાણુઓના સમૂહરૂપ નહિ માનનારા વૈજ્ઞાની વગેરે વાદીઓ જૂ. પડે છે

■ સત્ય પ્રજ્ઞ મિથ્યા જગત્ ” એ સૂત્રની હિદ્ધેયણા કળનારા એમાંના કેટલાકો તેનો ગમે તે અર્થ કરતા હોય, પરંતુ ખરો અર્થ તો

૧ વાલ્મીકિસંહિતા પ્રમાણુનચત્તવાલોકાલકાર નામક ન્યાયસૂત્રના સાતમા પરિચ્છે ૩ ૫૬ મુ સૂત્ર

૨ ક્ષેત્ર એવં

એ સમજાય છે કે- ‘જગતના દેખાતા તમામ પદાર્થો વિનાશી છે, અતઃ એવ તેને મિથ્યારૂપ એટલે-અસાર સમજવા જોઈએ માત્ર શુદ્ધ સત્ય ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ આરાધવા યોગ્ય છે ’ આ ઉપદેશમાં ધણુ મહત્ત્વ સમાયેલું છે અનાદિ મોહનાસનાનો જીવણુ સત્તાપ રમાવવાને આપા ઉપદેશો આપવા પ્રાચીન મહાત્માઓ અગત્યના સમજતા હતા ‘ જગતના પદાર્થો સસાનાના શીંગડાની જેમ સ્વયં અસત્ છે ’ એવો અથ ઉક્ત સૂત્રથી કાઢવામાં ધણી નડતરો જોવા થાય છે એ કરતા ઉપર બતાવેલ જાવાય જ વધારા અને સદુની અનુભવદૃષ્ટિમાં આવી શકે તેમ કે દેખાતા ન જ પદાર્થોની અસારતાનું વર્ણન કરતા જૈન મહાત્માઓ પણ તેને ‘ મિથ્યા કહી દે છે એથી ‘ દુનિયામાં વસ્તુતઃ કોઈ વસ્તુ જ નથી ’ એમ એની મતલબ નથી. સસારનો સમજો પ્રથમ અમાર-વિનાશી-અનિશ્ચ છે એ જાતે છે એમાં કોઈના બે મત નથી અને એજ મતનખને બતાવવા જગતને ‘ મિથ્યા ’ વિશેષણ આપેલું છે પરંતુ એથી સર્વભૂતવસિદ્ધ જગતનો અત્યંત અજાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

કર્મની વિવેચના

અધ્યાત્મનો વિષય આત્મા અને કર્મને લગતા વિસ્તૃત રિવેચનથી ભરપૂર છે આત્મસ્વરૂપના સબધમાં કિમિત્ત અવલોકન કયું હવે કર્મની વિવેચનાના મબધમાં થોડુંક જોઈ જઈએ—

સસારમાં ખીજી જીવો કરતા મનુષ્યો તરફ આપણી નજર જણી પડે ॥ મનુષ્યજાતિની સ્થિતિનો આપણને હમેશા પરિચય હોવાથી તેની તરફ મનન કરતા કેટલીક આધ્યાત્મિક જાનતોમાં વિશેષ સ્પષ્ટ ખુનાસો મળે શકે છે

જગતમાં મનુષ્યો બે પ્રકારના માત્રમ પડે છે—એજ પવિત્ર જ્ઞાન મળનારા, ખીજા મહિન જિહ્વીમાં પસાર થનારા આ બંને પ્રકારના મનુષ્યોને પણ બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે—સુખસમ્પન્ન અને દરિદ્ર

એકન્દર મનુષ્યોના ચાર વિભાગો થાય-૧ પવિત્ર જીવન ગાળનારા સુખી, ૨ પવિત્ર જીવન ગાળનારા દુઃખી, ૩ મહિન નિદ્રાગી ગાળનારા સુખી ૪ મહિન નિદ્રાગી ગાળનારા દુઃખી આ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો દુનિયાની સપાટી ઉપર આપણી નજરે જરાજર દેખાઈ ગયા છે આવી ત્રિવિધ સ્થિતિ હોવામા પુણ્ય-પાપની વિચિત્રતા કારણ છે, એ તો આખો સસાર જાણે છે, પરંતુ તે વિચિત્રતા સમજવાનું ક્ષેત્ર બહુ જોડું છે, છતાં એટલું તો અવશ્ય સમજી શકાય છે કે ચાર પ્રકારના મનુષ્યોને લઈને પુણ્ય-પાપના પણ ચાર પ્રકારો હોવા જોઈએ

આ સબધમા જૈનશાસ્ત્રકારો પુણ્ય-પાપના ચાર પ્રકારો આવી રીતે બતાવે છે—

૧ પુણ્યાનુબધી પુણ્ય ૨ પુણ્યાનુમધી પાપ ૩ પાપાનુબધી પુણ્ય ૪ પાપાનુમધી પાપ

પુણ્યાનુબધી પુણ્ય.

જન્માતરના જે પુણ્યથી સુખ ભોગવતા છતાં ધર્મ તરફ અભિરચિ રહ્યા કરે પુણ્યના કાર્યો થયા કરે અને જીવનની પવિત્રતા બની રહે એવા પુણ્યને ‘પુણ્યાનુબધી પુણ્ય’ કહેવામા આવે છે કેમકે આ પુણ્ય આ નિદ્રાગીમા સુખ આપવાની સાથે જીવનને પવિત્ર બનાવવામા સાધનભૂત થઈ પડે છે કે આગળ જન્માતરને માટે પણ પુણ્યને ઉત્પન્ન કરાવી આપે ॥ પુણ્યનું અનુમધી એટલે પુણ્યસતતિતું સાધન જે પુણ્ય, તે ‘પુણ્યાનુમધી પુણ્ય’ નો અર્થ છે અર્થાત્ જન્માતરને માટે પુણ્ય સંપાદન કરી આપનાર જે પુણ્ય, તે પુણ્યાનુમધી પુણ્ય છે

પુણ્યાનુબધી પાપ.

જન્માતરના જે પાપથી દુઃખ ભોગવતા છતાં જીવન મહિન ન થતા ધર્મસાધનનો વ્યવસાય જરાજર રહ્યા કરે એવા પાપને ‘પુણ્યાનુમધી

જૈન આચાર

(૩)

સાધુધર્મ અને મૃદસ્થધર્મનું સામાન્ય પ્રકારે નિર્દેશન થતે ના મળે છે, તથાપિ બહોળા આચારના અભધર્મા જેવી વિશેષ બાજુ નોધારી પ્રથમ સાધુધર્મને સગતા આચારો દ્વંકમા જોઈ જાય છે—

સાધુઓનો આચાર

જૈન આચારશાસ્ત્રોમા સાધુઓને રેન મોહર, સાવકલ દ્વામ ઝે! ગાડી ધોડા રગેરે કોઈ પણ વાહન ઉપર સવારી કરવાનો નિરોધ સાધુઓને પાદરિદાર કરવાનું ફરમાન છે ૨

૧ રસ્વામા નથી આવે અને જોડામા જીવે રજૂન-મામ ન હોય તો ના બિસવાની છૂં છે

૨ મદાભારત મા કહ્યું છે કે—

“ યાનારુદ વર્તિ દ્રણા સચેલ સ્નાનમાચરેત્ । ”

અર્થાત્—વાહન ઉપર આરુઢ થયેલો સન્યાસી જોવામા આવે તો વચ્ચે નહાઈ નાખવું

જો સિવાય મનુસ્મૃતિ અત્રિસ્મૃતિ વિશ્વસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓમા ઉપનિષદોમા સન્યાસીઓને મળે ‘ વિચરેત્ ’ ‘ પર્યટ્ટેત્ ’ ‘ ચરેત્ ’ વગેરે શરૂ થઈ, કદાચ પણ જણને પીડા નહિ પડેવાહતો વિચરત્-મગલ્ જોવે ઉપદેશ અપાયેલ છે

જૈનસાધુએને ગરમ કરેલું^૩ પાણી પીવાનું ફરમાન છે

૩ પશ્ચિમની વિદ્યાવાળા ડોક્ટરો ઇના પાણીમા વકુસ્તીને લગતો બહુ ગુણ બતાવે છે. જેમ કાલેરા વગેરે રોગોમા તેઓ ખૂબ ઉઠ્ઠાઈ ગયેલું પાણી પીવાનું કહે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શોધ પ્રમાણે પાણીમા એવા અનેક સૂક્ષ્મ જીવો હોય છે જેઓ આપણી નજરે દેખી શકાય નહિ. કિંતુ સૂક્ષ્મ-દર્શક (Microscope) સત્રથી ભેઈ શકાય છે. પાણીમા યતા પોતા વગેરે જીવો પાણી પીવાની સાથે શરીરમા દાખલ થઈ સખ્ત બાધિને જ મ આપે છે. જમિ તે દેખતું જમિ તેનું ખરાબ પાણી ખરાબર ઉઠાગીને પીવામા આવે, તો તે શરીરને નુકસાન કરતું નથી.

ગૃહરથોએ-ઉકાળેલું પાણી પીવાનું ન જાની શકે તો-કપડાથી ગળીને પાણી પીવાનું લદયમા તાખવું ઘટે છે. આ વિચયમા સર્વ વિદ્વાનોનો એક જ મત હોય “**ચલ્લપૂત જલ પિનેત્-**” ‘વચથી જોવું શુદ્ધ જળ પીવું એ મનુનું વાંચ પ્રસિદ્ધ છે. ‘ઉત્તર-મીમાસા મા કહ્યું છે કે—

“**પઙ્નિશદગુલ્યામ વિશત્યગુલવિસ્તૃતમ્ ।**

દૃઢ ગલનક કુર્યાદ્ ભૂયો જીવાન્ વિશોધયેત્”

— ‘છત્રીસ આગળ લાતુ અને વીસ આગળ વિસ્તારવાળું ગળણ (પાણી ગળવાનું કપડું) રાખવું અને એથી જોવું પાણી વાપરવું ’

૪ આ શ્લોકમા ‘**ભૂયો જીવાન્ વિશોધયેત્**’ એ વાક્ય, “ પછી જીવોનું પરિશોધન કરવું ” એ અર્થ વરફ ધ્યાન ખેંચે છે. જે કપડાથી પાણી ગળ્યું, તે કપડામા આવેલા જીવો પાછા એમના એમ તે કપડામા જ રહે તો તે મરી જાય એ દેખાતું છે અને એ દિસાને ધર્મર્થી આજથી જાતી કંઈ નહિ મારે તે કપડાનો સખારો (પાણીમા આવેલા જીવો) પાછા પાણીમા જ પડેલાથી દેવા ભેદએ અર્થાત્ તે સખારો થોડા પાણીમા તાખી જો પાણી બચાથી (જે કુવા-તણાવમાથી) લાગ્યા હોય, તેમા એળવી દેવું આ વાત જૈનોના ધરની નથી, કિંતુ ‘ઉત્તર-મીમાસા’ ગ્રંથમા કહ્યું છે કે—

“**મ્ચિયન્તે મિષ્ટોયેન પૂતરા ક્ષારસમ્મયા ।**

ક્ષારતોયેન તુ પરે ન કુર્યાત્તિ સકર તત”

— ‘ખારા પાણીના પોરા મીઠા પાણીમા અને મીઠા પાણીના પોરા ખારા પાણીમા આવવાથી મરી જાય છે, માટે એક-બીજા જલાશયનું વિચિત્ર સ્વભાવનું પાણી ગળ્યા વગરનું રોગરોગ ન કરવું

તેનમાધુએને અગ્નિને રપથ કરવાનો કે અગ્નિથી રેક કરવાનો અધિકાર નથી. શિક્ષા-માધુકરી વૃત્તિએ જીવન ચલવવાનું માધુએને ફરમાવવામાં આયુ છે એક બરથી સપૂર્ણ આકાર નહિ લેતાં જૂદા જૂદા ધરોથી-ધરવાળાએને સહાય ન થાય તે પ્રમાણે શિક્ષા લેવી જોઈએ. આસ માધુએનો માટે રસોઈ નિર્માણ કરવામાં તેમજ તેની મોઢ સાધુએને લેવામાં શાસ્ત્રની આગ નથી.

સાધુએનો ધર્મ બિનકુલ અક્રિયન રહેવાનો છે અર્થાત્ સાધુએ દુઝનના મુખધથી સરથા મુજા દોષ છે ત્યાં કુપી કે તેઓના બેજનના

આ સિવાય મહાસારમાં કુજ છે કે—

“વિંશત્યગુલમાન તુ ત્રિંશદગુલમાયતમ્ ।

તદ્વજ્ર દ્વિગુણીરુત્ય ગાલપિત્યા પિવેજ્જલમ્ ॥”

“તસ્મિન્ ઘટે સ્થિતાન્ ઝાપાન્ સ્થાપયેજ્જલમચ્ચત ।

યથ દૃત્યા પિવેત્ તોય સ યાતિ પરમા ગતિમ્” ॥

— વીસ આંગળ પડેલું અને ત્રીસ આંગળ લાંબુ વજ્ર સહ તેને મેલક કરી તેનાથી પાણી ગળેને પીવું; અને તે વજ્રમાં આવેલા છયોને જલની આલ (કુત્ર વગેરેમાં) નાખના બિંબી રીતે પાણી પીનાર સતી અતિને પામી છે.

આ સિવાય ‘વિષ્ણુપુરાણ’ વગેરે જીલ પાત્ર અનેક ગ્રંથોમાં પાણી ગળેને પીવાનું ફરેવામાં આણ્યું ॥

૧ “જમગ્નિરનિવેગ સ્યાદ્

મનુસ્મૃતિ ૬ કો અધ્યાય ૪૪ પ્રો શ્લોક

—સાધુ અગ્નિના રપથથી રદિત અને નુદવસથી મુજા દોષ છે.

૨ “ચરેદ્ માધુકરી વૃત્તિમપિ મ્લેચ્છકુલાદપિ ।

વજ્રાન્નૈવ મુક્તીત વૃદ્ધસ્પતિસમાદપિ ॥”

—મગ્નિસ્મૃતિ

અર્થાત્—જેમ જમરા અનેક રૂંદો વખર બેસી તેમાંથી થોડોથોડો રસ પીવે છે પરંતુ તે રૂંદોને જમાઆ વખર પોવળની વૃત્તિ કરી લે છે, એ પ્રમાણે અર્થાત્ મધુકરની (જમરાની) વૃત્તિએ સાધુએએ જૂદા જૂદા ધરોથી, ધરવાળાને અપીતિ થા કાઈ પણ સહાય ન થાય તેમ જિન્યા લેલી આ વિષે અત્રિસ્મૃતિગાર કહીને કહે છે કે મ્લેચ્છોના કુલમાંથી પણ કદાચ તેથી ઘણું શિક્ષા લેવી પડે.

પાત્રો પશુ^૧ ધાતુના ન હોવા જોઈએ કાટ, માટી કે તુબડીના પાત્રો સાધુઓના ઉપયોગમાં આવે છે

૨વર્ષા-ઋતુમાં સાધુ એક જગ્યાએ રહી જાય સાધુ ઝીનીને ૨૫૨^૧ કદાપિ ન કરે

તો એમાં, વાથો નથી, પરંતુ જોડના ઘરથી, જાડે તે પ્રદરુષ્ટિ સમાન દાતા હોય તો તે સંપૂર્ણ સિદ્ધિ ન લેવી

૧ “અતૈજસાનિ પાનાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વણાનિ ચ ।

x

x

x

“અલાતુ દારપાત્ર ચ મૃન્મય ચૈદલ તથા ।

પ્તાનિ યતિપાત્રાણિ મનુ સ્વાયમ્યુચોડગ્રવીત્ ॥”

—મનુસ્મૃતિ ૬ ક્રો ૫૩ ૫૪ શ્લોક

—ધાતુ વજના તથા દિઠ્ઠિત પાત્રો સાધુને જોઈએ તુબડી કાપ, માટી અને વાસના પાત્રો સન્યાસીઓને માટે મનુએ કહ્યા છે

“યતિને કાશ્ચન દત્તા તાવૂલ ગ્રહચારિણે ।

ચૈરેભ્યોડ્યમય દત્તા વાતાપિ નરક યજેત્ ॥

(પારાશરસ્મૃતિ ૧ અધ્યાય ૬૦ મો શ્લોક)

—‘યતિને (સાધુ-સ યાસીને) દ્રવ્ય પ્રજ્ઞવાગીને તાબુવ અને સખ્ત અપ શરી મોરને અમય આપનાર દાતા નરકમાં આવો નાય છે

૨ પર્યટૈત્ કીટ્વદ્ ભૂમિ વર્ષાસ્થેક્ત્ર સચિશેત્”

—વિષ્ણુસ્મૃતિ, ૪ થો અધ્યાય, ૬ ક્રો શ્લોક

અર્થાત્—જોમ કીટો ફરતો રહે છે, તેમ સાધુએ જમણરીવ રહેવું એક જગ્યાએ સ્થિરવાસ ન કરવો બીજી રીતે બીજાનું હલવું જોમ ધીમું હોય છે, ત્યાં સુધી કે તેનું ચાલવું જોયા વગર કો, નાથી કળા સકાય નહિ તેમ સાધુ પશુ ઘોડાની જેમ ધબધબ ન ચાલના જમીન પર જાય વા વરફ દિઠિ લાખતો આવે એ સિવાય સાધુ વર્ષાઋતુમાં (ઋતુમાં) એક જગ્યાએ રહી જાય

૩ “સમ્માપણ સદ્ સ્ત્રોમિરાલમ્મપ્રેક્ષણે તથા”

—વિષ્ણુસ્મૃતિ ૪ થો અધ્યાય, ૮ મો શ્લોક

અર્થાત્—સીની સાથે સાધુએ સમાન રૂ કરવું નહિ, તેમજ સીતું નિરીક્ષણ તથા તેનો ૨૫૨ કરવો નહિ.

દ્રુકમા સાસારિક સર્વ પ્રપનોથી નિમુક્ત અને સ્વતઃ અધ્યત્મ
પરાયણ રહેવાનો આપુઓનો ધર્મ છે. નિ સ્વાયંભાવે જન્મન્તુ ॥
કરવુ એ એઓના જીવનનો મૂળ મત્ર છે
શુદ્ધસ્થાનો આચાર.

હવે શુદ્ધસ્થાનો આચાર ઉપર દ્રુક નજર કરી જાણ્યે શુદ્ધ
માટે જીનશાસ્ત્રો પદ્ધતિ બનાવે છે—

“ દેવપૂજાગુરુપાસ્તિ સ્વાધ્યાયઃ સયમસ્તપઃ ।
દાનં ચેતિ શુદ્ધસ્થાનાં પદ કર્માણિ દિને દિને ”

અર્થાત્—પરમાત્માનુ પૂજન શુર મહાત્માની સેવા, ઇશ્વરા
સયમ તપ અને દાન એ છે શુદ્ધસ્થાના કર્મો છે

૧ આપુઓની વિરજા ઇશાના સજ્જમા મનુસ્મૃતિમા કથુ છે કે—

“ અતિવાદાસ્તિતિશેત નાયમન્યેત વચન । ”

× × ×
‘ દુષ્યત ન પ્રતિદુષ્યેદામુષ્ટ વુશર્લ યદેસ । ’

× × ×
“ ભૈશે પ્રસક્તો દિ પ્રતિવિપયેષ્વપિ સજ્જતિ । ”

“ અભામે ન વિપાદી સ્યાદ્ ભામે યંય ન દર્પયેત્ ।
પ્રાણયાત્રિકમાત્ર સ્યાદ્ માત્રાસનાદ્ ધિનિગત ॥ ’

‘ દિદ્ર્યાના નિરોધેન રાગદ્વેષશ્ચેન ॥ ’

અદિસયા ચ મૂતાનામસૂતત્વાય વચ્યતે ॥ ’

‘ અપમાનને સહન કરે પણ કોઈનુ અપમાન કરે નહિ. કોપ કરનારની
સામે કોપ કરે નહિ, આક્રોશ કરનારની સામે મધુર વાણીથી અવદાર કરે, સિખાન્ત
લોકમા ક્રુસાર્થેએ અતિ વિષયમા ફૂળી નય થી લાભ થતા ખુશી ન થાય અને
મુશ્કાત થતા ફૂળી ન થાય કેવળ પ્રાણુરણા નામિત્ત બોળન કરે આસ્તિકીથી
વચનો રહે છે દ્વિધાનો નિરોધ રાગ-દ્વેષનો પરાજય અને આત્મીમાત્ર ઉપર દયાની
લાગની રાખવાથી મોહને મોઝ થવાય છે

આ પ્રમગે ભક્ષ્યાભક્ષ્યની એક વાત નોંધવી અસ્થાને મણ્વાશે નહિ

જૈન આચાર્યશ્રીમા ભક્ષ્ય-અભક્ષ્યનો વિચાર બહુ કરવામા આવ્યો છે કદમૂન ખાવા તરફ જૈનરાશ્ત્રોની મનાઈ છે તે મિવાય રાત્રિભોજન વગેરે પશુ મદોષ ખતાવવામા આવ્યા છે અન્યાન્ય શાસ્ત્રોના અભિપ્રાયો તરફ નજર કરીશુ, તો આ હપીકતમા હિંદુ ધર્મીયાર્યો પશુ જૂના પડતા નથી

મનુસ્મૃતિના પાંચમા અધ્યાયના પાંચમા, ઓમણીશમા વગેરે શ્લોકોમા —“લઙ્ગુલ મૂક્ત જૈન પલાણ્ડુ” + + + વગેરે શબ્દોથી લસણ, માજર કુગળી એરે અપક્વ ચીજો ખાવાની મનાઈ કરવામા આવી છે રાત્રિભોજનનો નિષેધ

રાત્રિભોજન કરવું એ પશુ ગેરબ્યાજખી છે આ સબધમા પ્રથમ અનુભવથી વિચાર કરવો જોઈએ કે-મધ્યા પડતાની સાથે અનેક જથ્થા-બધ સૂક્ષ્મ હવેા ઊઠના માટે છે રાત્રે દીવાની સામે બેશુમાર હવેા ફરતા જોવાય છે ઉઘાડા રાખેના દીવાના પાત્રમા પુષ્કળ જીવડા પડેના દેખાય છે અને એ મિવાય આપણા શરીર ઉપર પશુ રાત્રિ પડતાની માથે અનેક હવેા બેસના માટે છે આવી સ્થિતિમા ભોજન ઉપર પશુ હવેા અવશ્ય બેસના જોઈએ એ ખુ ની વાત છે આથી ભોજનની સાથે જીવતા જીવજાને પશુ ભક્ષણ કરી જવાનું પાપ રાત્રિભોજન કર નારને ચોખ્ખી રીતે લાગતું જણાય છે કેટલાક એરી જીવડા ભોજનની સાથે પેટમા આનતા રોગને ઉત્પન્ન રકનાર થાય છે કેટલાક એરીલા જીવોની અસર તુરત નહિ મના લાગે કાળે પશુ થાય છે ભોજનમા જૂ આવી હાય તો જલોઈર પેા થાય છે કસોળીયો આવવાથી કાંઈ ઉત્પન્ન થાય છે કાંડી આવવાથી બુદ્ધિ હણાય છે તાકડાનો કકડો આવી ગયો હોય તો ગળામા પીડા ભોગવવી પડે છે માખી આવવાથી વમન થાય છે અને કાંઈ એરી ગ્રાણી ખાવામા આવી ગયું હોય તો અકાળ મૃત્યુના પન્નમા સપડાવું પડે છે

માયકાલે (સુવના અમ્ત થવા પડેજા) કરેતુ બોજન રાત્રે એ જવાના વખત રુધીમાં ધડખર જઠગામિની જવાલા ઉપર મંડ જવાયા નિગમા તેની માગે અસર થતી નથી તેથી ઉઘડી રીતે વડ વામા-રાત્રે ખમતે થાડીવારમા મુખ જવાથી દરરૂર કરવાનુ ન બનતું લીધે પેટમા તરતતુ બેરેતુ આ નિગમા વખતે ખીમારી ઉત્પન્ન કરે છે બોજન કયાં પછી થેડુ-થો પાણી પીવાનો ડાખટરી નિયમ છે નિયમ રાત્રિએ જમવાથી જોજના પ્રમાણમાં પાણી પીવાનો વખ નહિ મળવાને લીધે સમવાઈ થકે નહિ બને એથી અનુચ્છ પેા થા છે અનુચ્છ મરં રાગેતુ મૂળ છે એ વાત જમનદેર છે

આ બધી અનુભવસિદ્ધ બાજનો ઉપરથી આરોગ્યની દૃષ્ટિએ જ રાત્રિએ બોજન અઠત્તવ્ય કરે છે

દવે ધમશાઓ તરફ જરા નજર કરીએ

દિ ૬ ધમંજાઓમાં માકણક મુનિતુ નામ જાણીતુ છે તેએ રાત્રિબોજનને વખોજના એકત્તમ બડુ-ધણ બડુ જ વધારે પડતુ હા કહી નાખે છે કે રાત્રિએ ખાતુ તે માસભક્ષણની બસજર અને રવિં પાન કરતુ તે ધિર પીવા જરાજર છે તે સ્લોક આ છે—

“અસ્ત ગતે દિવાનાથે આપો રુધિરમુન્યતે ।

અથ માસસમ પ્રોક્ત માર્વણ્ઢેન મહર્વિણા ॥”

ક્રમપુરાણમા પશુ કહ્યુ છે કે—

“ન દ્રુષ્ટેત્ સર્વભૂતાનિ નિદ્રંદ્રો નિર્મયો મવેત્ ।

ન નક્ત ધનમશ્રીયાદ્ રાત્રૌ ધ્યાનપરો મવેત્ ॥”

—“સર પ્રાણીએ ઉપર દ્રોહરહિત અને નિર્લેપ તથા નિર્જય રહે અને રાત્રિએ બોજન નહિ કરતા ધ્યાનમા તદપર રહે”

“આદિત્ય દર્શયિત્વાહન મુક્તીત પ્રાદ્મુલ્લો નરઃ”

—એ પણ તે જ પુરાણના ૬૫૩ માં પૃષ્ઠ વાક્ય છે એનો અર્થ એ છે કે—“ સૂર્યની હેરાતીમા શુરુ કે વડીને અન્ન બનાવી પૂરું દિશા તમ્મ ભોજન કરે ”

અન્ય પુરાણો અને અન્ય ગ્રંથોમા પણ રાત્રિભોજનનો નિષેધ કરનારા ઘણા વાક્યો મળી આવે છે યુધિષ્ઠિરને સંબોધન કરી ત્યામુધી દેવેવામા આન્યુ છે કે—ગૃહસ્થ કે સાધુ કોઈએ રાત્રે પાણી પણ પીવું ન જોઈએ, તે સ્તોક આ છે—

“ નોદકમપિ પાતક્ય રાત્રાવન્ન યુધિષ્ઠિર ! ।

તપસ્વિના વિશેષેણ ગૃહિણા ચ વિવેકિનામ્ ॥ ”

આ સ્તોકમા તપસ્વીઓ(માધુ-મન્યાસીઓ)ને માટે રાત્રિએ પાણી પણ પીવાનો ભાર દેતો નિષેધ કર્યો છે એ ઉપરાંત ગૃહસ્થોને પણ એ બંધનથી જતા કર્યા નથી આ વ્રતને નહિ પાલનના ગૃહસ્થોને પણ અવિવેકી બનાવ્યા છે

પુરાણોમા ‘ પ્રદોષવ્રત, ‘ નમ્રત્રત બતાવ્યા ઉપરથી દેવનાકો રાત્રિભોજન તદ્દ લખાયા છે, પરંતુ આથી રાત્રિભોજનના નિષેધના ક્ષેત્રો અપ્રમાણ હશે, એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ પૂર્વાપરનો વિરોધ ન આવે તેમ સાચના વાક્યો વિચારના જોઈએ ‘ પ્રદોષો રજનીમુચ્ચમ્ ’ એ વાક્યથી સૂર્યના અન્ન થમા પહેલાની બે ધડી જેટલા વખતને રાત્રિનું મુખ અને તે જ વખતને પ્રદોષ’ કાળ સમજવામા રાત્રિભોજનના નિષેધક સ્તોત્રની માથે વિરોધ રહેતો નહિ ‘ નમ્ર શબ્દ નો મુખ્ય અર્થ તો જો કે રાત્રિ છે, તથાપિ સાચકારો અને વ્યાખ્યાનાકારો રાત્રિભોજનના નિષેધના અનેક પ્રમાણભૂત વાક્યોને યાદ ન આવે એ માટે ‘ નન્ત સખ્યથી સૂર્યની અન્નદશા પહેલાની બે ધડીનો વખત લેવાનું બતાવે છે ?

~૧ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ લેવામા વિરોધ નહોતો હોય તો બાહ્યસ્થિતિથી (લક્ષણથી) ધારેલો અર્થ લેવાય ■ આસ ‘ અમતવાઃ મા રહેનારો જેમ

જેવી રીતે કે—

“ દિવસસ્યાષ્ટમે માગે મન્દીભૂતે દિવાકરે ।

एतद् नक्त विजानीयाद् न नक्त निशि भोजनम् ॥”

“ મુહૂર્તોન દિન નક્ત પ્રવદન્તિ મનીષિણ* ।

नक्षत्रदर्शनाच्चक्त नाह मन्ये गणाधिप ! ॥”

અર્થાત્—દિવસના આઠમા ભાગને અથવા સૂર્યની અગ્નિચ્છા પહેલાં
એ ધડીના વખતને નક્ત કહેવામા આવે છે અને એવ રાત્રિએ ખાવું
એ નક્તવ્રત* નો અર્થ નથી બીજા શ્લોકમા ગણેશજીને ઉદેશીને કહ્યું
છે કે— પારે નક્ષત્રો દેખાય તે વખતો હું નક્ત* માનતો નથી
વળી—

“ अम्भोदपटलच्छे नाश्रति रविमण्डले ।

अस्तगते ते भुञ्जाना अहो ! मानो सुमेवका ? ॥”

આવે છે કે— હું અમ હા રહું છું તેમ અમલાવાદની પાસેના નાના ગામ
ગામા રહનારો પણ મોટે છે કે ન અમલાવાદ રહું છું એક ન જાતના
આ બે વાક્યોનો એક ન અર્થ થાય નહિ. એમ સંદેહ સમજી મારે છે
એક ન મથ સત્તામા આવે તો ખરી થાવ બહી તથ મદિ કોઈ રથળે
અમ હા સંસ્થા માસ અમ હા શહેર સમજવાનું હોય છે અને
કોઈ રથળે અમ હા સંસ્થા અમ હા શહેર સમજવામા વાધો આવતો
હોય તો અમલાવા ની પાતેનુ આમક સમજવું પડે છે આવી રીતે મુખ્ય અને
ઔપચારિક નર્મનો અવધાર હોકમા પણ અનુભવાય ॥ આ ઉપરાંત બે સિદ્ધ
થાય છે કે—મુખ્ય નર્મને કહેનાર સંસ્થા મુખ્ય અથવા સમીપની વસ્તુ પણ
* નક્ષત્રાનુસાર સમજવામા વાધો રહેતો નથી આ નીતિ પ્રમાણે પ્રાપ્તમા નક્ત
ર થી મુખ્ય અથ રાત્રિ ન્યા ન પડતી હોય ત્યા રાત્રિનો સમીપ વ્યગ્ર અર્થાત્
સૂર્યની અગ્નિ દગા પડેલાની બે ધર્મ એટલો વખત લેવામા કોઈ જાતનો વાધો
નથી. નક્ત સંસ્થા મુખ્ય અથ રાત્રિ લેવામા રાત્રિભોજન નિષેધના અનોક
પ્રમાણોના જાઓ આવે છે મદિ / પૂર્વોક્ત જોણું (ઔપચારિક) અથ લેવાની
ન ર પડી છે ન્યા ન્યા આમ અથસમય કાચ છે ત્યા બધે મુખ્ય અથ
મા આધા હોવાનું કાણુ સમજુ

“ યે રાત્રૌ સર્વદાઽહાર વર્જયન્તિ સુમેષસઃ ।

તેષા પક્ષોપવાસસ્ય ફલ માસેન જાયતે ॥ ”

“ મૃતે સ્વજનમાત્રેઽપિ સૂતક જાયતે કિલ ।

અસ્તગતે દિવાનાથે મોજન ક્રિયતે કથમ્ ? ”

—જે સૂર્યના ભકતો જ્યારે સૂર્યમંડન મેધપટનથી આચ્છાદિત થાય છે ત્યારે ભોજન કરના નથી, તે જ સૂર્યના ભકતો સૂર્યની અન્ત-દશામાં પણ ભોજન કરે, એ કેવું આશ્ચર્ય ! જેઓ, હમેશા રાત્રિભોજનથી નિરક્ત છે તેઓ પ્રતિનિ ગત્રિના અંધા દિવસના ઉપનાસી બનવાથી એક મહિનામાં પદર ઉપનાસનું ફળ મેળવે છે સ્વજન માત્રના (સ્વહૃદયમાથી કોઇના) મરનાથી પણ સૂતક આવે છે, એટલે તે દશામાં કોઇ ભોજન કરતું નથી, તો દિવસનો નાથ સૂર્ય અસ્ત થયા પછી તો ભોજન કરાય જ કેમ ?

વળી—

“ દેવૈસ્તુ શુક્ત પૂર્વાહ્ને મધ્યાહ્ને શ્રપિમિસ્તથા ।

અપરાહ્ને ચ પિતૃમિ સાયાહ્ને દૈત્યદાનરૈઃ ॥ ”

“ મન્ધ્યાયા ચક્ષરક્ષોમિઃ સદા શુક્ત કુલોદ્વહ ! ।

સર્વવેલામતિક્રમ્ય રાત્રૌ શુક્તમમોજનમ્ ॥ ”

—આ બે શ્લોકોથી યુધિષ્ઠિરને કહેવામાં આવ્યું છે કે—“ હે યુધિષ્ઠિર ! દેવતાઓ વિસના પૂર્વ ભાગમાં શ્રપિઓ મધ્યાહ્ન કાલમાં પિતૃ લોકો બપોર પછી ત્રીજા પહોરની આખરમાં, દૈત્ય-દાનવો સાય કાલે અને ચક્ષ-સક્ષસો સંધ્યાવખને ભોજન કરે છે પરંતુ બધો વખત છોડી રાત્રે ભોજન કરતું એ અશુભ છે

આ જ વાતની પુષ્ટિમાં—ગત્રિએ જે છ કામ કરવા વર્જિત છે, તેમાં રાત્રિભોજન પણ ખાસ ભાર દઈને ગણનામાં આવ્યું છે અને તે આ શ્લોક છે—

“ નૈવાઽઽદ્યુતિર્ન ચ સ્નાન ન ચાર્દ દેવતાચનમ્ ।
 દાન વા વાહિત રાત્રૌ મોજન તુ વિશેષતઃ ॥ ”

અર્થાત્—આદ્યુતિ, સ્નાન, ચાર્દ દેવપૂજન દાન અને વિશેષ કરીને
 બાળન રાત્રે ન કરવું જોઈએ

આ ત્રિપદમાં આયુર્વેદ નો પણ એ જ મુલોખ ઉ કે —

“ હૃદ્ધામિપદમકોચધન્ડરોચિરપાયતઃ ।
 અતો નક્ત ન મોક્તવ્ય સૂક્ષ્મજીવાદનાદપિ ॥ ”

—સુપના અને થમા પછી જ.વ.મસ અને નાભિમધ્ય એ બંને
 સંકાયક જગ છે એથી અને સૂક્ષ્મ જીવોનું પણ બોજનની સાથે
 લક્ષ્ય મર્ગ જણાવેલાથી રાત્રિએ બોજન કરવું નહિ

ઉચ્ચિટ્ટ (એક) ખાવું-પીવું પણ જૈન ધર્મમાં નિષિદ્ધ છે
 સ્વચ્છતા, સુખડતા, શુદ્ધતા અને સમુચિત ચોચ તરફ ધ્યાન આપવાનું
 જૈન આચાર્ય થા સારી પેઠે કરમાવે છે લાભો વખત મગ-મૂત્ર રહે
 વાધી તેમાથી જિજ્ઞાસા નિવડાવું જણાવેલા સૂક્ષ્મજીવને લીધે અનેક રોગો
 પેા થાય છે, એમ રમાયનસાત્ર જન વે છે, સારે જૈનશાસ્ત્ર પણ છૂટી
 જગ્યામાં મગ-મૂત્ર કરવાનું કરમાવે છે

દૂધમાં એટલું કઠો દેવું જોઈએ કે સાસોખત આચાર-વ્યવહારો
 જીવનની ઉત્તિના પ્રગથિયા છે સાત્ત્વનિયમાનુમાર વર્તન રાખવામાં
 આરોગ્યનો લાભ છે, અચ્ચિદ્ધ છે અને લોકપ્રિયતા મેળવાય છે સાથે
 જ સાથે આત્મોત્તરિનો ઉદ્દેશ પણ જરાબર સિદ્ધ કરી શકાય છે

જ્યાં સુધી વસ્તુતાનમાં સદેહ વા ભ્રાન્તિ હોય ત્યાં સુધી મધ્યમ
 પ્રતિષ્ઠા જનની નથી, એ સુચિતિ છે વસ્તુતત્ત્વની પરીક્ષા પ્રમાણુદારા
 થાય છે એમાં જે મત નથી આ માટે જૈન-આપની પરિભાષાનું અવ
 લોકન પણ દૂધમાં કરી જઈએ

ન્યાય-પરિભાષા.

‘ પ્રમીયતેડનેનેતિ પ્રમાણમ્ ’—જે વડે વસ્તુતત્ત્વનો યથાથ નિશ્ચય થાય, તે પ્રમાણ છે. યથાર્થ નાનનડે સદેહ, ભ્રમ કે મૂઠતા દૂર થવાથી અને વસ્તુસ્વરૂપનો ખરો પ્રકાર થવાથી, તે યથાર્થ જ્ઞાન ‘પ્રમાણ’ છે.

પ્રમાણના બે ભેદો છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. મનસહિન ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી રૂપ, રસ આદિ જે ગ્રહણ થાય છે અર્થાત્ ચક્ષુથી રૂપ લેવાય છે, જીભથી રસ ગ્રહણ કરાય છે નાકથી ગંધ લેવાય છે, ત્વચાથી સ્પર્શ કરાય છે અને કાનથી શબ્દ ગ્રહણ કરાય છે, તે પ્રત્યક્ષ છે.

બ્યવહારમા અનુભવાતા હિપશુક્ટ પ્રત્યક્ષોથી જૂઠા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ યોગીશ્વરોને હોય છે, જે ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા મિનકુલ રાખતું નથી, માત્ર આત્મશક્તિની અપેક્ષા રાખે છે.

ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ થવામા વસ્તુની સાથે ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થવો જરૂરનો છે કે કેમ ? એ અત્રે વિચારનું સ્થાન છે.

જીભથી રસ લેવાય છે, ત્યાં જીભ અને રસનો સંયોગ બરાબર હોય છે ત્વચાથી સ્પર્શ કરાય છે ત્યાં ત્વચા અને સ્પર્શવાળી વસ્તુનો સંયોગ ચોખ્ખો કળાય છે નાકથી ગંધ લેવાય છે, ત્યાં ગંધવાળા દ્રવ્યો નાકની સાથે અવશ્ય સંયોગ ધરાવતા હોય છે દૂરથી ગંધ આનનામા પણ દૂરથી આવતા ગંધવાળા સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો નાખની સાથે અવશ્ય સંયુક્ત હોય છે કાનથી સાંભળનાનું પણ, દૂરથી આવતા શબ્દો કાનની સાથે અથ ગાય છે, ત્યારે જ થાય છે.

એ રીતે જીભ, ત્વચા, નાક અને કાન એ ચાર ઇન્દ્રિયો વસ્તુની સાથે સંયુક્ત થઈ પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ ચક્ષુ એ બાંધતમા ઊંચડી છે ચક્ષુથી દેખાતા નજીક કે દૂરના વસ્તુ વગેરે પાંચે ચક્ષુની પાસે આવતા નથી, એ ખુલ્લું છે, તેમ ચક્ષુ પણ શરીરથી બહાર નિકળી તે પદાર્થો પામે જતી નથી આ હિપરથી સાબિત થાય.

છે કે—અક્ષુધી જોવામાં વસ્તુની સાથે અનુનો મયોગ થતો નથી અતએવ
અક્ષુ ‘અપ્રાપ્યકારિ’ કહેવાય છે અર્થાત્ ‘અપ્રાપ્ય’ એટલે પ્રાપ્તિ
કર્તા નગર-સયોગ કર્યા વગર ‘કારિ’ એટલે વિપણને પ્રદક્ષ કરનાર
આનાથી જાનની ચાર દિવિયો ‘પ્રાપ્યકારિ’ કહેવાય છે મન પણ
અક્ષુની જોમ અપ્રાપ્યકારિ છે

પ્રસક્ષથી જાતદુ પરાક્ષ પ્રમાણ છે પરાક્ષ વિવધનો અવબોધ પરાક્ષ
પ્રમાણથી થાય છે પરાક્ષ પ્રમાણમાં પાચ બેદો પાડવામાં આવ્યા છે
રમરણ પ્રસક્ષિજ્ઞાન તમ, અનુમાન અને આગમ પૂર્વે અનુભવ કરેલી
વસ્તુની યાગ થવી એ રમરણ છે રમરણ અનુભૂત વસ્તુ ઉપર બરાબર
પ્રમાણ નાખે છે અતએવ તે પ્રમાણ ‘કહેવાય છે

જોવાઈ જોની વસ્તુ જ્યારે હાથ આવે છે ત્યારે “તે જ આ”
એવું જે જ્ઞાન રહ્યું છે, તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે પૂર્વે જોયેલો માણસ
જ્યારે ફરીથી જાગે કે ત્યારે “સોડય દેવદક્ષ” અર્થાત્ “તે આ
દેવદક્ષ” એવું જે પ્રતિજ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે

રમરણ થવામાં પૂર મયેન અનુભવ જ કારણ છે જ્યારે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન
થવામાં અનુભવ અને રમરણ એ બંને ભાગ લે છે રમરણમાં ‘તે ધડો
એવું મુકરણ થાય છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન તે આ ધડો’ એવો
પ્રતિભામ હોય છે આથી એ બંનેની વિભક્તિ સમજી શકાય છે જોવા
થલી વસ્તુને દેખવાથી અથવા પૂર્વે દેખેન મનુષ્યને જોવાથી ઉત્પન્ન થતા
‘તે જ આ’ એવા જ્ઞાનમાં તે જ એ ભાગ રમરણરૂપ છે અને
‘આ’ એ ભાગ ઉપરિચિત વસ્તુ કે મનુષ્યને દેખવારૂપ અનુભવ છે
આ અનુભવ અને રમરણ એ બંનેના સમિશ્વરૂપ તે જ આ’ એ
અખડ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે

કોઈ એક ગૃહસ્થે કદાપિ રાજ જોયું નહોતું એક વખતે કોઈ
જોવાળના કહેવાથી એને જ્ઞાન થયું કે—માયના જેવું રાજ હોય છે કોઈ
વખતે જ મનમાં સફર મારવા ગયેલા તેણે રાજ જોયું રાજને દેખવાથી
જે જા ‘માયના જેવું જે હોય છે તે એવી સ્મૃતિ (યાદી) આવી

એ સ્મરણ અને 'આ' એવું રાજ્ય પ્રત્યક્ષ દર્શન, એ બેના મિશ્રણરૂપ 'તે જ આ રાજ' એ વિશિષ્ટ જ્ઞાન જે થાય છે, તે 'પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન' છે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના બીજા પ્રકારના પણ ઉદાહરણો છે

તક જે વસ્તુ જોનાથી જૂદી પડતી નથી, જે વસ્તુ જોના વગર રહેતી નથી, એ વસ્તુનો એની સાથેનો જે સહભાવરૂપ (સાથે રહેવા) સબધ છે, તે સબધનો નિશ્ચય કરી આપનાર 'તક' છે દૃષ્ટાત તરીકે-ધૂમ, અગ્નિ વિના રહેતો નથી જ્યાં જ્યાં ધૂમ ■ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે એવો કોઈ ધૂમનાનું પ્રભેગ નથી કે જ્યાં અગ્નિ ન હોય. આવો જે ધૂમ અને અગ્નિનો સહભાવ-સબધ બીજા શબ્દોમા કહીએ તો-ધૂમમા રહેલો અગ્નિની સાથે રહેવાનો જે નિશ્ચય નિયમ, તે તકથી સાબિત થઈ રોકે છે એ નિયમને તકશાસ્ત્રીએ 'વ્યાપ્તિ' કહે છે ધૂમમા જ્યાં સુધી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય ન થયો હોય ત્યાં સુધી ધૂમને દેખવા છતાં અગ્નિનું અનુમાન થઈ શકે નહિ એ પ્રુષ્ઠી વાત છે જેણે ધૂમમા અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે જ મનુષ્ય, ધૂમ દેખી તે ગળે અગ્નિ હોવાનું ચોક્કસ અનુમાન કરી રોકે છે આ હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુમાનને માટે વ્યાપ્તિનિશ્ચય થવાની જરૂર છે, વ્યાપ્તિનિશ્ચય કરવા તકની જરૂર છે

બે વસ્તુઓ અનેક જગ્યાએ સાથે રહેલી દેખવાથી એમનો વ્યાપ્તિ-નિયમ મિલ્લ થતો નથી, કિન્તુ એ બેને જૂદી પાડવામા શો વાધો છે ? એ તપાસતા વાધો સિદ્ધ થતો હોય, તો જ એ બંનેનો વ્યાપ્તિનિયમ સિદ્ધ થઈ શકે છે આવી રીતે બે વસ્તુના સાહચર્યની પરીક્ષા કરવાનો જે અધ્યવસાય, તે તક ■ ધૂમ અને અગ્નિના સબધમા પણ-"જો અગ્નિ વિના પણ ધૂમ હોય, તો તે અગ્નિનું કાર્ય ચરો નહિ, અને એમ થવાથી ધૂમની અપેક્ષાવાળા અગ્નિની જે શોધ કરે છે, તે કરશે નહિ અગ્નિમાથી ધૂમ પેદા થાય છે, એ પ્રત્યક્ષ છે એટલે એમની પરસ્પર કારણ-કાર્યતા, જે લોકપ્રમિલ્લ છે, તે ટકશે નહિ"-આના પ્રકારના

તકથી જ તે જેની વ્યાપ્તિ સાબિત થાય છે, અને એ વ્યાપ્તિ-નિમ્નવર્તી અર્થથી અનુમાન કરાય છે અતએવ 'તક' પ્રમાણ છે

અનુમાન. જે વસ્તુ અનુમાન કરવું હોય તે વસ્તુને ઝાડી નહિ રહેનારા એવા પદાર્થનું, ખીજી વસ્તુમાં હેતુ દર્શન થતું જોઈએ અને એ હેતુમાં અનુમેય વસ્તુની વ્યાપ્તિ રહ્યાનું સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ ત્યારે જ કાંઈ પણ વસ્તુ અનુમાન થઈ શકે છે ?

જેવી રીતે કાંઈ સ્થળે ધૂમની રેખા કાંઈ માથુંસે જોઈ તે ધૂમનું રેખા જોવાથી અને તે ધૂમમાં અગ્નિની વ્યાપ્તિ હોવાનું વાદ આવવાથી : માથુંસને ઝડ તે સ્થળે અગ્નિ હોવાનું અનુમાન ગુરૂ છે આમ અનુમાન થવામાં—ઉપર મ્હા પ્રમાણે-હેતુ દર્શન અને હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ હોવાનું સ્પષ્ટ અવગ્રહ થતું જોઈએ

હેતુ સાધ્ય 'અનુમેય' રીતે બધા મરજીન સમ્પ્રદાયે હેતુ એટલે માધ્યમે સિદ્ધ કરી આપનાર વસ્તુ જેવી રીતે પૂર્વકથિત ઉદાહરણમાં 'ધૂમ' હેતુ સદાય-સાધ્યથી કાપિ કયાય જૂડું ન રહેતું છે હેતુને સાધન' પણ કહે છે 'નિજ એ પણ સાધનનું જ નામાન્તર છે માધ્ય' એ, કે જે વસ્તુ અનુમાન કરવાનું હોય જેવી રીતે પૂર્વોક્ત ઉદાહરણમાં અગ્નિ 'અનુમેય' એ સાધ્યનું નામાન્તર છે

ખીજાના સમજાવ્યા વગર પોતાની જ શુદ્ધિથી 'હેતુ' દ્વારા જે અનુમાન કરાય છે તે 'સ્વાર્થાનુમાન' કહેવાય છે ખીજાને મમજાવતા જે અનુમાનપ્રયોગ, જેવી રીતે કે- 'અહિ અગ્નિ છે, કારણ કે ધૂમ રેખાય છે, જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ નિયમેન હોય છે જેમ રસોડામાં અહીં પણ ધૂમ દેખાઈ રહ્યો છે મારે અહીં અવશ્ય અગ્નિ છે ' એ પ્રકારે કરવામાં આવે છે, તે 'પરાર્થાનુમાન' કહેવાય છે પ્રતિજ્ઞા હેતુ, ઉદાહરણ ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ પ્રકારના વાક્યો ત્રાય પરાર્થ અનુમાનમાં જોડાય છે 'આ અગ્નિવાળો પ્રદેશ

હોયો જોઈએ ” એ ‘ પ્રતિજ્ઞા ’-વાક્ય છે “ કારણ કે અહીં ધૂમ દેખાય છે ” એ ‘ હેતુ ’-વાક્ય છે રસોડાનું ઉદાહરણ આપવું એ ‘ ઉદાહરણ ’ વાક્ય ॥ ઉદાહરણ આપ્યા પછી “ અહીં પણ (રસોડાની જેમ)-ધૂમ દેખાઈ રહ્યો છે ” એ ‘ ઉપનય ’-વાક્ય છે, માટે અહીં અગ્નિ અવશ્ય છે ” એ ‘ નિગમન ’-વાક્ય છે આવી રીતે મર્વ અનુમાનોમા યથામભવ અનુસંધાન કરી લેવું

જે હેતુ ખોટો હોય, તે ‘ હેત્વાભાસ ’ કહેવાય છે હેત્વાભાસથી સાચું અનુમાન કાઢી શકાતું નથી

આગમ જેમા અવ્યક્ત અનુમાન આદિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ કથન ન હોય, આત્માની ઉત્પત્તિને લગતું જેમા મદ્વાન પ્રવચન હોય, એવું-તત્ત્વના મહીર સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડનારુ, રાગદોષ ઉપર દબાવ કરી શકનારુ પવિત્ર રાત્રિ ‘ આગમ ’ કહેવાય છે

સદ્બુદ્ધિથી યથાર્થ જોવાનારને ‘ આત્મ ’ કહેવામા આવે છે એવા આત્મનું કથન ‘ આગમ ’ કહેવાય છે મત્તુથી પ્રથમ નજરે આત્મ એ છે કે-જેના રાગ આદિ સર્વ દોષો ક્ષીણ થયા છે અને જેણે પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનથી બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે

આગમમા પ્રદર્શિત કરેલું તત્ત્વજ્ઞાન મહીર હોય છે અત્યંત તર્કસભાવથી વિચાર કરનામા ન આવે તો અર્થનો અનર્થ થઈ જવા પૂર્ણ મહાન રહે છે દુરામદનો ત્યાગ, જિજ્ઞાસા, શુભની પ્રમતતા અને સિધ્ધિ તથા સદ્મદદિ એટલા સાધનો પ્રાપ્ત થયા હોય, તો આગમના તત્ત્વોના ઊંડાણભાગમા પણ નિર્બોધતાથી નિચરી શકાય છે

ધણી વખતે ઉપનય દર્શિએ વિચારતા કેટલાક મહર્ષિઓના વિચારોમા વિરુદ્ધતા માલૂમ પડે છે, પરંતુ તે વિચારો ઊંડા ગભમા પ્રવેશ કરવાથી અને પૂર્વાપરતુ ખૂબ અનુસંધાન કરવાથી તથા તે વિચારોને પરસ્પર સંગત કરના તરફ સક્ષમ નજર ફેરવવાથી તે વિચારોમા સામ્ય રહેલું જોઈ શકાય છે

પ્રમાણની વ્યાખ્યા જોઈ પ્રમાણથી જૈનશાસ્ત્રમા એક મહત્ત્વપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત સામિત કરવામા આવ્યો છે એ સિદ્ધાન્તનું નામ છે—

જોષએ છીએ કહી ભાગીને તે તમામ સુરજનો બનાવેન દોરા, તર
સરયા નહી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થયું, એમ કહી શકાય નહિ દોરાં
તદ્દન નવીન ઉત્પન્ન થયેલો ત્યારે જ માની શકાય કે કહીની કોઈ પણ
વસ્તુ તે દોરામાં આવી ન હોય પરંતુ જ્યારે કહીનું તમામ સુવર્ણ
દોરામાં આવી ગયું છે માત્ર કહીનો આકાર જ બદલાયો છે, તો પ.
દોરાને સરયા નવીન ઉત્પન્ન થયેલ કેમ કહેવાય ? એવી જ રીતે કહી
પણ સુવર્ણ ન હતું થયો ન મનાય કહીનો અર્થના નાત ત્યારે જ મા
શકાય કે યદિ કહીની કોઈપણ ચીજ નાશથી બચી ન હોય પર
જ્યારે કહીનું તમામ સુવર્ણ જેમનું તેમ દોરામાં ઉતર્યું છે, તો પ.
કહીને નષ્ટ થયેલી કેમ માની શકાય ? આ દષ્ટિકોણથી એ વાત સા
પેકે ધ્યાનમાં લેવાની છે કે-કહીનો નાશ કહીની આકૃતિનો નાશ થયો
એવો ના પૂરતો છે અને દોરાની ઉત્પત્તિ દોરાનો આકાર ઉત્પન્ન થયો
એવો ના પૂરતો છે જ્યારે એ કહી અને દોરાનું સુવર્ણ તો એક જ
કહી અને દોરા એ એક જ સુરજનોના આકારબદ્ધ સિવાય બી
કંઈ નથી

આ ઉપરથી જોષ શક્યા છીએ કે કહીને ભાગી બનાવેન દોરા ..
કહીરૂપે નાશ દોરાના આકારે ઉત્પત્તિ તથા સુવર્ણની રિયતિ એ નાશ
ઉત્પા અને રિયતિ (પ્રવલ) એ ત્રણે બાજનો બરાબર અનુભવાય છે
આમ ધમને ફેડી બનાવેન કૃદા જેવા પણ અનેક હિતદગ્ધો કામ કામ
હાજર છે ધર જ્યારે પડી ભાગી જાય છે, ત્યારે, તે ધર જે વસ્તુઓથી
બનેલું હોય, તે સર્વ વસ્તુઓ તદ્દન વિવર પામી જતી નથી તે બધા
પદાર્થો સ્થૂલરૂપે અથવા સૂક્ષ્મરૂપે અનંત પગમાણરૂપે તો અવશ્ય જન્મત
મા રહે છે આથી તે ધરનો સરયા નાશ થયો તત્ત્વદૃષ્ટિએ ધરી રાકે
નહિ કોઈ પણ સ્થૂલ વસ્તુ વિખરાઈ જતા તેના અણુઓ બીજી વસ્તુ
ઓની સાથે મળી, નવું પરિવર્તન લીધું કરે છે દુનિયાના પદાર્થો દુનિ
યામાં જ સ્થૂલરૂપે યા સૂક્ષ્મરૂપે ઇતરતત વિચલ્યું કરે છે અને એથી
નવા નવા રૂપાન્તરોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે દીવો સાત થયો, એવો

દીવાનો તદ્દન નાશ થયો એમ સમજવાનું નથી દીવાનો પરમાણુસમૂહ બરાબર કાયમ છે જે પરમાણુમધાતથી દીવો પ્રગમ્યો છે તે જ પરમાણુ-મધાત, રૂપા તર પામી જવાથી પ્રદીપરૂપે નહિ દેખાતા અન્ધકારરૂપે અનુભવાય છે સૂર્યની રશ્મિથી પાણી સુકાઈ ગયું જેમ, પાણીનો અત્યંત અભાવ થયો સમજવો નહિ એ પાણી ગમે તે રૂપે પણ બરાબર કાયમ છે તેના સ્થૂનરૂપનો નાશ થવાથી સદ્ગમ અનરથામા તેનું (મોઢ પણ વસ્તુનું) દર્શન ન થાય, એ બનનાજોગ છે કોઈ મૂળ વસ્તુ નથી ઉત્પન્ન થતી નથી, અને કોઈ મૂળ વસ્તુનો મર્વદા નાશ થતો નથી, એ અટન સિદ્ધાન્ત છે દૂધનું બનેલું દહીં નવું ઉત્પન્ન થયું નથી દૂધનું જ પરિણામ દહીં છે દૂધ રૂપે નષ્ટ થઈ, દહીં રૂપે ઉત્પન્ન થયેન પદાર્થ પણ દૂધની જેમ ગોરમ કહેવાય છે, એ મર્વને માનૂમ છે અતએવ ગોરમના આહારનો ત્યાગ કરી બેડેન, દૂધની જેમ દહા પણ ખાઈ શકે નહિ આથી દૂધ અને દહીંમા ગોરસરૂપી રહેતું સામ્ય બરાબર અનુભવી શકાય છે^૧ આ પ્રમાણે સતત મમજી રાખવાનું છે કે મૂળ તરવો આગાદ છે, અને એમા જે અનેકાનેક પરિવર્તનો થતા રહે છે, અર્થાત્ પૂર્વ પરિણામનો નાશ અને બીજા પરિણામનો પ્રાદુર્ભાવ થતો રહે છે, તે નિનાશ અને ઉત્પાદ છે આથી સર્વ પદાર્થોર ઉત્પાદ,

૧ "પયોઽમતો ન દધ્યત્તિ ન પયોઽત્તિ દધિમત્ત ।

અગોરસમતો નોમે તસ્માદ્ વસ્તુ ધયાત્મકમ્" ॥

—ગાંધીજીના સુમુખ્ય શ્રી હરિમંદરસરિ

"ઉત્પન્ન દધિમાત્રેન નષ્ટં દુઃસ્વતયા પય ।

ગોરસત્વાત્ સ્થિર જાનન્ મ્યાદ્વાદદ્ધિદ્ જનોઽપિ ક ?" ॥

—અધ્યાત્મોપનિષદ, શ્રી યશોવિજયજી

૨ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ વસ્તુનો સ્વભાવ જણાવતા મૂળ પ્રકૃતિને ધ્રુવ-સ્થિર માને છે અને તેમાથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો તેનું રૂપાન્તર, પરિણામાન્તર છે, એમ જાણવું છે આ રીતે ઉત્પાદ વિનાશ અને પ્રાપ્ત્યના જૈનસિદ્ધાન્તને વિજ્ઞાન (Science) બરાબર સમર્થન કરે છે

વિનાશ આ ગિર્ધિ (ધ્રુવ) સ્થાવરજી. જરૂર છે તે ને
ઉપદેશ અને વિનાશ થાય છે તેને જીવો જમા 'પર્વાવ' કહે છે તે
મુળ વસ્તુ માં સ્થાવર છે તેને 'દ્રવ્ય' કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યથી
(મુળ વસ્તુ રો) દરેક પદાર્થ નિત્ય છે અને પર્વાવથી અનિત્ય છે આ
રીત પ્રત્યક્ષ વસ્તુને એકાન્ત નિદિ નહિ એકાન્ત અનિત્ય નહિ કિન્તુ
નિત્ય નિત્યરૂપે માનવી, એવું નામ સ્થાપના છે

વસ્તુને અસદૃશ પદ્મ રચના છે વસ્તુ મનુ કહેવાય છે તે જોને
લક્ષણો એ વિચારણીય છે રૂપ રસ આકાર એરે પોતાના ગુણથી
પોતાના જ ધર્મોથી દરેક વસ્તુ સર્વ દોષ દોષ રૂ' બીજાના ગુણથી
માત્ર વસ્તુ સર્વ દોષ કાઢી નથી દોષો ને આપ દોષ છે તે
પેનાના પુત્રથી બીજાના પુત્રથી નહિ બીજા રૂ' માં આ દૃષ્ટાન્તે
શુદ્ધ કરી કહીએ તો પેતાના પુત્રથી ને આપ કહેવાય છે, તે જ પ મા
છોકરાથી આપ કહેવાય નથી આ પ્રમાણે રૂ'પરૂ'પ યોગે વિના જેમ
બીજાના પુત્રથી અપિના છે તેમ પેનાના ગુણથી પોતાના ધર્મોથી-
પોતાના રસપથી ને પદ્મ સર્વ છે તે જ પદાર્થ બીજાના ધર્મોમાં
બીજાના રસપ ગુણથી-બીજાના રસપથી સર્વ દોષ રો નહિ
'સર્વ' ન દોષ રો ત્યારે સુખ અસર્વ છે, એ સ્વ સિદ્ધ થાય છે

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જુદી જુદી અપેક્ષાએ 'સર્વ' ને 'અસર્વ'
કહેવામાં વિચારણી વિદ્યોત્તે વાણી જખાતો નથી 'મત્' ને પદ્મ
'સર્વ' પખાતો ને નિર્ભેદ રૂ'પમાં આવે છે તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે
પોતામાં નહિ રહેતી અન્ય ધર્મોની મતાની અપેક્ષાએ લેખન કે વખત-
શક્તિ નહિ ધરાવનાર જેમ કહી શકે છે કે 'હું લેખક નથી' અથવા
"હું વક્તા નથી" આ સમ્યક્પ્રયોગમાં 'હું' કહેવું અને માથે
'નથી' કહેવું, એ સુ અયુક્ત છે કે નહિ કારણ કે 'હું' પોતે
'સર્વ' છતાં મારામાં લેખન કે વખતશક્તિ નહિ હોવાથી તે શક્તિરૂપે
નથી એ સ્પષ્ટ છે આ પ્રમાણે સર્વે અનુસંધાન કરવાથી એક
સર્વ અને અસર્વનો સ્વાદ્યાવ જરાવર જીવમાં ઉતરી શકે તેમ છે

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી વિચાગતા, ઘટ (દરેક પદાર્થ) પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી મત્ત છે અને બીજાના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી અસત્ત છે જેવી રીતે કાશીમાં, વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલી માટીનો કાળો ઘટ, દ્રવ્યથી માટીનો છે, અર્થાત્ મૃતિકારૂપ છે, પરંતુ જલરૂપ નથી ક્ષેત્રથી બનારસનો છે, પરંતુ બીજા ક્ષેત્રનો નથી કાળથી વર્ષાઋતુનો છે, પરંતુ બીજા ઋતુનો નથી ભાવથી સામવર્ણવાળો છે, પરંતુ અય વણુવાળો નથી ટૂકડા પોતાના રૂપથી જ દરેક વસ્તુ ' અસ્તિ ' કહી શકાય, બીજાના સ્વરૂપથી નહિ બીજાના સ્વરૂપથી નાસ્તિ કહેનાય

વળી સ્વાદ્વાત્તુ એક ઉદાહરણ જોઈએ વસ્તુમાત્રમા મમાન ધર્મ^૧ અને વિશેષ ધર્મ^૨ રહેલા છે સો ધડાઓમા ' ધડો ' ' ધડો ' એવી જે એકાગર (એક સરખી) છુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જ બતાવી આપે છે કે તમામ ધડાઓમા સામાન્યધર્મ-એકરૂપતા રહેલી છે તે મિનાય, એ ધડાઓમાથી પોતપોતાનો ધડો જે જોળખી લેવાય છે, ઉપરથી તમામ ધડાઓ એક-બીજાથી નિરોપતા-ભિન્નતા-પૃથક્તાનાળા મિદ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે સામાન્ય સ્વરૂપ અને વિશેષ સ્વરૂપ સર્વ પદાર્થો મળી સમજવું એ બંને સ્વરૂપ-સાપેક્ષ છે અને નસ્તુથી અવગ નથી અતઃ પ્રત્યેક નસ્તુને સામાન્યવિશેષોભવાત્મક સમજવી એ ' સ્વાદ્વાદ્વાદના છે

સ્વાદ્વાદના સજ ધર્મા કેટલાકેણુ એમ કહેવું થાય છે કે તે નિશ્ચય-વાદ નથી, કિન્તુ સશયવાદ છે અર્થાત્ એક જ નસ્તુને નિત્ય સમજવી અને અનિત્ય પણ સમજવી, અથવા એક જ વસ્તુને મત્ત માનવી અને અમત્ત પણ માનવી એ સશયવાદ નહિ તો બીજું શું ? પરંતુ આ કથન અયુક્ત છે એમ વિચારકોને સ્પષ્ટ સમજાય છે^૨ સશયના

૧ ' સ્વાદ્વા ' વિષયમા તાર્કિકોના વક્ત્રવાને અતિપ્રબલ છે ' દ્વિન્નિદ્રસુરિ - રા ' અને બાળજયપત્રકા મા આ વિષયને પ્રોટ લખાવૃથી ચર્ચા છે

૨ જગતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ પ્રો. આનંદશંકર મુને પોતાના એક વખ વના આધ્યાત્મમા સ્વાદ્વા વિદ્વાન્ વિરે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે

સ્વરૂપને યથાર્થ સમજનાર આ સ્વાદ્વાદને મશયના કહેવાનું માઠું
 કદાપિ કરી શકે નહિ રાત્રે કાળી દોરડી પર નજર પડનાથી “આ મા
 ડે કે દોરડી ? એવો સદેહ કોઈ વખતે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે દૂર
 જાડના દૂધને જોઈ આ જાડ છે કે કોઈ માણુમ ?” એવો શક ક
 ચિત્ જોયો થઈ જાય છે આવી રીતે સરાયના અનેક ઉદાહરણો જાણી
 છે આ સરાયમા સર્પ અને દોરડી અથવા જક્ષ અને માણુસ
 અને વસ્તુઓ પૈકી એક પશુ વસ્તુ નિશ્ચિત હોતી નથી. અમુક એક વર
 કોઈ ચોક્કસરૂપે મમજનામા ન આવે એ સરાય છે સરાયનું આ
 સ્વરૂપ સ્વાદ્વાદમા કોઈ જતાવી શકે તેમ છે ? સ્વાદ્વાદ એક જ વસ્તુને
 જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ અનેક રીતે અવલોકવાનું કથે છે અર્થાત્ એક
 જ વસ્તુ અમુક અપેક્ષાએ ‘અસ્તિ’ એ નિશ્ચિત રાત છે અને
 અમુક અપેક્ષાએ નાસ્તિ છે, એ પશુ નિશ્ચિત વાત છે તેમજ એક
 વસ્તુ અમુક દષ્ટિએ નિત્ય રૂપે પશુ નિશ્ચિત છે અને અમુક દષ્ટિએ
 અનિત્ય રૂપે પશુ નિશ્ચિત છે આવી રીતે એક જ પદાર્થને, વિરુદ્ધ
 રીતે જાસતા પશુ અપેક્ષા-સમત ધર્મોર્થી મુખ્ય હોવાનો વિન વિન
 અપેક્ષાદષ્ટિએ જે નિશ્ચય કરવો એનું નામ સ્વાદ્વાદ છે આ સ્વાદ્વાદને
 સરાય-વા કહેવો એ પ્રકારને અન્યકાર કહેવા બરાબર છે

હવે કે— સ્વાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત અનેક સિદ્ધાંતો અવલોકાને તેનો સમન્વય
 કરવા ખાતર પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે સ્વાદ્વાદ એકીકરણનું દષ્ટિનિ દુ અમારી
 સામે ઉપસ્થિત કરે છે સકલસ્થાય સ્વાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે તે મૂળ
 રહસ્યની સાથે સળધ રાખતો નથી જે નિશ્ચય છે કે વિવિધ દષ્ટિનિ દુસ્વાદાશ
 નિરીક્ષ કર્યા વાત કોઈ વસ્તુ સપ્ત સ્વરૂપે સમજવામા આવી શકે નહિ આ
 માટે સ્વાદ્વાદ ઉપયોગી વથા સાધક છે મદાવીરના સિદ્ધાન્તમા જતાવેલ સ્વાદ્વાદને
 કેટલાક સરાયવાદ કહે છે એ દુ નથી માનતો સ્વાદ્વાદ સરાયવાદ નથી કિન્તુ
 તે એક દષ્ટિનિ અમને મેળવી આપે છે-વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું
 એહએ એ અમને શિખવે છે

કાશીના મહામદોપાધ્યાય શરમભિશ્વરાચાર્યીજીએ સ્વાદ્વાદના વિષયમા
 જે પોતાનો લેખિત મત દર્શાવે છે તેને માટે તેઓનું બ્યાખ્યાન સુખન
 સમિતન જુઓ

“ સ્યાદ્ અસ્ત્યેવ ઘટઃ ” “ સ્યાદ્ નાસ્ત્યેવ ઘટઃ ” ।

“ સ્યાદ્ નિત્ય એવ ઘટ ” “ સ્યાદ્ અનિત્ય એવ ઘટ ” ।

એ આદ્વાતા એવકાર યુક્ત રાકયોમા- ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે
“અમુક^૧ અપેક્ષાએ ઘટ સત્ જ છે અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અમત્
જ છે અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે” એ પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક
અર્થ મમજવાનો છે ‘ સ્યાત્ ’ શબ્દનો અર્થ-‘ કલય, ’ ‘ રાખક ’ કે
એવા કોઈ બીજા સરખવાયકે રાખથી કરવાનો નથી જ નિશ્ચયવાદમાં
સરખવા રાખવું કામ શું ? ઘટને ઘટરૂપે સમજવું જોઈતું યથાર્થ છે-
નિશ્ચયરૂપ છે, ઘટને અપેક્ષા-દૃષ્ટિએ અનિત્ય અને નિત્ય એ બંને રૂપે
સમજવું-એ પણ તેટલું જ યથાર્થ નિશ્ચયરૂપ) આથી સ્યાદ્ શબ્દને
અવ્યવસ્થિત કે અગ્નિર સિદ્ધાન્ત પણ કહી શકાય નહિ એ* ચોઈ ન કે-

૧ ‘ સ્યાત્ ’ શબ્દનો અર્થ- અમુક અપેક્ષાએ થાય છે જુદા, અમુક
સમજાવો પ્રકારથી

• વિશાળ દૃષ્ટિથી દશનશાસ્ત્રો બેનાર સારો પેઠે સમજાવે છે કે
દશનશાસ્ત્રોને સ્યાદ્વાદ સ્વીકારવો પડ્યો છે ૧ સત્ત્વ રજા અને તમામ
વિદ્યુત્ત્રણ શુભોનાથી પ્રતિબિંબિત માનનાર સામ્યદર્શન પૃથિવીને
અને સૂક્ષ્મરૂપે અનિત્ય માનનાર તથા દ્રવ્યત્વપૃથિવીત્વ આદિ
વિશેષ રૂપે સ્વીકારનાર ૨ નૈયાયિક-વૈશેષિક દશન અને
અનેકવાર્ણાડકારવાળા એક વિવેચનાને-જેમાં અનેક વિદ્વાન્

૧ “ દૃષ્ટુન્ પ્રધાન સર્યાયૈર્વિરુદ્ધૈર્ગુણિન્ ”

સારથ્ય સર્યાવતા મુલ્યો નાનેદાન્

૨ “ ચિત્રમેકમનેક ચ રૂપ પ્રામાણિક ”

યોગો વૈશેષિકો યાપિ નાનેદાન્

અર્થાત- નૈયાયિક અને વૈશેષિક એ વિદ્વાન્
હોય તે ચિત્રરૂપ કહેવાય અને એ રૂપે
સ્યાદ્વાદ ની સીમા છે

માનનાર કુબોદ્ધ રાંન પ્રમાણ પ્રકૃતિ અને પ્રમેય આકારવાળું એક જ્ઞાન ? તે પ્રશ્ને પાર્થના પ્રતિભાવરૂપ છે તેને મનૂર કરનાર મીમાંસક રાંન અને એના બંધુકારના નરથી બીજાનો પણ સ્વાદ્વા ને અથવા માન આપે છે. છેલ્લે ચાર્વાકને પણ સ્વાદ્વાદની આગામી જાણ પડી છે એમ કહે-પૃથ્વી નહીં તે / અને વાયુ નહીં તાર તરો સિવાય પાન્ય તરવ ચાર્વાકને મનૂર નથી એથી ને તાર તરવોથી પ્રાકૃત્યુત થઈ ચેતન્ય તે તાર તરવોથી અલગ તો ચાર્વાકથી માની શકાય નહિ અમર ચેતન્યને પૃથ્વીઆદિપ્રત્યેકતત્ત્વરૂપ માને તો હઠાદિ પાર્થને નેત્રન બનવાનો ડોર આવી પડે એ ચાર્વાકની નગર-બહાર નથી. અત્યેવ ચાર્વાકનું કહેવું એમ છે અમર ચાર્વાકે એમ કહેવું એકલે કે-ચેતન્ય, પૃથ્વીઆદિ અનેક તત્ત્વરૂપ છે આવી રીતે નેક ચેતન્યને અનેકવસ્તુરૂપ અનેકતત્ત્વાત્મક જ્ઞાનવું એ સ્વાદ્વાદની બંધુકા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું

“ વિજ્ઞાનસ્યેકમાકાર નાનાડકારસ્તરમ્બિનમ્ ।

દૃષ્ટસ્તયાગત પ્રાપ્તો નાનેકા ત પ્રતિક્ષિપત્ ॥ ”

—વીતસપરતોત્ર હેમચ દ્રાશ્યપે

“ જાતિવ્યક્ત્યાત્મક યસ્તુ યદ્વન્નુમયોચિતમ્ ।

મહો યાપિ મુરારિર્ધા નાનેકાન્ત પ્રતિક્ષિપેત્ ॥ ”

‘ અથસ્ત પરમાર્થેન યદ્વ ચ વ્યવહારત ।

મુવાળો મહાવેદાન્તી નાનેકાન્ત પ્રતિક્ષિપેત્ ॥ ”

“ ઘુમણા મિશ્રમિશ્રાર્થાન્ નયમેદવ્યવેક્ષયા ।

પ્રતિક્ષિપેયુર્નો વેદા સ્વાદ્વાદ સાર્વનાન્નિકમ્ ॥ ”

—અધ્યાત્મોપનિષદ્ ચરોવિજ્ઞાનચ

ભૂતિ અને વ્યક્તિ એ બંને રૂપે વસ્તુને કહેનાર બ્રહ્મ અને મુસારિ સ્વાદ્વા ને તરંગી શકે નહિ.

આ બંને અવદારથી જન્મ અને પરમાયથી અજન્મ માનનાર બ્રહ્મવાની સ્વાદ્વા ને ધિક્કારી શકે નહિ.

જૂ. જૂદા નયની વિવચ્ચથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર વેદો-સર્વ તન્ત્રોને માનનીય એવા-સ્વાદ્વાદને વખોટી શકે નહિ

X આવી રીતે માનવામાં પણ આત્માની અર / સરની નથી, એ વિષે આત્મ-

હવે વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મની અન્નર સ્થાદ્વાદની વિવેચના, જેને 'સમભંગી' કહે છે, તે જોઈએ—

સમભંગી

ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે—'સ્થાદ્વાદ' એક જ વસ્તુમાં જૂદી જૂદી પ્રપેક્ષાએ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ, નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વગેરે અનેક ધર્મો જવાતું કહે છે આ ઉપરથી મમજી શકાય છે કે વસ્તુ-સ્વરૂપ જેવા કારણ હોય, તેવી રીતે તેની વિવેચના કરવી જોઈએ વસ્તુસ્વરૂપની જેવાસાવાળા કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે—“કહો અનિત્ય છે ?” આ પ્રશ્ન ઉપર સમાધાન કરનાર માત્ર એમ જ કહે કે—“કહો અનિત્ય જ છે,” તો એ કથન કા તો યથાય નથી કા તો અધૂરું છે, કેમકે તે કથન યદિ સમ્પૂર્ણ દૃષ્ટિના વિચારના પરિણામે કહેવાયું હોય તો તે યથાર્થ નથી કારણ કે કહો (કોઈ પણ વસ્તુ) સમ્પૂર્ણ દૃષ્ટિએ વિચારતા અનિત્ય હોવાની સાથે નિત્ય પણ કહે છે કલ્પિત તે કથન અમુક દૃષ્ટિએ કહેવાયું હોય તો તે વાક્યમાં “તે કથન અમુક દૃષ્ટિએ છે” એમ સ્પષ્ટ કરનાર કોઈ તત્ત્વ મૂકવો જોઈએ છે એ વગર તે જવાબ અધૂરો કહી શકાય આ ઉપરથી સમજનાર સમજી શકે છે કે—વસ્તુનો કોઈ પણ ધર્મ બતાવવો હોય, તો એવી રીતે બતાવવો જોઈએ કે તેના પ્રતિપક્ષ ધર્મની તે વસ્તુમાંથી બેઠક જોડી જવા ન પામે અર્થાત્ કોઈ

સ્થિતિના ત્રયો જેવા સ્થાદ્વાદના સળધમાં ચાર્વાકની સમ્મતિ લેવી કે નહિ તે વિષે હેમચ દ્રાચાય વીતરાગસ્તોત્રમાં આ પ્રમાણે કહે છે—

“સમ્મતિર્વિમતિર્વાપિ ચાર્વાકસ્ય ન મૃગ્યતે ।

પરલોકાઽઽત્મમોક્ષેષુ યસ્ય મુદ્ધતિ રોમુષી ॥”

અર્થાત્—સ્થાદ્વા ના સળધમાં ચાર્વાક, કે જેની ભુજિ પરલોક આત્મા અને મોક્ષમાં મૂઠ બની છે, તેની સમ્મતિ કે વિમતિ (પસંદગી કે નાપસંદગી) જેવાની જરૂર નથી.

પણ વસ્તુને નિલ બનાવતા એવો કોઈ શબ્દ મૂળે જોઈએ કે જેથી તે વસ્તુમાં રહેના અનિત્ય ધર્મનો અભાવ સૂચિત થવા પામે નહિ. તેમજ કોઈપણ વસ્તુને અનિત્ય બનાવવામાં એવો શબ્દ જોડવો જોઈએ કે જેથી તે વસ્તુમાં રહેના નિત્ય ધર્મનું તેમાં ન હોવાનું સૂચિત થાય નહિ. આવો શબ્દ મસ્કૃતભાષામાં 'સ્યાત્' છે 'સ્યાત્' શબ્દનો અર્થ-અમુક અપેક્ષાએ' એવો થાય છે 'સ્યાત્' શબ્દ, અથવા તેના અથવાણો સસ્કૃતભાષાનો ' 'કચ્ચિત્' શબ્દ, કા તે " અમુક અપેક્ષાએ એ રાખ્ય જોડીને " સ્યાદનિત્ય ઇય ઘટ " ' અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે ' એમ નિવેશના કરવામાં ઘટમાં અથ અપેક્ષાએ રહેના નિત્ય ધર્મને બાધ પડાવે નહિ. આ ઉપરથી વસ્તુસ્વરૂપને અનુસરતા કેવા શબ્દપ્રયોગો કરવા જોઈએ, એ ખ્યાનમાં રાખનારુ પ્રાપ્ત થાય છે જૈનશાસ્ત્રકારો વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મના નિધાન અને નિરોધને લગતા શબ્દ પ્રયોગો સાત પ્રકારે હોવાનું દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ઘટ' ને લઈએ, અને એના અનિત્ય ધર્મ તરફ દર્શિયાત કરીએ-

પ્રથમ શબ્દપ્રયોગ ' ઘટ અનિત્ય છે એ ચોક્કસ છે, પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ આ વાક્યથી, ધર્મમાં અમુક દર્શિએ અનિત્યધર્મનું મુખ્યત્વેન નિધાન થાય છે

દ્વિતીય શબ્દપ્રયોગ ' અનિત્યધર્મરહિત છે અર્થાત્ નિત્ય છે, એ નક્કી નાત છે પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ " આ બીજા વાક્યથી, ધર્મમાં અમુક અપેક્ષાએ અનિત્યધર્મનો મુખ્યત્વેન નિરોધ કરનામાં આવે છે

તૃતીય શબ્દપ્રયોગ કોઈએ પૂછ્યું કે- ઘટ અનિત્ય અને નિત્ય

૧ એ ગીતે અસ્તિત્વ વગેરે ધર્મોમાં પણ સમાજ હેતુ

૨ " સ્યાત્ " શબ્દ કે તેના અર્થવાણો બીજો શબ્દ જોડ્યા બગર પણ વ્યવસ્થાકાર થતો જોવાય છે પરંતુ બ્યુત્પત્તિ પુરુષને સ્વત્ર અનેકાન્તદર્શિનું મુલ્ય માન રહ્યા કરે ■

એ બને ધર્મવાળો છે ?" તો એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં 'હા, ઘટ અમુક અપેક્ષાએ, મુખ્યત્વે કરી ચોક્કસ અનિત્ય અને નિત્ય છે" એમ જે મહેતુ એ ત્રીજા વચનપ્રકાર છે આ વાક્યથી મુખ્યત્વેન અનિત્ય ધર્મનું વિધાન અને તેનો નિષેધ એ બંને ક્રમશઃ કરવામાં આવે છે

ચતુર્થ શબ્દપ્રયોગ. 'ઘટ કાઠ અપેક્ષાએ અવસ્તવ્ય' " ત્રીજા વાક્યમાં મહા પ્રમાણે ઘટને અનિત્ય અને નિત્ય, એમ બંને રીતે ક્રમશઃ જતાથી સમય છે પરંતુ ક્રમ વગર યુગપત્ (એક સાથે) ધર્મને અનિત્ય અને નિત્ય કહેવો હોય, તો તેને માટે 'અનિત્ય, 'નિત્ય' કે બીજા કોઈ શબ્દ કામ લાગતો ન હોવાથી જૈનશાસ્ત્રકારો તેને 'અવસ્તવ્ય' શબ્દથી વ્યવહારમાં મૂકે કે વાત બરાબર છે ઘટ જેમ અનિત્યરૂપે અનુભવાય છે તેમ નિત્યરૂપે પણ અનુભવાય છે એથી ઘટ કેવળ અનિત્યરૂપે હરતો નથી, તેમજ કેવળ નિત્યરૂપે ઘટતો નથી, કિંતુ નિત્યાનિત્યરૂપે અનિત્ય જાતિવાળો હરે છે આવી હાલતમાં ઘટને યથાર્થરૂપે નિત્ય અને એ બંને રૂપે-ક્રમથી નહિ, કિન્તુ એક સાથે બતાવવો હાય તો શાસ્ત્રકારો કહે છે કે એવી રીતે બતાવવામાં કાઠ શબ્દ છે જ નહિ * અતએવ ઘટ અવસ્તવ્ય છે

જ કાઠ પણ શબ્દ એક સાથે અનિત્ય-નિત્ય ધર્મેને મુખ્યત્વેન પ્રતિપાન કરી શકે તેમ નથી તેવી રીતે પ્રતિપાન કરવામાં શબ્દની શક્તિ નથી નિત્યાનિત્ય સમાસવાક્ય પણ ક્રમથી જ નિત્ય-અનિત્ય ધર્મેને પ્રતિપાન કરે છે એક સાથે નહિ 'સકૃદુચ્ચરિત પદ સકૃદેવાર્થ જમયતિ' અર્થાત્ "एक पदमेकदैकधर्मावच्छिद्यमेवार्थं बोधयति" આ ન્યાયથી એક શબ્દ એક વાર એક જ ધર્મને-એક જ ધર્મથી યુક્ત અર્થને બોધન કરે છે એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને એથી એ સમજવાનું છે કે સર્વ અને જન એ બંનેનો વાચક મુખ્યત્વે શબ્દ સૂચક અને ન દ્રવ્ય (જેવળનેક-અર્થવાળા જાણ પણ શબ્દો પોતાના અર્થોને) ક્રમથી જ જોધન કરે એ જ સાચું નહિ આ ઉપરથી કાઠ નવો સમ્પત્તશબ્દ ધર્મને એનાથી જ અનિત્ય-નિત્ય જાને મુખ્યપણે એક સાથે જોધન કરવાનો મનોરથ કલ્પ કરે તો તે જ નથી શકે તેમ નથી.

ચાર વચનપ્રકારો જોઈ જ્યાં તેમાં મૂળ તો શરૂઆતના બે જ છે પાઠળના બે વચનપ્રકારો શરૂઆતના બે વચનપ્રકારોના સંયોગથી ઉદ્ભવેના છે કથયિત્-અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે”

અથિત્-અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્ય જ છે” એ બે શરૂઆતના વાક્યો જે અથ જનાવે છે, તે જ અથને ક્રમથી ત્રીજો વચનપ્રકાર દર્શાવે છે, અને તેજ અથને ક્રમ વચર યુગપત્-એક સાથ બતાવનાર ચોથું વાક્ય છે આ ચોથા વાક્ય ઉપર મનન કરતા એ સમજી શકાય છે કે ઘટ કોઈ અપેક્ષાએ અવકાળ પછી છે, અર્થાત્ કોઈ અપેક્ષાએ ધર્મા અવસ્થાન્ય ધર્મ પછી રહેયો છે પરંતુ એકાન્ત રીતે ઘટને અવકાળ્ય માનવો ન જોઈએ એમ માનવા જતા અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય રૂપે અથના અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્યરૂપે જે અનુભવાય છે તેમાં વ્યાપ્તિ આવી પડે ત્યજ એવ ઉપરના ચાર વચનપ્રયોગો ‘દયાત્’ શરૂ થી યુક્ત અર્થાત્ કથયિત્ એટલે અમુક અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ.

આ ચાર વચનપ્રકારો ઉપરથી બીજા ત્રણ વચનપ્રયોગો ઉપજાવી શકાય છે—

પ્રથમ વચનપ્રકાર “અમુક અપેક્ષાએ ધર્મ અનિત્ય હોવાની સાથે અવકાળ્ય”

ષષ્ઠ વચનપ્રકાર અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્ય હોવાની સાથે અવકાળ્ય છે

સપ્તમ વચનપ્રકાર ‘અમુક અપેક્ષાએ ધર્મ અનિત્ય અને નિત્ય હોવાની સાથે અવકાળ્ય છે

સામાન્યતઃ ઘટને અનિત્ય નિત્ય અને અવકાળ્ય એ ત્રણ રીતે

અહીં જે ધ્યાનમાં રહે કે એક સાથે મુખ્યપણે જહિ કહી શકાતા એવા નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ ધર્મો અવકાળ્ય સંબંધી કથન કરાતા નથી કિન્તુ તે ધર્મો મુખ્યપણે એક સાથે કહી શકાતા ન હોવાને કારણે વરતુમાં અવકાળ્ય નામનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનું અવકાળ્ય સંબંધી કથન કરાય છે

જોઈ મુખા છીએ એમાથી, કોઈ અપેક્ષાએ ઘટનો અનિત્ય હોવાની સાથે અવકત-ન્યરૂપે, કોઈ અપેક્ષાએ ઘટનો નિત્ય હોવાની સાથે અવકત-અતરિકિ અને કોઈ અપેક્ષાએ ઘટનો ક્રમશઃ મુખ્યપણે અનિત્ય તથા નિત્ય હોવાની સાથે અવકત-ન્યરૂપે વચન-ન્યવહાર થયો, એ સુસંભવિત છે આ ત્રણ વચનપ્રકારોને ઉપરના ચાર વચનપ્રકારોની માથે મેળવતા એક વચનપ્રકારો થાય છે આ સાત વચનપ્રકારોને જોનો ‘સત્તમગી’ મહે છે ‘સત્ત’ એટલે માત, ‘મગ’ એટલે પ્રકાર, અર્થાત્ માને વચનપ્રકારોનો સમૂહ, એ ‘સત્તમગી’ કહેવાય છે આ માટે વચનપ્રયોગો જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ સમજવા કોઈ પણ વચન પ્રકાર એકાન્તદૃષ્ટિએ માનવાનો છે જ નહિ એક વચનપ્રકારને એકાન્ત દૃષ્ટિએ માનતા બીજા વચનપ્રકારો અસત્ય ઠેર, એ દેખીતી વાત છે *

* “સર્વથાડય દ્વનિર્વિધિપ્રતિપેધાભ્યા સ્વાર્થમભિદધાન-સત્તમગીમનુગચ્છતિ” ।

“एकत्र घस्तुनि एकैकधर्मपर्यनुयोगवशाद् अघिरोधेन व्यस्तयो समस्तयोश्च विधि-निपेधयो कल्पनया स्यात्कारा-ङ्कित सप्तधा वाक्प्रयोग सत्तमगी ।”

“स्यादस्त्येव सर्वम् इति विधिकल्पनया प्रथमो भग ।”

“स्याद् नास्त्येव सर्वम् इति निपेधकल्पनया द्वितीय ”

“स्याद् भस्त્યેવ, સ્યાદ્ નાસ્ત્યેવ, इति क्रमतो विधिनिपेध-कल्पनया तृतीय ।”

“स्याद् अवक्तव्यमेव, इति युगपद्विधिनिपेधकल्पनया चतुर्थ ।”

“स्यादस्त्यેવ, સ્યાદવક્તવ્યમેવ, इति विधिकल्पनया युगपद्वि-धिनिपेधकल्पनया च पञ्चम ।

“स्याद् नास्त्येव, સ્યાદવક્તવ્યમેવ, इति निपेधकल्पनया विधिनिपेधकल्पनया च षष्ठ ।”

અ સમભગી (સાત વચનપ્રયોગો) જે વિભાગમાં વહેચાય છે એકને સકલાદેશ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે બીજી સમભગી 'વિકલાદેશ' છે અમુક અપેક્ષાએ ધટ અનિત્ય જ છે, એ વાક્યથી અનિત્ય ધમની માથે રહેતા ધટના બીજા તમામ ધર્મોને બોધન કરવાનું કામ મન્તાદેશ' નું છે 'સકલ એટલે તમામ ધર્મોને 'આદેશ' એટલે કથન કરનાર એ સકલાદેશ' છે અને 'પ્રમાણ્યવામ્ય' કહેવામાં આયુ છે કેમકે પ્રમાણ્ય વસ્તુના તમામ ધર્મોને ગ્રહણ કરનાર માનવામાં આયુ છે અમુક અપેક્ષાએ ધટ અનિત્ય જ છે, એ વાક્યથી ધમના માત્ર અનિત્ય ધમને જાણવાનું કામ 'વિકલાદેશ' નું છે 'વિકન' એટલે અપૂણ્ય અર્થાત્ અમુક વસ્તુધર્મને, 'આદેશ' એટલે કથન કરનાર એ વિકલાદેશ છે 'નિમ્લાદેશ' ને નયવામ્ય' માનવામાં આયુ છે 'નય' એ પ્રમાણ્યનો અર્થ છે પ્રમાણ્ય સમૂહનું વસ્તુને ગ્રહણ કરે જ્યારે નય તેમાંના અર્થને ગ્રહણ કરે છે

એ દરેક સમજી શકે છે કે-શબ્દ યા વાક્યનું કામ અર્થનો બોધ કરાવવાનું હોય છે વસ્તુનું સમૂહનું પ્રકાર જે શા. તે પ્રમાણ્ય અને તે જાનો પ્રકાશમાં મૂકનાર જે વાક્ય તે 'પ્રમાણ્ય-વાક્ય' કહેવાય છે વસ્તુના અમુક અર્થનું જે જ્ઞાન તે નય અને તે અમુક અર્થના જ્ઞાનને પ્રકાશમાં મૂકનાર જે વાક્ય, તે 'નયવામ્ય' કહેવાય છે આ પ્રમાણ્ય વાક્યો અને નય-વાક્યોને સાત વિભાગમાં વહેચ્યા એ સમભગી છે *

‘સ્વાદસ્ત્યેય, સ્વાદ્ નાસ્ત્યેય, સ્વાદવત્તત્ત્વમેય इतिक्रमतौ ।
 विधिनिषेधकल्पनया युगपद् विधिनिषेधकल्पनया च
 सप्तम ” ।

— ‘પ્રમાણ્યવત્તત્ત્વમેયકાર, વાદિવસુરિ

જ આ વિષય અત્યંત ગદન છે જળ વિસ્તારવાનો જ ‘સમભગી તરબિજી’ નામના જ્ઞાનકર્તા ધર્મો આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે ‘સમભતિપ્રકરણ’ કોરે જેન ન્યાયગ્રંથોમાં આ વિષયને જાણી શકવામાં આવ્યો છે

પ્રમાણની વ્યાખ્યા 'ન્યાયપરિભાષા' માં વાંચી આવ્યા છીએ હવે
નવું બહુ દ્રેકમાં દિગ્દર્શન કરી લઈએ—

નય

એક જ વસ્તુ પરત્વે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા
વધારા અભિપ્રાયો, વિચારો 'નય' કહેવામાં આવે છે એક જ મનુષ્યને
જુદી જુદી અપેક્ષાએ કાકો, મામો, ભત્રીજો, ભાણેજ, ભાઈ, પુત્ર, પિતા
સસરા અને જમાઈ તરીકે જે માનવામાં આવે છે, તે 'નય' સિવાય
બીજું કશું નથી વસ્તુમાં એક ધર્મ નથી એ આપણે જોઈ ગયા છીએ
અને ધર્મવાળી વસ્તુમાં અમુક ધર્મને લગતો જે અભિપ્રાય બધાય કે,
તેને જૈનશાસ્ત્રો 'નય' સદા આપે છે વસ્તુમાં જેટલા ધર્મો છે, તે
બધાને લગતા જેટલા અભિપ્રાયો, તેટલા 'નયો' કહેવાય છે

એકજ ઘટ નરતુ મૂળ દ્રવ્ય-માટીની અપેક્ષાએ વિનાશી નથી
અર્થાત્ નિત્ય છે, કિંમુ ઘટના આકારાદિરૂપ પરિણામદૃષ્ટિએ બગબર
વિનાશી છે એમ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ઘટને નિત્ય માનવો, અને વિનાશી
માનવો, એ બંને નયો છે

આત્મા નિત્ય છે, એમ મદ્દ કોઈ માને છે, અને વાત પશુ બરા-
બર છે કેમકે તેનો નાશ થતો નથી પરંતુ તેનું પરિવર્તન વિચિત્રરૂપે
થતું રહે છે, એ બધાના અનુભવમાં ઉતરી શકે એવી દહીકત છે કેમકે
તેનો નાશ થતો નથી પરંતુ તેનું પરિવર્તન વિચિત્રરૂપે થતું રહે છે,
એ બધાના અનુભવમાં ઉતરી શકે એવી દહીકત છે, કેમકે આત્મા કોઈ
વખતે પશુઅવસ્થામાં હોય છે જ્યારે કાંઈ સમયે મનુષ્ય-અવસ્થામાં
મૂકાય છે, વળી કોઈ અસરે દેવગતિનો ભોગતા બને છે ત્યારે ક્યારેક
નરક આદિ દુગતિઓમાં જઈને પડે છે આ કેટલું જાણ પરિવર્તન ?
એક જ આત્માના સંબંધમાં આ કેવી વિવિધતા અવગ્યાઓ ? આ શું
મુશ્કેલ છે ? ખરેખર આત્માની પરિવર્તનશીલતા એક જ ...

પરિવત્તનની સાથે પણ આત્મા પરિવત્તનની ઘટમાળમાં ફરતો સમજી શકાય છે. આવી સ્થિતિમાં આત્માને સનયા-એકાન્ત નિત્ય માની શકાય નહિ. અતએવ આત્માને એકાન્તનિત્ય નહિ, એકાન્તઅનિત્ય નહિ, કિન્તુ નિત્યાનિત્ય માનનાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આવી હાલતમાં જે દૃષ્ટિએ આત્મા નિત્ય છે તે અને જે દૃષ્ટિએ આત્મા અનિત્ય છે તે બંને દૃષ્ટિઓ નયો કહેવાય છે.

શરીરથી આત્મા જુદો છે એ વાત સુસ્પષ્ટ અને નિસદેહ છે, પરન્તુ એમાં એટલું ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે—હૃદીમાં જેમ માખણ વ્યાપીને રહેતું છે, તેમ શરીરમાં આત્મા વ્યાપીને રહ્યો છે. આ ઉપરથી માટલું અને તેમાં રહેલા લાકુની જેમ, શરીર અને આત્મા જુદા સિદ્ધ થતા નથી એ ખુલ્લું જણાય છે અને એથી જ શરીરના કાષ્ઠપશુ ભાગમાં કાષ્ઠક ચોટ લાગે કે તુરત જ આત્માને વેદના થવા લાગે છે. શરીર અને આત્માના આવા ગાઠ-અત્યન્ત ગાઠ સંબંધને લઈ જૈન શાસ્ત્રધારો કહે છે કે—આત્મા શરીરથી વસ્તુત જુદો હોવા છતાં, તેને શરીરથી તદ્દન ભિન્ન ન માનવો જોઈએ કેમકે તેમ માનવામાં તદ્દન ભિન્ન એવા બે મનુષ્યોના શરીરો પૈકી એકને આઘાત લાગવાથી બીજાને જેમ વેદનાનો અનુભવ થતો નથી તેમ શરીર પર આઘાત લાગવા છતાં આત્માને વેદનાનો અનુભવ થવો ન જોઈએ, અને થાય છે ખરો, એ આખાલ-ગોખાલ પ્રતીત છે. આ માટે આત્મા અને શરીરનો કાષ્ઠક અંશે અંશે પણ માનવો ઘટે છે. અર્થાત્ શરીર અને આત્મા એ વસ્તુત ભિન્ન હોવા છતાં કથમિત્ અભિન્ન પણ કહી શકાય છે. આ સ્થિતિમાં જે દૃષ્ટિએ આત્મા અને શરીર ભિન્ન છે, તે અને જે દૃષ્ટિએ આત્મા અને શરીરનો અંશે મનાય છે એ બંને દૃષ્ટિઓ નયો કહેવામાં આવે છે.

જે અભિપ્રાય, જ્ઞાનથી સિદ્ધિ જતાવે છે તે ‘જ્ઞાનમય’ છે અને જે અભિપ્રાય ક્રિયાથી સિદ્ધિ કહે છે તે ‘ક્રિયામય’ છે. આ બંને અભિપ્રાયો નયો છે.

જે દષ્ટિ વસ્તુની તાત્વિક સ્થિતિ અર્થાત્ વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપને સ્પર્શ કરનારી છે તે ' નિશ્ચયનય ' અને જે દષ્ટિ વસ્તુની સ્થૂલ બાહ્ય અવસ્થા તરફ લક્ષ્ય જોડે છે તે ' વ્યવહારનય ' છે નિશ્ચયનય એમ જાણવે છે કે આત્મા (જીવ માત્ર) શુદ્ધ-શુદ્ધ-નિરજન-સમ્યક્દાનદમય છે, જ્યારે વ્યવહારનય આત્માને કર્મબદ્ધ અવસ્થામાં મોહવાન-અવિઘ્નાવાન જાણવે છે આવી રીતના નિશ્ચય-વ્યવહારના અનેક ઉદાહરણો છે

અભિપ્રાય બતાવનાર શબ્દ, વાક્ય, શાસ્ત્ર કે મિદ્ધાન્ત એ બધું ' નય ' કહી શકીએ ઉપર બતાવેના નયો પોતપોતાની મર્યાદામાં રહે તો માનનીય છે પરંતુ એક-બીજાને અસત્ય ઠરાવવા તત્પર થાય, તો તેઓ બધા અમાન્ય ઠરે છે જેવી રીતે કે, જ્ઞાનથી મુક્તિ બતાવનાર સિદ્ધાન્ત, અને ક્રિયાથી મુક્તિ બતાવનાર મિદ્ધાન્ત એ બંને સ્વપક્ષે મઝન કરતાં યદિ એક-બીજાના પક્ષના ખઝનમાં ઉતરે, તો અમાન્ય બંને એ પ્રમાણે અનિત્ય અને નિત્ય બતાવનાર સિદ્ધાન્તો તથા આત્મા અને શરીરનો બે-તથા અબે-બતાવનાર મિદ્ધાન્તો, યદિ એક-બીજા પર આક્ષેપ કરવામાં કેતરે, તો તે અમાન્ય ઠરે

સમજી રાખવું જોઈએ કે નય આશિક (અસત) સત્ય છે આશિક ક્ષણે સમ્પૂર્ણતયા સત્ય માની શકાય નહિ, એ દેખીતું છે આત્માને અનિત્ય કે ધત્તને નિત્ય માનવો એ સર્વ અશે સત્ય કહેવાય નહિ જે ક્ષત્ય જેટલે અશે હોય, તે સત્ય તેટલે અશે માનવું એ જ મુક્તિ લક્ષી શકાય

વસ્તુત નયો કેટલા છે ? એની ગણના ચર્ચ શકે તેમ નથી અભિપ્રાયો કે વચનપ્રયોગો જ્યારે ગણનાથી બહાર છે, તો નયો તેથી છુટા ન હોવાથી ની ગણના હોઈ શકે નહિ * આમ છતાં મુખ્યતયા નયના બે બે બતાવ્યા

* " જાવદયા વયળપદા સાવદયા ચેવ હુતિ નયવાયા "

— ' સન્મતિસત્ ' ' મિદ્ધસેન દિવાકર

છે—દ્રવ્યાધિક અને પર્વાધિક મૂળ પદાથને ' દ્રવ્ય કહેવામા આવે છે જેવી રીતે ઘટની માટી મૂળ દ્રવ્યનો પરિણામ ' પર્વાય ' કહેવાય છે માટી અથવા કોષ/પણ મૂળ પદાથ ને લગતો જે ફેરફાર થાય છે તે બધા ' પર્વાય ' સમજવો. ' દ્રવ્યાધિક નય એટલે મૂળ પદાર્થ સામાન્ય તત્ત્વ પર લક્ષ્ય આપનારો અભિપ્રાય અને ' પર્વાધિક ' નય એટલે પર્વાયને લક્ષ્ય કરનારો અભિપ્રાય. દ્રવ્યાધિક નય સમસ્ત પદાર્થોને નિત્ય માને છે જેમકે-ઘડો મૂળ દ્રવ્ય-મૃત્તિમારૂપે નિત્ય છે. પર્વાધિક નય સમસ્ત પદાર્થોને અનિત્ય માને છે કેમકે સર્વ પદાર્થોમા પરિવર્તન થતુ રહે છે. સામાન્ય તત્ત્વમાથી વિચારદૃષ્ટિ ' દ્રવ્યાધિક નય ' અને વિશેષ અશમાથી ' પર્વાધિક નય ' તે તે દૃષ્ટિ તત્ત્વ-અશમાથી પ્રાપ્ત થને સર્વ ગણાય છે એટલે એમા અન્ય અશતુ સ્થાન ગૌણભાવે રહે.

પ્રકારો તરથી નવના સાત પ્રકારો દર્શાવ્યા છે—નૈગમ સમ્રહ બ્યવહાર, નશ્વરસુત્ર શબ્દ સમલિપ્ત અને એવમ્ભૂત.

નૈગમ ' નિગમ ' એટલે સકલ્પ-કલ્પના એ કલ્પનાથી થતો બ્યવહાર નૈગમ કહેવાય. એના ત્રણ પ્રકારો છે—જૂતનૈગમ બવિબ્ધનૈગમ ' અને ' વર્તમાનનૈગમ ' યદ્ય ગયેલી વસ્તુનો વર્તમાનરૂપે બ્યવહાર કરવો એ ' જૂતનૈગમ ' છે. * જેવી રીતે—' તે જ આ દીવાલીનો દિવસ છે કે જે દિવસે મહાવીરસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા હતા. ' આ જૂતકાળનો વર્તમાનમાં ઉપચાર છે. મહાવીરના નિર્વાણનો દિવસ આજે (આજના દીવાળીના દિવસે) માની લેવાય છે. આવી રીતે જૂતકાળના વર્તમાન તરીકે ઉપચારના અનેક. ‖ †દ્રષ્ટો છે. યનારી વસ્તુને યદ્ય કહેવી એ બવિબ્ધનૈગમ ' છે જેવી રીતે—' યોખા પૂરા રધાયા ન હોના છતાં ' યોખા રધાઈ ગયા ' એમ કહેવું. યોખા રધાઈ જવા આવ્યા હોય

* અતીતસ્ય વર્તમાનવત્ કથન યત્ર સ મૂતનૈગમ । યથા
, † દીપોત્સવપર્વે, યસ્મિન્ યદ્યમાનસ્વામી મોક્ષ ગત

—૧૫પ્રદીપ, શ્રી યશોવિજયજી

ચોખ્ખાને ચૂનેથી ઉતારનાને કિચિ-માત્ર વિવળ હોય, ત્યારે 'ચોખ્ખા
 ઝાઝક ગયા' કહેવાનો વ્યવહાર જોનાય છે. અથવા અહન દેવ મુક્તિ
 પામ્યા પહેલા મુક્ત થયા કહેવાય છે, તે હાવિષ્યદ્વનૈગમ છે ચોખ્ખા
 વધારાને સાકડા-પાણી વગેરેની તૈયારી કરતા મનુષ્યને કાઈ પૂછે કે,
 'શું કરો છો?' તો તેના જવાબમાં તે એમ કહે છે કે- ચોખ્ખા
 થઈ છું, તો તે 'વર્તમાનનૈગમ' છે કેમકે ચોખ્ખા રાધવાની ક્રિયા જે
 વર્તમાનમાં શરૂ થઈ નથી, તે વર્તમાનરૂપે કથન કરનામાં આબ્ય છે.

સમ્રહ. સામાન્ય પ્રકારે વસ્તુઓનો સમુચ્ચય કરી કથન કરવું
 એ 'સમ્રહ' નય છે જેવી રીતે 'બધા શરીરાનો એક આત્મા છે' આ
 મતથી વસ્તુના બધા શરીરામાં એક આત્મા સિદ્ધ થતો નથી પ્રત્યેક
 શરીરે આત્મા જુદો જુદો જ છે, છતાં બધા આત્માઓમાં રહેલી સમાન
 ભૂતિને લઈ 'એક આત્મા છે' એવું કથન થાય છે.

વ્યવહાર. આ નય વસ્તુઓમાં રહેલી સમાનતાની તરફ ઉપેક્ષા કરી
 વિજેતા તરફ લક્ષ્ય એવું છે. સામાન્યરૂપે નિર્દિષ્ટ કરાયેલી વસ્તુ નિગતવાર
 ન સમજી શકાય એટલે વિશેષરૂપે વસ્તુને પૃથક્કરણ કરી બતાવનારી વિચાર-
 પદ્ધતિ 'વ્યવહાર' નયમાં પ્રકાશ છે. 'આત્મા એક છે' એમ 'સમ્રહ'
 નયે કહ્યું પણ આત્માની વિભાગવાર નિરોપ પ્રકારે વિવેચના કરી
 બતાવવી એ વ્યવહારનયનો વિષય છે.

શ્દુશુસૂત્ર વસ્તુના થતા નવા નવા રૂપાન્તરો તરફ આ નય લક્ષ્ય
 એવું છે. સુવર્ણના કટક, કુડન વગેરે જે વર્તમાન પથારી છે, તેને
 આ નય જુલે છે જુલ-હાવિષ્યની પરિસ્થિતિ આ નયનો દષ્ટિપાત નથી.

રાષ્ટ્ર. અનેક પર્યાયશબ્દોનો એક અર્થ માનવો એ આ નયનું
 કામ છે. 'રાજા' 'નૃપ' 'શૂરપતિ' વગેરે પર્યાય શબ્દોનો એક જ
 અર્થ છે, એમ આ નય દર્શાવે છે. પણ આ નય કાળ અને સ્થિતિ
 વગેરેના ભેદ અર્થનો ભેદ પણ માને છે. લેખક, પોતાના સમયમાં
 'રાજગૃહ' નગર.

‘ હતુ ’ લખે છે તે આ નવને આશારી છે લિખમેદના ઉ.
‘ કુઓ કુધ ’

રામલિલ્લ પર્વાસમ્બોના બે થી અથનો બે માનવો નરની પદ્ધતિ ઝ શમ્બને પશુ-વ્યુત્પત્તિમેદ પશુ અથબે ક છે આ નવનુ મ તલ્ય છે આ નવ કથે છે કે-ગાળ, નૃપ, બૂપતિ શમ્બો બિન-અથવાળા છે કેમકે રાજા નૃપ, બૂપતિ વગેરે પર્વાસ થિ બિન અથવાળા ન હોય તો ધટ પટ, અથ વગેરે શમ્બો પશુ અથવાળા ન થરા જોખે, મા શમ્બોના બે થી અથનો બે ॥ ચિ હોથી શેબે તે રાજા મનુષ્યોનુ પાવન કરે તે નૃપ અને પૂ સવર્ધન કરે તે બૂપતિ

એરજુત આ નવની દષ્ટિએ શમ્બ પોતા ॥ અથનો વ (કહેનાર) ત્યારે ચામ કે જ્યારે, તે અથ-પ થઈ, તે શમ્બની વ્યુત્પ માથી જે કિવાનો જાવ નીકળતો હોય, તે કિવામા પ્રવર્તેલો હે દાખલા તરીકે રાજચિહ્નોથી શેબી રહ્યો હોય ત્યારે જ ‘ રાજા ’, ‘ મનુષ્યોનુ રક્ષણ કરાવુ હોય ત્યારે જ નૃપ, કહેરાગવી રાકાવ, ત્યારે તેવી વ્યક્તિ મિથે ‘ રાજા ’ અને ‘ નૃપ ’ શમ્બનો પ્રયોગ વાસ્તવિક કરે

આ સાતે નયો જુડ જુડ પ્રકારના દષ્ટિબિંદુઓ છે, બિન બિ બામતના સાપેક્ષ અભિપ્રાયો છે એમ સારી પેઠે કહેવાઈ ગયુ છે પોતપોતાની હદમાં સ્થિત રહી અન્ય દષ્ટિબિંદુને તોડી ન પાડવામ નયોની સાધુતા ॥ મધ્યસ્થ પુરષ સાર નયોને જુદી જુદી દષ્ટિએ મા આપી તત્ત્વજ્ઞની વિશાલ સીમાને અરલોકન કરે છે અને એથી જ એને રામ-દેવની નડતર નહિ જીભી થવાથી આત્માની નિમલ દશા મેળ-વા તે જાગ્યનાનુ થઈ શકે છે *

* નય નો વિષય વિસ્તૃત છે આની અદર જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ ધણી સમાયડી ॥ ઉમાસ્વતિ મહાસંજ્ઞા તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને ચરોચિન્મય ઉપાધ્યાયકૃત નયોપદેશ નવરસ્ય વગેરે તથા અન્ય અનેક ગ્રંથોમાં આ વિષય કુ વિવરણ છે

જૈન દષ્ટિની મહત્તા

જૈનધર્મ એ વસ્તુત વીતગગમાર્ગ છે ' સ્વાધ્યાસ ' સિદ્ધાન્ત જગ-
ત્તી અશાન્તિને દૂર કરવા માટે છે વિચારોની અથડામણને લીધે જ્યારે
જના માનસ કુચ્છ જને છે અને વાતાવરણ અશાન્ત જને છે ત્યારે તત્ત-
ત્તોએ પ્રજ્વળી સામે સ્વાધ્યાસનો પ્રકાશ ધરે છે, અને વસ્તુસ્થિતિને જુદી જુદી
દૃષ્ટિએ અનેક રીતે તપાસી સમન્વય કરવાનો માર્ગ મમજાવે છે
સ્વાધ્યાસનો સિદ્ધાન્ત, આ રીતે અવ્યોકન-દષ્ટિને વિશાળ બનાવે છે
જને સકુચિત દષ્ટિથી ઉત્પન્ન થનારા કાનાહયોને શમાવે છે આમ,
જન-રોપને રામાવી જનતામા મૈત્રીભાવ રેડનામા સ્વાધ્યાસની ઉપયોગિતા
છે જૈન ઉપદેશનુ અન્તિમ પરિણામ રાગ-રોપની નિવૃત્તિમા મૂકાય છે
એ એ જ માન જૈન પ્રવચનનુ મુખ્ય ધ્યેય છે

જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોને સ્પષ્ટ કરવા મહાન આચાર્યોએ મહાન
પ્રયો નિર્માણ કર્યા છે જેમા, મહાન પુરોહિતોએ મધ્યસ્થપણે તત્ત્વનિરૂપણ
રેના પ્રજ્વળા કન્યાણુ તરફ મુખ્ય દષ્ટિ રાખી છે કોઇપણ દર્શનના
મિદા તોને તોડી પાડવાની સકુચિત વૃત્તિ તેમના નાડમયમા નહિ
રણાય બહે અયાન્ય મિદ્ધાન્તોને સમન્વય કરવા તમ્મ પ્રયાસ સેવવાની
મિતી ઉદાર વૃત્તિ અને વિશાળ દૃષ્ટિ તેમના અન્યોમા સ્પષ્ટ જોવામા
પાવે છે ઉદાહરણાર્થ, જુઓ શ્રીહરિભદ્રાચાર્યનો ' સાન્નિવાર્તાસમુચ્ચય '
। થ તેમા જૈન ધર્મ-સમ્મત ' ઈશ્વર જન્મકર્તા નથી " એ સિદ્ધાન્ત
મિતપુરસ્સર સિદ્ધ કર્યા પછી આચાર્ય મહારાજ શુ લખે છે, એ
રા જુઓ !

“ તત્તથેશ્વરકર્તૃત્વગદોઽય યુજ્યતે પરમ્ ।

સમ્યગ્ન્યાયાતિરોધેન યથાઽઽહુઃ શુદ્ધયુદ્ધયઃ ॥ ”

“ ઈશ્વરઃ પરમાત્મૈવ તદુક્તત્તસેવનાત્ ।

... કર્તા સ્પાદ્

“તદનાસેવનાદેવ યત્સસારોઽપિ તત્ત્વતઃ ।

તેન તસ્યાપિ કર્તૃત્વ કલ્પ્યમાન ન દુષ્યતિ ॥”

અર્થાત્—ઇશ્વરકર્તૃત્વનો મત આવી રીતની યુક્તિથી ઘટાવી પણ શકાય છે કે—પરમાત્મા ઇશ્વરે જતાવેના માર્ગનું સેવન કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે એ મુખિના દેનાર ઇશ્વર છે એમ ઉપચારથી કહી શકાય છે. ઇશ્વરદર્શિત માર્ગનું સેવન નહિ કરનાથી મસારમા જે પરિબ્રમણ હતું પડે છે, તે પણ ઇશ્વરનો ઉપદેશ નહિ માન્યાની સભા છે, એમ કહી શકાય છે.

જેઓને ઇશ્વર જગતનો કર્તા છે એવા વાક્ય ઉપર આદર બધાણે છે તેઓને માટે પૂર્વોક્ત પ્રકારની કલ્પના કરવામા આવી છે એમ—

“કર્તાઽયમિતિ તદ્વાક્યે યતઃ કેપાશ્ચિદાદરઃ ।

અતસ્તદાનુગુણ્યેન તસ્ય કર્તૃત્વદેશના ॥”

—આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે હવે બીજી રીતે, ઉપચાર વગર ઇશ્વરને જગત્કર્તા જતાવે છે—

“પરમૈશ્વર્યયુક્તત્વાદ્ મત આત્મૈવ વેશ્વરઃ ।

સ ચ કર્તેતિ નિર્દોષ કર્તૃવાદો વ્યવસ્થિતઃ ॥”

—ખરી રીતે આ આત્મા જ ઇશ્વર છે કેમકે દરેક આત્મામા ઇશ્વર-શક્તિ સમ્પૂર્ણ રહેલી છે અને આત્મા, જ્ય તો ચોખ્ખી રીતે કર્તા છે જ આવી રીતે કર્તૃવાદ (જગત્કર્તૃત્વવાદ) વ્યવસ્થિત થઈ શકે.

આગળ વધીને આત્મા મહારાજ કહે છે કે—

“શાસ્ત્રકારા મહાત્માન પ્રાયો વીતસ્પૃહા મવે ।

સત્ત્વાર્થસપ્રવૃત્તાશ્ચ કથ તેઽયુક્તમાયિણઃ ॥”

“ અભિપ્રાયસ્તતસ્તેષા સમ્યગ્ મૃગ્યો હિતૈપિણા ।
ન્યાયશાસ્ત્રવિરોધેન યથાઽઽહ મનુરપ્યદઃ ॥ ”

— ‘ જ્યા જ્યા ઇશ્વરને કર્તા કહેનામા આબ્યો હોય, ત્યા ત્યા સંબંધિત અભિપ્રાયથી કર્તા સમજાવે તે મિત્રાય પરમાર્થ દર્શિએ ઇશ્વરને કર્તા કેઈ શાસ્ત્રકાર બતાવી શકે નહિ કારણ કે શાસ્ત્ર બનાવનાર નિષિદ્ધાત્માઓ પ્રાય નિરપૂઠ, પરમાર્થ દર્શિનાળા અને લોકાપકારની વૃત્તિના હોય છે માટે તેઓ અયુક્ત, પ્રમાણનાધિન ઉપદેશ કેમ કરે ? તેઓના કથનનુ રહસ્ય શોધનુ જોઈએ કે અમુક વાત તેઓ કયા શાસ્ત્રથી કહે છે ’

આ વિષયની પછી કૃષિવિજ્ઞાના પ્રકૃતિવાદી સમીક્ષા આવે છે ખ્યમતાનુસારી નિદાનોએ પ્રકૃતિનાદની જે નિવેચના કરી છે, તેમા જાહેર કરીને પ્રકૃતિનાદમા કપિનુ શુ રહસ્ય મમાણુ છે, એ ખુ પ્રતિપાદન કરતા છે તે આચાર્યથી કહે છે કે—

“ એવ પ્રકૃતિવાદોઽપિ વિદ્વેયઃ સત્ય એવ હિ ।
કપિલોક્તત્ત્વશ્ચેવ દિવ્યો હિ સ મહામુનિ. ॥ ”

— એ પ્રમાણે (પ્રકૃતિવાલુ જે ખર રહસ્ય બતાવ્યુ તે પ્રમાણે) તેનાદ યથાથ જ જાણવે વળી તે કૃષિવિજ્ઞા ઉપદેશ છે, માટે છે કારણ કે તેઓ દિવ્યજ્ઞાની મહામુનિ હતા ’

આગળ જઈને ક્ષણિન્નાદ વિજ્ઞાનનાદ અને શત્રુવાલની ખૂમ આલો- કરીને તે વાદોમા અનેક દોષો બતાવી છે તે આચાર્ય મહારાજ સ્થિતિ કહે છે કે—

“ અન્યે ત્વમિદધત્યેતમેતદાસ્થાનિવૃત્તયે ।

ક્ષણિક

બુદ્ધેનોક્તં ન તત્ત્વત ॥

“ વિદ્વાનમાત્રમપ્યેવ માહ્યસગનિવૃત્તયે ।

વિનેયાન્ કાંચિદાથિત્ય યદ્વા તદ્દેશનાર્હતઃ ॥ ”

“ એવ ચ શૂન્યપદોપિ સદ્વિનેયાનુગુણ્યત ।

અભિપ્રાયતદ્વત્યુક્તો લક્ષ્યતે તદ્વચેદિના ॥ ”

— મધ્યસ્થ પુરોહિત એમ કહેતુ છે કે—આ દાક્ષિણ્યાદ શુદ્ધ પરમાથદષ્ટિએ અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિએ કલ્પો નથી, મિત્રુ મોહવાસનાને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી કલ્પો છે નિશાનવાદ પણ તેના પ્રકારના યોગ્ય । શિષ્યોને આશીને અથવા સિદ્ધસંગને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી બતાવવામાં આ પો છે અન્યવાદ પણ યોગ્ય સિ યોને આશીને વૈરાગ્યની પુત્રિ કરવાના આરાધથી તત્ત્વગાની શુદ્ધે કલ્પો જણાય ॥

વેદાન્તના અદ્વૈતવાદની વેદ તાનુયાથી નિહાનોએ જે રિવેચના કરી છે, તે પર દોષો બતાવી છે જે આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે —

“ અન્યે વ્યાખ્યાનયન્ત્યેવ સમભાવપ્રમિદ્ધયે ।

અદ્વૈતદશના શાસ્ત્રે નિર્દિષ્ટા ન ॥ તદ્વચઃ ॥ ”

— મધ્યસ્થ મહાપિઓ એમ વ્યાખ્યાન કરે છે કે—અદ્વૈતવાદ વસ્તુસ્વરૂપની દષ્ટિએ બતાવવામાં આવ્યો નથી મિત્રુ તેનો ખરો આશય સમભાવને પ્રાપ્ત કરવાનો છે

આવી રીતે જૈન મહાત્માઓ અન્ય દર્શનોના સિદ્ધા તેની તદ્વચ દષ્ટિએ પરીક્ષા કરવાની સાથે શુદ્ધદષ્ટિથી તેનો સમન્વય કરવા પણ પ્રયત્ન કરે એ જૈન દષ્ટિની કંઈ ઓછી ઉતારતા ન ગણાય અન્ય દર્શનોના ધુરધરોને મહાવિ , મહામતિ ’ અને એવા બીજા ઊંચા શબ્દોથી સ માનપૂર્વક પોતાના ગ્રન્થોમાં ઉ લેખવા, અને તુચ્છ અભિપ્રાય વાળાઓના મત્તુ ખડક કરતા પણ તેઓના હનકા શબ્દોથી વ્યવહાર ન કરવો અને સ પૂર્ણ સંખ્યતા તથા શિષ્ટતા સાથે પ્રમત્ત દેવીથી સામાને

મુદ્દ કરવાની યોતાની માયાણુ લાગણી વહેતી રાખવી એ જોન મહર્ષિ-
નેનુ કેટલુ ઔઘર્ષ છે । ધાર્મિક કે તર્જનિક વાદ-મુદ્દના પ્રસંગમાં
જુ વિરુદ્ધ દર્શનનાળાઓ તરફ આત્મપ્રેમનો રસ ઉભરાઈ આવે એ
જ સાહિત્યિક હુદ્મ ।

જુઓ અપસરભાવનાની થોડીક ગાનગી—

“ મવર્ષીજાકુરજનના રાગાદ્યાં ક્ષયમુપાગતા વસ્ય ।
બ્રહ્મા યા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ”

—હેમચન્દ્રાચાર્ય

II નાશામ્બરત્વે ન સિતામ્બરત્વે
ન તર્કનાદે ન ચ તત્ત્વવાદે ।
ન પક્ષસેવાઽઽશ્રયણેન મુક્તિઃ
કપાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ ॥ ”

—ઉપદેશતરંગિણી

“ પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।
યુક્તિમદ્ વચન વસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહ ॥ ”

—હરિભક્ષ્યચરિ

—“ જોના, સસાગના કારણપૂત કમંરેખી અકુરાઓને ઉત્પત્ત કર-
નારે રાગ-દ્વેષ આદિ અમગ દોષો કાલ પામ્યા છે, તે આહે જ્ઞાતા, વિષ્ણુ,
શંકર અથવા જિન હોય તેને મારો નમસ્કાર છે ”

“ દિગ્ગમ્બર અવસ્થામાં મોક્ષ નથી, શ્વેતામ્બરસ્થામાં મોક્ષ નથી,
તર્કવાદમાં મોક્ષ નથી, તત્ત્વવાદમાં મોક્ષ નથી અને સ્વપક્ષનું સમર્થન
કરવામાં મોક્ષ નથી, કિન્તુ કષાયો—(ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)થી પ્રજ્ઞ
થવામાં જ મુક્તિ છે ”

જિજ્ઞાસુઓ માટે પુસ્તક-યાદી

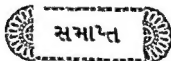
લોકપ્રકાશ
સન્મતિ તર્ક
યોગશાસ્ત્ર
ધર્મખિન્દુ
વૃદ્ધશાંતસમુચ્ચય
સ્વાદુવાદમજરી
જ્ઞાનસાર
સમપસાર
સમગ્રધૃત્ય કહો
તિલકમજરી
તરંગનોલા
તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ
મથમરતિ
ઉપદેશમાળા
ઉપદેશપ્રાસાદ
અધ્યાત્મકદપદુમ
અધ્યાત્મસાગર
ઉપદેશરત્નાકર.

ઉપદેશપદ
ઉપદેશતરંગિણી
ઉપદેશસમતિકા
આગમસાગર
જ્ઞાનદર્શન
જ્ઞાનતત્ત્વાદર્શ
વસુવેદિકી
ઉપમિતિભવપ્રપચા કથા
તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર
ત્રિપણિ જ્ઞાતાકા પુરુષ ચરિત્ર
પ્રભાવક ચરિત્ર
પગિણિષ્ઠ પર્વ
પ્રબુધચિંતામણી
શ્રાદ્ધવિધિ
વિવેકવિલાસ
ધર્મપરીક્ષાનો રાસ
ઐતિહાસિક રાસ સમહ
જ્ઞાનસાહિત્યનો ઇતિહાસ

“ પરમાત્મા મહાવીર ઉપર મારો પત્રપાત નથી, તેમજ મદર્શિ
કર્પિત મહાત્મા જુદા વગેરે ઉપર મારો દેશ નથી કિન્તુ જેવું વચન
વચાથ’ હોય તેનો ઝીંઘર કરવો જોઈએ ”

ઉપસહાર

જૈન તત્ત્વોનું દિગ્દર્શન કરતા પછી બહુ વિસ્તાર થઈ જાય તેમ છે
આ દ્રષ્ટા નિબન્ધમા જૈન-ધ્યનના તત્ત્વોનું વિશેષ વિવરણ કરી રીતે આ
કોઈ આ સદ્ગુણપ્રતીકમા જીવ અજીવ, પુણ્ય પાપ આસ્ત્રવ મવર,
જ્યેષ્ઠ નિર્જરા મોક્ષ એ નવ તત્ત્વો જીવસ્તિકાય ધર્મસ્તિકાય અર્ધ
મોસ્તિકાય આકાશસ્તિકાય પૃથ્વીવાસ્તિકાય કાલ એ ચતુર્ધો સમ્યક્
જ્ઞાન અને મમ્યક્ચારિત્રમ મોક્ષમાર્ગ, ગુણરથાન અધ્યાત્મ જૈનઆચાર
આચરીતી રચાદ્વાદ મોક્ષગી અને નવ એટલી મુખ્ય ગાળોનું દિગ્દર્શન
આ સકયુ છે અને તે પછી બહુ સંક્ષેપથી હવે મારે કથન સમાપ્ત
થાય છે માત્ર એક આશાને છેલ્લે પ્રદર્શિત કરી છઉં એમ મન સહ
થાય છે તે આશા બીજી કોઈ નહિ, હમ્મ એ કે—“ આ નાનકડી
એપીના વાચનના પરિણામે વાચનારો જૈનધર્મ’ મળી અનેકાનેક
જિજ્ઞાસાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય અને એથી તેઓ જૈનધર્મના મહાન્
અર્થો અવલોકવાને ઉત્સુક અને બસ છ શાંતિ શાંતિ શાંતિ

જિજ્ઞાસુઓ માટે પુસ્તક-યાદી

લોકપ્રકાશ
 સન્મતિ તક
 યોગશાસ્ત્ર
 ધર્મખિન્દુ
 વર્ણનસમુચ્ચય
 સ્વાદુવાદમજરી
 જ્ઞાનસાર
 સમયસાર
 સમગ્રપ્રચ્ચ કદા
 તિલકમજરી
 તગ ગોલા
 તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ
 પ્રથમરતિ
 ઉપદેશમાળા
 ઉપદેશપ્રાસાદ
 અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ
 અધ્યાત્મસાર
 ઉપદેશરત્નાકર.

ઉપદેશપદ
 ઉપદેશતરંગિણી
 ઉપદેશસમતિમ
 આગમસાર
 જૈનદર્શન
 જૈનતત્ત્વાદર્શ
 વસુવદ્વિદી
 ઉપમિતિભવપ્રપચ્ચ કથા
 તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર
 ત્રિષ્ટિ જ્ઞાનાકા પુરુષ ચરિત્ર
 પ્રભાવક ચગિત્ર
 પગિષ્ટિ પવ
 પ્રબધચિતામણી
 શ્રાદ્ધવિધિ
 ત્રિવેકવિલાસ
 ધર્મપરીક્ષાનો રાસ
 ઐતિહાસિક રાસ સમદ.
 જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ.

વિશ્વધર્મ

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પુણ્ય ભેદ છે છતાં બંનેમાં મામ્ય પણ એક જ નથી જો વિશ્વધર્મ છે સ્વાદ્વારૂપી બૌદ્ધિક અદ્વિતીયા અવસ્થારૂપી નૈતિક અદ્વિતીયા અને તપસ્વારૂપી આત્મિક અદ્વિતીયા જે ધારણ કરી શકે તે જ વિશ્વધર્મ યર્ષ શકે આ પ્રસ્થાનતથા સાથે તમામ દુનિયાની વાતો યથા શકે છે આત્માની ગોધમાં આ જ પાથેય મમ આવ અનુ જે

અદ્વિતીયા એ મહાવીરનો ધર્મ છે તમામ દુનિયાને જીતવાની હોશ ગામનાગ જિતેશ્વરનો ધર્મ છે દુનિયાના એક ખૂણામાં પણ જ્યાં સુધી દિસા વર્ગો ગદી હાથ ત્યાં સુધી એ અદ્વિતીયા ધર્મ પ્રગળિત જ છે કૃત્રિમ રીતે જ બુધ્ધિપાણી આપી સક્ષમ જાતુઓને જીવાડવા એ અદ્વિતીયા ધર્મનો મનોષ ન હોવો જોઈએ મહાવીરની પેઠે તમામ દુનિયાનું ૬૯-૫૦ એ જાતુ ૬૯ મહાવીરે તપાસવું જોઈએ અને પાતાની પામેનું અનામત જીવધ ત્યાં ત્યાં પહોંચાડવું જોઈએ મહાવીરના જાનુયાયીઓએ હૃદયની વિશાળતા અને હિતમદનુ સાધે જીતી જાયે પહોંની જગુ જોઈએ મમામના વીર ચરિત્રાજ સમ્રાટે દોડે અદ્વિતીયા વીર આત્મશુદ્ધિ અને ક્રેજાશી સત્તમ યથા દોડે તમામ દુનિયાને અપામરો બનાવવો જોઈએ ધાનકકા અપાસગમાં ફેટલાને આશ્રય મળી શકે

કાન્ત કાનેવકર

